

Մ. ՆՈՒՄ 1666, ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄՕՈՒՄՆԱՔ
ԿԿԳՂՕՈՒՆՄԷ ՂՈՒՈՏԿԵ

ՂՈՒՈՒՄՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

դրկտորի գիտական աստիճան: Ատենախոսության թեման հայ մեծանուն վիպասան Ռաֆֆու աթեիստական հայացքների վերլուծությունն էր: Այդ աշխատանքում խորը վերլուծության են ենթարկվում Ռաֆֆու աթեիստական հայացքները, նրա նյութապաշտությունը, պայքարը կղերականության դեմ: Գ. Հակոբյանի կողմից հրատարակվել են մի շարք մնայուն աշխատանքներ «Հայ հեղափոխական դեմոկրատների փիլիսոփայական հոգեբանության արտացոլումը սովետահայ «Հասարակական վերափոխման արտացոլումը սովետահայ գրականության մեջ» և այլն: Տպագրության համար պատրաստ է նաև պրոֆ. Գ. Հակոբյանի լայնածավալ աշխատությունը՝ «Ցեղասպանության քննադատությունը Ռաֆֆու ստեղծագործություններում», մի խնդիր, որը դեռևս անբավարար է վերլուծել գրողին նվիրված գրականագիտական գրականության մեջ:

1990թ -ին Գ. Հակոբյանին շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում: 1985-ին նա աշխատանքի է անցնում Երևանի պետական համալսարանում որպես կրոնի աշխատել է պրոֆեսոր Գ.Հակոբյանը, սերտ կապերով կապված է եղել իր ծննդավայրի հետ, նրա միտքը միշտ զբաղեցրել է Գավառում բարձրագույն ուսումնական հաստատություն բացելու խնդիրը: Նրա համառ ջանքերով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ 1993 - ին Գավառ քաղաքում բացվում է պետական համալսարան որի ղեկավարը դառնում է պրոֆեսոր Գ. Հակոբյանը: Այդ պաշտոնում նա իր ողջ ուժերը, եռանդը, կազմակերպչական փորձն ու գիտելիքներն դրել է Գավառի պետական համալսարանի կայացման, ղեկավարման և զարգացման աշխատանքների մակարդակի բարձրացման և զարգացման համար: Նրան հաստատություն ձևավորելու հարեանակվել գործին:

Արտանց շնորհավորելով պրոֆեսոր Գ. Հակոբյանին ծննդյան 70 - ամյակի առթիվ՝ ցանկանում ենք նրան առողջություն, երկար տարիների կյանք և գիտական-կազմակերպչական, ստեղծագործական բեղմնավոր գործունեություն:

ՀԱՍԱՐԱՎԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՂԱՎԱՍՏՈՒՄԻՆԵՐԸ ԵՎ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶԱՆ ՈՐԴԵՆ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՀԱՅԱԿՈՐԾԱՆ ԸՄՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂՎԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ Գ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Կրոնների, դավանանքների, հավատալիքների փոփոխության հարցերն ու խնդիրները ձգվում են դեպի մարդկության պատմության ալեհեր դարերի խորքերը: Ի տարբերություն երկու համաշխարհային կրոնների՝ բուդդայականության և քրիստոնեության, մահմեդականությունը ավելի երիտասարդ կրոն է: Չնայած մեր թվարկության 7-րդ դարի սկզբներին և իր կրոնադավանաբանական հիմնական գաղափարախոսությունը վերցնելով Աստվածաշնչի Զին Կտակարանից, մասամբ՝ Ավետարաններից, բուդդայականությունից, արևելքի բազմաթիվ կրոններից ու իրենց արաբական հին հավատալիքներից՝ ձևավորվեցին «Ղուրանը», «Սուրանը», «Շարիաթը» և մահմեդական կրոնի բազմաթիվ սուրբ գրքեր: Նպատակ չունենալով քննարկել մահմեդական կրոնի նախասկզբնական շրջանում ձևավորված սուրբ գրքերի գաղափարախոսությունը՝ նշենք, որ այն ևս մարդասիրական էր, բայց ժամանակների ընթացքում այն փոխվել է և վերածվել նոր բարձրացող ազգի՝ արաբների գաղափարախոսության՝ ամբողջովին տարանջատվելով համաշխարհային երկու կրոնների ելակետային բարոյական սկզբունքներից:

Չնայած 7-րդ դարում մահմեդականությունը որպես նոր կրոն չէր կարող չունենալ իր առանձնահատկությունները: Ամենից առաջ այն արտացոլում էր արդեն վեր բարձրացող հարուստ խավերի շահերը, այդ նպատակով էլ, բնականաբար, նրա կրոնադավանաբանական ուղղվածությունը պետք է հանգեր այն գաղափարին, որ ընչազուրկ արաբ բեղվիմական ցեղերը պետք է իլու - հնազանդ կերպով հպատակվեին իշխողներին. մուսուլմանությունը հենց նշանակում է հնազանդություն: Նրանք պետք է ունենային մեկ հավատք դեպի Ալլահը, քանի որ Սուլիմանը սկզբից ևեթ հռչակեց, որ «չկա ուրիշ աստված, քան Ալլահն է, իսկ Սուլիմանը՝ նրա մարգարեն»:

Այսպիսով բացառվում էր մյուս ժողովուրդների աստվածների գոյությունը, և միակ մարդը, որ կարող էր կապ ստեղծել Ալլահի և մարդկանց միջև, Սուլիման մարգարեն է, և նրա պատգամներն

ճեղքով ժղսմս 'ճուժսգը վնջյոռւոփ քոիկոյոռւոյ ճվնսսի վյոռւոսո սյ ճրսիյոսո
մյոսննսյոռւովւյ ճնսւոյո ճրսսգյոյոսննսոռւոթ : (մնսն իսիւ) սգյոյոսննսոռւոփ
ոյվնչիսի ժղսմս 'սգյոսսիոսյոյ ոյոհոսնոի սսոյ ոյվնչիոսսգիոյոյոսի 'ոյվոսսսսսս
սյ իոնոյո ոյսս 'ճրսոոյոյ ոյոս վյոսոոոոոոնն : վյոսոոոոոնն, մյոսոոոոոնն
'իոսո ոյոննսոսգիոսսսսս վոսս
ոյոնոյոոյոսս սսս 'սվոնոյոոյոննն ճչիժոյի յճվոյ վյոսոոոոոնն, ոյ վոսսսսսսս
ոյվյոսիոիւ 668, ոգիոոյոսիոյճսզի սսոգսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսսս
8 ոգիոսսսսսսսսսս ոյ իոնննզսսսն ոյվյոսիոիոսս մյոսոոոոոնն, քոոիո
ճվյոռճսռիոյոյոյոս ոյոննսոնիոսսսսս սսոսոյ - սոյոննն : մյոսոոոոոնն
ճնսսոյո ոննոյոսսս
իսլչիոսսնն ոյվյոսոոոոոնն, ճզսսսսսսսսսս

թուրքացնել, որ Թուրքիայում բացի թուրք ազգից ուրիշը չլինի, որովհետև միակ ճշմարիտ կրոնը մահմեդականությունն է, Ալլահի միակ ընտրյալ ժողովուրդը թուրքն է:

Ներկայացնելով իսլամի էությունը՝ Բաֆֆին գրում է. <<Նախապաշարմունքները մուսուլմանների մեջ, մահմեդականության չպատկանող վերաբերությամբ, հասնում էին խելագարության: Ինչ ազգ չէր հետևում իսլամին, նա համարվում էր պիղծ, գրկված թե այս աշխարհի և թե հանդերձյալ կյանքի երանություններից, որոնց պատրաստել էր Ալլահը: Այս պատճառով էլ մահմեդականները,- շարունակում է Բաֆֆին,- ոչ միայն խորը ատելությամբ էին լցված դեպի այլակրոնները, այլև մեղք են համարում սերտ հարաբերություններ ու շփում ունենալ նրանց հետ:

Մահմեդականը չէր ուտում կերակուրը, - գրում է Բաֆֆին,- որ պատրաստված է այլակրոնի ձեռքով, նա չէր հագնում հագուստը, որ գործված է այլակրոնի ձեռքով, նա իր տան մեջ չէր բանեցնում կարասիք, որոնց արհեստագործել էր այլակրոն մարդը, մի խոսքով, նա պիղծ էր համարում և այլակրոնների անձը, օրինակ, մի հայ, մի հրեա, մի ասորի անձրևային օրերում թաց հագուստով չէին կարող քսվել մահմեդականին, այս համարվում էր սրբապղծություն և անգոգույշ հանցավորը կրում էր իր պատիժը >>¹: Մահմեդականների կողմից կենցաղային նման վարքագիծը բխում էր իրենց կրոնի սկզբներից, քանի որ ամեն մի կրոն նույն հասարակության, մանավանդ իրեն դավանած ժողովրդի վրա մեծ ազդեցություն է ունենում, երբ նրանում եղած օրենքները և վարդապետություններն ընդհանուր մարդասիրական ու խորը տարբերություն է դնում իր այսինքն երբ այն խտրականություն ու խորը ժողովրդի հոգևոր պետքերը հավատացյալների ու այլ ազգերի միջև, հատկապես երբ օրենքները գտնվում էին հոգևոր դասի ձեռքում, որոնք բացի իրենց սահմանած օրենսդրական բավարարելուց գործադրում էին արդարության և պատժի սահմանողները, կարգ, որը ավանդել կարգը: Նրանք էին արդարության և պատժի սահմանողները, կարգ, որը ավանդել էր Ալլահը մուսուլմանների միջնորդությամբ: <<Ամեն գործ,- գրում է Բաֆֆին,- թե քրեական, թե քաղաքական, վճռվում էր նրանց ձեռքով >>: Այստեղ ևս

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, էջ 37, 1966թ.

այլադավանները գրկվում էին շատ իրավունքներից, որ վայելում էին մահմեդականները: Այսպես, եթե քրիստոնյան որևէ դատաստանական գործի մեջ էր մտնում մահմեդականի հետ, գործը քննում էր մուլլան: Քրիստոնյան իր ճշմարտությունը ապացուցելու համար չէր կարող վկաներ ներկայացնել իր հավատակիցներից, քանի որ քրիստոնյանի վկայությունը դատարանում ընդունելի էր համարվում միայն այն ժամանկ, երբ վերջինս վկայություն կտար հօգուտ մահմեդականի, իսկ ընդդեմ մահմեդականի վկայելու իրավունք չուներ: Այսպիսի դեպքերում քրիստոնյայից պահանջվում էին մահմեդական վկաներ, բայց ոչ մի մահմեդական երբեք չէր փորձի քրիստոնյայի օգտին վկայել, որովհետև այն կհամարվեր սարսափելի մեղսագործությունը: Յետևաբար բոլոր դեպքերում ճշմարտությունը պարզել հնարավոր չէր լինում: Բացի այդ, դատարաններում փաստաբաններ կարող էին ծառայել միայն մահմեդականները, իսկ վերջիններս երբեք չէին պաշտպանի այլադավանների շահերը: Այլազգին ինքը պետք է պաշտպաներ իր շահերը, այն էլ այնպիսի դատարանում, որի օրենքներին, այսինքն շառիաթին նրանք ծանոթ չէին: Արդյունքում այլադավանները դատարանում պարտվում էին: Այդ կապակցությամբ Բաֆֆին գրում է. << Մահմեդական օրենքով վկայությունը նույն ուժը և զորությունը ունի, որպես գրավոր ապացույցը: բայց ոչ մահմեդական ազգերի վկայությունը մահմեդականի վերաբերությամբ չի ընդունվում: Ահա օրենքի այս խտրության տակ կարող են ծածկել ամեն տեսակ չարագործություններ: մահմեդականը մի հայ սպանել է, մի աղջիկ բռնաբարել է, մյուսին այսինչ բանը գողացել է, և այս բոլորը պատահել են շրջանում, իհարկե վկաները նույնպես հայ կլինեն: բայց նրանց վկայությունները չեն ընդունվելով, հանցանքը մնում է անպատիժ: Ոչ մահմեդականի վկայությունը այն ժամանակ կարող է ընդունված լինել, երբ տրված կլինի մահմեդականի օգտին: Եվ այսպես, մահմեդական կրոնը գլխավոր արգելակներից մեկն է Տաճկաստանում արդարության և քաղաքացիության հավասարություն մտցնելու >>²:

Ի սկզբանե մահմեդական կրոնը իսլամ չդավանող ազգերին սկսեց գրկել նրանց բարոյական և նյութական արժեքներից՝ ստորադասելով ու ծաղրի

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 10, էջ 433, Երևան, 1991թ.

ենթարկելով նրանց: Անշուշտ, կրոնական խտրականության վերը բերված փաստերն ակնառու ապացույց են այն բանի, որ մահմեդականությունը իր առջև խնդիր չէր դրել հիմնավորելու, թե նոր կրոնը իր առավելությունը ուներ քրիստոնեությունից կամ մյուս կրոններից: Նպատակն այն էր, որ իսլամ ընդունած ազգերը բոլոր կողմերով պետք բարձր դասվեն այլադավաններից և սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերություններում իշխեն նրանց: Բացի այդ, խորամանկ շահաթը գերադասելով իր կրոնը՝ որոգայթ է լարում ուրիշ ազգությունների դեմ նրանց որսալու մահմեդականության գիրկը: Թուրքիայում որպես ընդունված կարգ այլազգիների աղջիկների գողանալն ու հափշտակելը, նրանց բռնի մահմեդական դարձնելը սովորական երևույթներ էին դարձել, մասնավոր որ մի անգամ իսլամ ընդունածը նորից իր կրոնի վերադառնալուց զրկվում է: Բայց նույն շահաթը գործադրում էր ավելի խարդախ ու խորամանկ հնարներ, որոնք գրավում էին այլադավանի հաճությունը թողնելու իր կրոնը և ընդունելու իսլամը: Այս կապակցությամբ Բաֆֆին գրում է. «Մահմեդականությունն ընդունող քրիստոնյան, բացի նրանից, որ գրավում էր նրանց հարգանքը և վրեժխնդիր էր լինում իր հին կրոնակիցներից, եթե ուներ մեկի հետ ոխ կամ թշնամություն, այլև նա տեր է լինում բոլոր թե շարժական և թե անշարժ ժառանգությանը, որը պատկանում էր նրա ազգակիցներին: Այլ խոսքով՝ երբևիցե գերդաստանից մեկը մահմեդականություն ընդունելով, իրավունք էր ստանում տիրել բոլոր կայքերին, ինչ պատկանում էր նույն գերդաստանին: Մի այսպիսի արտոնություն կարող էր գրավել շատ անբարեխիղճ քրիստոնյաների շահասիրությունը, մասնավոր երբ նրանք ընտանեկան անբավականություններ ունեին միմյանց հետ»³ :

Իսլամի խարդախությունը դրսևորվում էր նաև հոգևոր ուղորտում, մասնավոր այնպիսի խավար ու տգետ ժամանակներում, երբ ոգևորության համար բոլոր պայմաններն առկա էին: Այսպես, ըստ մահմեդականության նրա գիրկը ընդունված նոր այլադավանը հանդերձյալ աշխարհում վայելում էր մեծ արտոնություն, նրա որդիք մինչև յոթը սերունդը երկնքի դատաստանի առջև

3. Բաֆֆի, երկերի ժողովածու, հատոր 4, էջ 382-383, 1956թ.

ազատ էին մնում ամեն տեսակի պատասխանատվությունից, նրանք արդարացվում էին բոլոր կարգի այն հանցագործությունների պատժից, որոնք գործել էին կյանքում: Նրանք մահվանից հետո առանց հայտնի փորձի մտնում էին դրախտ վայելելով երկնային ամեն բախտավորություն ու բարիք:

Բացի այդ, մահմեդական կրոնի առավելությունները ցուցադրելու նպատակով իշխող ազգերի հոգևորականները մշտական սովորություն էին դարձրել այլադավանների կրոնները ծաղր ու ծանակի ենթարկելը: Երբ տեղի էր ունենում մահմեդական որևէ տոնակատարություն, հարսանիք, խնջույք կամ համոզես, ուրիշ շատ կատակերգությունների թվում բերել էին տալիս հայոց քահանաներին, ստիպում էին իրենց եկեղեցական սպասքով պատարագ մատուցել կամ ծեսեր կատարել, իսկ վերջում քահանայի սաղավարտը դնել շան գլխին կամ շուրջառը զցել կենդանիների վրա ու խնկարկել նրանց: Իսկ երբ տերտերները հրժարվում էին մնան անարգ ծիսակատարությունից, կամ սոսկալի ծեծում էին նրան, կամ սպանում:

Մահմեդականների կրոնական մոլեռանդությունները հասնում էին ծայրահեղությունների, մասնավոր պատերազմների ժամանակ, երբ տեղի էին ունենում զորքերի տեղաշարժեր. հայոց վանքերն ու եկեղեցիները վերածում էին զորանոցների, իսկ ընդարձակ սուրբ տաճարները՝ ձիերի ախոռների, միաժամանակ թալանելով եկեղեցական սպասքները: Շատ անգամ եկեղեցական շինությունները դարձնում էին ոչխարանոցներ կամ անասնագոմեր: «Ինչ հայ կարող էր ընդդիմանալ, ով կարող էր մի խոսք ասել, նրա լեզուն անմիջապես կկտրեին >>, - գրում է Բաֆֆին:

Մահմեդական լծի տակ ապրող քրիստոնյաները իրավունք չուներին վերականգնելու իրենց քանդված վանքերը, եկեղեցիները, իրենց նվիրական սուրբ օջախները, հնչեցնել եկեղեցիների զանգերը. այդ արգելված էր ամենախիստ պատժամիջոցներով:

Վերոհիշյալ բարբարոսական գործառույթներից ավելի սարսափելի էին քրիստոնյաների ընտանեկան պատվի պղծումը: Այդ կապակցությամբ Բաֆֆին գրում է. «Մահմեդականների հալածասիրությունը ոչ միայն բռնաբարում էր քրիստոնյաների կրոնական ազատությունը, ոչ միայն սրբապղծում էր ամեն ինչ, որ նրանց համար նվիրական և աստվածային էր, այլև արատավորում էր նրանց

Մատթի, երկու տարի, 1991թ. 10, էջ 435, երկու 1991թ. 468

ցուցանելու և արդյունքները համեմատելու համար հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ, որոնք ցուցաբերում են, որ հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ, որոնք ցուցաբերում են, որ հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ...

Հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ, որոնք ցուցաբերում են, որ հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ, որոնք ցուցաբերում են, որ հարկադրված ենք համարել, որ այս պահին մենք ունենում ենք միայն մի քանի փոքր օրինակներ...

վաղուց չէր ցանկանում նկատել, քանի որ ժամանակի եվրոպական թնդանոթների առջև արդեն նշանակություն չունեին կրոնական մոլեռանդությամբ զինված անկիրթ, խառնիճաղանջ անբոխի գրոհները դարերով զենքի երես չտեսած, հյու-հպատակ և արդեն վաղուց ստրուկներ դարձած քրիստոնյա ժողովուրդների վրա: Յենց այդ նպատակով էլ գրել է ներքոհիշյալ տողերը մեծ մարդասեր Բաֆֆին, որպեսզի արթնացներ եվրոպական քաղաքական գործիչների և ուզմագետների, ինչու չէ, նաև <<քաղաքակիրթ>> կոչվող ժողովուրդների քաղցած սիրտը, բայց հասկացավ եվրոպան ինչ բան է <<Սրբազան պատերազմը>>, և որքան չարիքներ քաբնված էին նրա ներքո:

Կողոպուտ, հարստահարություն և կոտորած- ահա ինչ բան է <<Սրբազան պատերազմը>>, և այդ անգթությունները նա գործ է դնում ոչ միայն թշնամու դեմ այլ ամեն անձնավորության, որ չի պատկանում իսլամին:

Այնուհետև Բաֆֆին բացահայտում է սրբազան պատերազմի նպատակադրվածությունը. նախ որքան հնարավոր է կոտորել կենդանի մարդկանց՝ բնիկներին, պարբերաբար քչացնել նրանց քանակությունը; երկրորդ՝ ահաբեկել նրանց որպեսզի թողնեն իրենց բնիկ հայրենիքը և բռնեն գաղթի ճանապարհը, արտաքսվեն երկրից; երրորդ՝ մահվան սպառնալիքով դավաճափոխ անել ոչ միայն քրիստոնյա ազգերի հատ ու կենտ գյուղորայքը, այլ հսկայական զանգվածների: Չորրորդ <<Սրբազան պատերազմը>> ամենադյուրին միջոցն էր համախմբելու մահմեդական մոլեռանդ դատարկելու կյանքից և ապրուստից, քաղաքականություն, որը քրիստոնյաներին կոտորելուց, դավաճափոխ անելուց բացի թուրքական գանձարանին բերում էր հսկայական օգուտ:

<<Իրավ, - գրում է Բաֆֆին,- շատ հաճելի բան է ավազակաբարո ազգի համար արճահեղությունը, հարստահարությունը և կողոպուտը, մանավանդ երբ դրանք սրբված են լինում կրոնի թույլտվությամբ, մանավանդ երբ նրանց գործողներն ունեն երկու տեսակ վարձատրություն՝ աշխարհային և երկնային, առաջինի մեջ նրանք գտնում են երկրային հարստություն, իսկ երկրորդի մեջ՝ դրախտի անսպառ զվարթություններ...>>⁶: Շարունակելով իր միտքը՝ Բաֆֆին նշում

⁶Նույն տեղում

է, որ Փոքր Ասիայի մեջ բնակվում են բազմաթիվ կիսավայրենի ցեղեր, որոնք իրենց ապրուստի հիմնական վաստակը ձեռք են բերում ավազակությամբ, և <<Սրբազան պատերազմը>> նրանց առջև միշտ բաց է անում խիստ ընդարձակ ասպարեզ: Այդ ցեղերին են պատկանում քրդերը, թուրքմենները, չերքեզները, արաբները, ղուրչիները, տաճիկները և այլ մահմեդական ցեղեր, և թուրքիայի կամավոր զորական ուժը հիմնականում կազմվում էր այդ ազգություններից, որոնք, նշում է Բաֆֆին <<կարծես թե կոչված են նրա համար միայն, որ կողոպտեն ու կոտորեն տեղային ու հպատակ և խաչասեր տեղային ժողովուրդը>>⁷: Եվ որպես վաստ Բաֆֆին բերում է 1877թ. մայիսի 14-ից մինչև 28-ը ընկած ժամանակահատվածում Չաղպատ Գավառի հայ բնակչության կոտորածը և ավարառությունները՝ թուրքական զորքերի կողմից, որոնք 15 օր շարունակ քալանում են Չաղպատի Գավառի 24 գյուղեր, որոնցից 19-ը հայաբնակ էին, իսկ 5-ը՝ ասորաբնակ: ըստ հեղինակի և ժամանակի պատմագետների, բնակիչներին ոչինչ չեն թողնում, թալանում են մինչև նրանց վրայի եղած հագուստները; նույնիսկ քանդում են սուրբ Բարդուղիմեոսի գերեզմանը, որպեսզի թալանեն նաև այնտեղ եղած կարծեցյալ թանկարժեք իրերը: Այս մասին Բաֆֆին գրում է, <<Սեզ դժվար է այժմ գնահատել բոլոր վնասը, դա մանրամասն քննության կարոտ է, միայն այսքանը կասենք, որ Չաղպատ գավառում, բացի վանքից, իսպառ կողոպտված են քսանչորս գյուղորայք>>: Չիշյալ գյուղերի բնակիչներն էին անասնապահները, որոնք անթիվ ոչխարների հոտեր էին դարձանում և միևնույն ժամանակ երկրագործներ ու մասամբ վաժառականներ էին: Գյուղացիների մոտ ոչինչ չեն թողնում, թե անասուն, թե տնային կայք և թե երկրագործական, բոլորը թալանում են և մինչև անգամ բնակիչներին հագուստից մերկացնում են և կոտորում>>⁸: Կենդանի մնացածներից մազապուրծ կերպով միայն 1000 ընտանիք է ազատվում յաթաղանից և փախչում Պարսկաստանի Սալմաստ գավառ հայերի մոտ պատսպարվելու: <<Իսկ մի մասը,- շարունակում է Բաֆֆին,- Բռնի մահմեդական է դարձել, մի մասը կոտորվել են, իսկ մնացյալը գերի են տարած>>⁹:

⁷Նույն տեղում, էջ 469

⁸Նույն տեղում էջ 469

⁹Նույն տեղում

Քրդերի կողմից գերի տարած հայերին, որոնց տեղավորել են պարսկական Սոմայի կոչված գավառը, Ռաֆֆին հայտնում է, թե «Կթողնեն արդյոք նրանց քրիստոնեության մեջ, հայտնի չի: Ահա սրբազան պատերազմի հետևանքը, Սուլթանի հպատակ, խաղաղասեր քրիստոնյան բարբարոս քրդերի անգթության և մոլեռանդության զոհ է դառնում»¹⁰: Նկարագրելով Հաղպատի ցավալի անցքերը, Ռաֆֆին սակայն չի բավարարվում դրանց փաստագրումով, այլ կատարում է լայն ընդհանրացում, որ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի բոլոր քրիստոնյաները արդեն նույն վիճակի մեջ են: Ամեն մի գավառից լվում է հարստահարության, կայքի հափշտակության, կանանց բռնաբարության, թալանի և կոտորածի ծայներ: Քրիստոնյաների կյանքը Փոքր Ասիայում մի մագից է կախված,- նշում է Ռաֆֆին, ամեն ռուպե նրանք սպասում են տեղական մահմեդականների կողմից հարձակումների, և այս տագնապալի վիճակի մեջ են գտնվում հատկապես հայերը, և Ռաֆֆու մտավախությունը դեռևս ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին հիմնավոր էր. «Դրանք դատարկ խոսքեր չեն,- գրում է Ռաֆֆին,- այլ հիմնված են փաստերի վրա: Բայազետի հայոց սարսափելի անցքը թող երկրորդ ապացույցը համարվի: Ինչով էին մեղավոր բայազետցիք, ի՞նչ էին արել, ու՞մ դեմ զենք էին բարձրացրել >>¹¹:

Հիշյալ հողվածում Ռաֆֆին նշում է միայն Հաղպատի և Բայազետի դեպքերը, իսկ «Իսենքը» վեպում արդեն պատմաբանին հատուկ հնտությամբ և գեղագիտորեն խորապես վերլուծում է արևմատահայաստանում կատարված բոլոր դեպքերը:

«Սրբազան պատերազմների» արհավիրքները ցավոք չեն սահմանափակվել հայկական այս կամ այն գավառներով միայն, այլ այն որպես մահմեդականության ուղեկից պարբերաբար կրկնվել են ոչ միայն հայերի նկատմամբ:

¹⁰ Նույն տեղում
¹¹ Նույն տեղում, էջ 474

«Սի երկիր տիրել են, հետո խաղաղասեր ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել,- գրում է Ռաֆֆին,- դա լինում էր շատ հին դարերում, այդ անում էին մոնղոլները: Այժմ ինչով են զանազանվում թուրքերը իրանց վայրենի նախնիներից»¹²:

Իսկապես պատմական փաստ է, որ տասնիններորդ դարում իսլամին պատկանող ոչ մի ժողովուրդ, բացի թուրքերից սրբազան պատերազմի դրոշակ չի բարձրացրել: Թուրքական սուլթանիզմն էր այն ոճրագործ տերությունը, որ ոչ մի բանի առջև կանգ չէր առնում, միայն թե կարողանար իր տերության մեջ եղած այլադավաններին ոչնչացնել: Բացի հայերից նման եղեռնագործություններից անպակաս էին այն բոլոր ազգերը, որոնք դեռևս ճակատագրի բերումով, թուրքահպատակներ էին դարձել:

Այսպես Բալկանյան երկրներին տիրելուց հետո Թուրքիան առանց երկբայելու կիրառեց այն քաղաքականությունը, ինչ Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների նկատմամբ: Եվրոպական լուսավորյալ խոշոր բոլոր տերությունները փորձեցին չնկատել բալկաններում տեղի ունեցող թուրքական սուկալի ոճրագործությունները, բայց երբ 1877-1878թթ. պատերազմի ժամանակ սկսվեցին սուկալի կոտորածները, և երբ հանուր Եվրոպայում խոսակցություն բացվեց Բալկաններում գործված թուրքական բարբարոսությունների մասին, Եվրոպան չէր ուզում հավատալ, թե թուրքը այն աստիճան անբարոյական է, որ կարող է դիմել նման եղեռնագործությունների: «Բայց Բուլղարիայի սարսափելի անցքերը, - գրում է Ռաֆֆին,- փոքր ինչ շարժեց Եվրոպայի մարդասիրական զգացմունքը: Իսկ այժմ Հայաստանի հրդեհված խրճիթների մուխն ու բոցը, անմեղ կանանց անպատվությունը, հայերի լացն ու մայրերի հառաչանքը և թափված արյան բողբոջ՝ արդյոք կազդեն մարդասեր Եվրոպայի սրտին»¹³:

Մեծ մտածողն իր համարյա բոլոր ստեղծագործություններում, երբ վերլուծել է դավաճանների խտրականության հարցերը, խորին զայրույթով է խոսել Եվրոպական մեծ տերությունների աններելի անտարբերության մասին, որոնք բաց ու աշկարա արևի լույսին դավաճանափոխ են անում կամ թալանում ու կոտորում

¹² Նույն տեղում
¹³ Նույն տեղում

են քրիստոնյաներին: Բնութագրելով թուրքահպատակ քրիստոնյաների աղետալի վիճակը հեղինակը դիմում է առածների՝ նշելով, որ Թուրքիան այժմ նմանվում է այն երեխային, որը ձեռքին բռնած ունի մի ծիտ, և դաժանորեն չարչարում է նրան: Նրանից ավելի տարիքով մի երեխա ցանկանում է ազատել ծիտիկին, բայց առաջին երեխան երկրորդին պատասխանում է <<կխեղդեմ ու քեզ չեմ տա...>>¹⁴: Այդպես էր մտածում Թուրքիան:

Րաֆֆին պարզ ու հստակ էր տեսնում հայի ապագան ու կռահում, որ շուրջ բառասուն տարի հետո Արևմտահայաստանում այլևս հայ չի մնա: Սակայն նա ոչ միայն սոսկ փաստագրում էր դեպքերն ու եղելությունները, այլև առաջարկում էր գիտականորեն հիմնավորված իր տեսակետները, որոնք կարող էին կանխել Թուրքիայի սանձարձակ վայրենությունները: Նախ նա իր ցասումն է արտահայտում թուրքական սուլթանիզմի հասցեին, որի դարերի խորքից եկած բաղաձայն գործերը երբեք մարդկային դիմագիծ չեն ունեցել: Բացի այդ, վերլուծելով մահմեդականության էությունը, Րաֆֆին վեր է հանել թուրքական աշխարհիկ և կրոնական մարդատյաց գործելակերպը, նրանց գաղափարական սերտաճունները քրիստոնյա ազգերի ծրագրված ոչնչացման վերաբերյալ: Նա խորապես քննադատել ու անարգանքի սյունին է գամել նաև եվրոպական լուսավորյալ երկրների անտարբերությունը քրիստոնյաների հալածանքների նկատմամբ: Այսպես, սույն հոդվածում Րաֆֆին գրում է. <<Ինչով կարելի է այդ չտար Թուրքիային այդ ավազակային ձեռնարկությունը, որ կոչվում է <<Սրբազան պատերազմ>> : Դրատարակելով <<Սրբազան պատերազմը>>, հրատարակեց նա քրիստոնյաների մահվան վճիռը, թե հպատակ լինեին նրանք, և թե օտարերկրացիք: Եվրոպան կարող էր արգելել, քանի որ ռուս-տաճկական պատերազմը կրոնական ոչինչ չուներ, քանի որ ռուսները մահմեդականությունը ոչնչացնելու և քրիստոնեությունը տաճիկների մեջ մտցնելու նպատակ չուներ >>¹⁵: Գետնությունը պարզ է. Թուրքիան <<Սրբազան պատերազմ>> է

¹⁴Նույն տեղում
¹⁵Նույն տեղում, էջ 474-475

հայտարարում ոչ թե իր ազգը կամ կրոնը փրկելու նպատակով, այլ իբր իր կրոնի փրկության տակ քրիստոնյաներին ոչնչացնելու: Եվ ահա Րաֆֆին ահազանգում է ոչ միայն հայերին, այլ թուրքահպատակ բոլոր ազգերին՝ գրելով. <<Ինչ ասել է գրգռել ու վրդովել ամբողջ մահմեդական աշխարհը, կատաղեցնել նրանց կրոնական մոլեռանդությամբ: Այսպիսի դեպքերում ոչ միայն տաճկահպատակ քրիստոնյայի կյանքը վտանգից ազատ չէ այլ երկրագնդի վերա քրիստոնյան նույն վիճակի է ենթարկվում, ուր նա մահմեդականի հետ է ապրում: Ցույցերն արդեն հայտնվում են... Բայց հասկանում է եվրոպան... >>¹⁶:

Րաֆֆին իր բազմաթիվ ստեղծագործություններում անդրադառնալով քրիստոնեական և մահմեդական կրոնների համեմատական բաղդատությանը, միշտ էլ վեր է հանել իսլամի ագրեսիվ, ցայտուն կերպով դրսևորված թշնամանքը դեպի այլադավան ազգերը, միաժամանակ քննադատել է քրիստոնեության հանդուրժողականությունը, որ քրիստոսը աշխարհի գալով ժողովուրդներին պատգամեց սիրո, եղբայրության, հավասարության սկզբունքները՝ մերժելով Դին Կտակարանի <<Ակն ընդ ակն>>, <<Ատամ ընդ ատամ>> պատվիրանները: Իսկ նրանից մտ յոթը դար հետո արաբական տոթակեզ անապատներում ծնվեց մի մարդ, որը ոչ միայն ժխտեց քրիստոսի մարդասիրական, եղբայրական սիրո գաղափարները, այլև մարդկանց մեջ բորբոքեց մախնադարյան մարդու գազանային բնազդը, թե երկրագնդի ապրող մարդիկ, որոնք իսլամադավան չեն, պետք է ոչնչացվեն կամ ընդունեն իր իսկ կողմից սահմանված շարիաթի օրենքները, թե՛ ով քո հավատից չէ, քո թշնամին է, ուստի վարվիր նրա հետ այնպես, ինչպես կամքը կթելադրի, և քո կրոնը, բռնի թե համոզմամբ տարածիր աշխարհի ժողովուրդների վրա: Այս մասին Րաֆֆին գրում է. <<Թե ինչպես է կլանում մահմեդականությունը քրիստոնյա ժողովուրդներին, բավական է աչքի առաջ ունենալ այն բազմաթիվ մահմեդականացված հարյուրավոր գյուղորայքը, որ այժմ կարելի է տեսնել Փոքր Ասիայի ամեն կողմերում>>:

Չայերի դավանափոխության գործոնը ավելի ահավոր ու աղետալի չափերի է հասնում նաև այն պատճառով, որ կրոնամոլությունը մոլեգնում է ոչ միայն շարքային տոգետ ամբոխի մեջ, այլ ընդգրկում է կառավարական լայն շրջանակներ:

¹⁶Նույն տեղում

պատճառներով չէր կարողանում իրագործել ժամանակավոր կառավարությունը: Իրականացված փաստի դժբախտությունը կայանում է նրանում, որ Բուլձևիկյան նոր իշխանությունը հաստատվեց ժողովրդին օտար կոմունիստական գաղափարների համար: Պետության գլուխ կանգնեց մի ուժ, որը անխաթար, ֆանատիկ հավատացած էր, որ միայն ինքը կարող է իրականացնել պատմական օրինաչափությունը ստեղծել առանց շահագործողների հասարակություն, ապացուցելու համար իր իրավասությունը այդ նոր միսիան իրագործելու:

Ռուսական պետականության դրաման կայանում է նրանում, որ կոմունիստները եկան իշխանության այն ժամանակ, երբ կապիտալիզմը սկսեց իր առաջընթաց զարգացումը, որին պետք է տոն արվեր, թափ հաղորդվեր, ամրապնդվեր, այլ ոչ քանդվեր: Ռուսաստանին պետք էին այրեր, որոնք կարող էին հետևողական, նպատակասլաց իրագործել երկրի դեմոկրատական զարգացումը, այլ ոչ ֆանատիկներ, որոնք ուժով, առանց առարկայական հիմքի ներդնեին իրենց սոցիալիստական ծրագրերը, առաջնորդվելով փորձը փորձանք չէ կարգախոսով: պետք է նշել, որ այդպիսի իրադրության հնարավորությունը կանխատեսել էր էնգելսը դեռևս 1850թ. նա գրում էր, որ եղածից ամենավատագույնը այն է, որ հեղափոխական կուսակցությունը ստիպված անհրաժեշտաբար տեր է դառնում իշխանության այն ժամանակ, երբ սոցիալ-տնտեսական իրադրությունը դեռևս պատրաստ չէ այն դասակարգերի իշխանությանը, որոնք իրենց միջոցներով են գալիս այդ իշխանությանը: Այս դեպքում իշխանությունը կներկայանար կուսակցությամբ, այլ ոչ դասակարգով: Կա նաև իրադրության հասունացման այլ ընթացք, երբ արթնացած պրոլետարական մասսան սեփական ծրագրերով ու ղեկարացիաներով շղթայված կուսակցությունը ստիպված են կատարել «կոմունիստական փորձեր ու թռիչքներ»: այդ դեպքում կոմունիստներին սպասվում է ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջում, որը գլխավորը չէ, այլ հետագա պատմական զնահատականը կլինի բացարձակ բացասական, մեզ կհամարեն ոչ միայն այլակերպվածներ, որը սովորական կլինի, այլև դատարկամիտներ, որը մշանակալի չափով առավել վատ է: Հատկանշական է, որ նման փայլուն կանխատեսման մեջ հայտնվեցին Բուլձևիկները, թայց արդեն պրակտիկայում: Սակայն ի տարբերություն հակադրության էնգելսի, որը շատ քաղաքավարի զգուշացնում էր խուսափել

ժամանակից շուտ քաղաքական իշխանության տիրանալու, այլապես այն սպառնում էր ոչ մայն կոմունիստական ծրագրերի խորտակում, այլ կոմունիստական ամբողջ շարժման հեղինակազրկում, Լենինը նպատակագրված գնում էր իշխանության գրավման, նախապես իր իշխանամետությունը բացատրելով, որ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ստեղծված իրադրության մեջ միայն Բուլձևիկների կուսակցությունը կարող էր մինչև վերջ իրագործել բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները և այնուհետև արշավել կոմունիստական ապագա:

Ետհոկտեմբերյան առաջին ամիսներին Բուլձևիկները ձեռնարկեցին մի շարք համադեմոկրատական միջոցառումներ՝ վերացվեցին դասային արտոնություններն ու չինները, եկեղեցին առանձնացվեց պետությունից: Ընդունվեց քաղաքացիական ամուսնության դեկրետ: Բուլձևիկները փորձ կատարեցին բարելավել իրենց սոցիալական հիմքի բանվորների դրությունը: Ընդունվեց 8-ժամյա աշխատանքային դեկրետ, աշխատանք չունեցողների համար սահմանվեց ապահովագրական միջոցառումներ, հիվանդության նպաստներ: Սակայն հասունացող տնտեսական ետհոկտեմբերյան ճգնաժամը և երկրի քաղաքական ծանր վիճակը, կամա թե ակամա, ձեռնարկված դեմոկրատական միջոցառումները հավասարեցնում էին զրոի: Կառավարության ներքին մեղծ քաղաքականությունը և մասսաների հեղափոխական ստեղծագործական ակտիվության վրա հենվելը բացատրվում էր ամենից առաջ իշխանության թուլությամբ, պետական իշխանության նոր ապարատի բացակայությամբ: Այս դեպքում բացի հեղափոխական բանվորների, զինվորների ու նավաստիների վրա հենվելուց, Բուլձևիկները ուրիշ հենարան չունեին, և որոնց միջոցով էլ տեղերում աստիճանաբար ստեղծում էին իրենց իշխանությունները: Բրեստով սկսած «հեղափոխական ռոմանտիզմից» դեպի գոյության պայքար, իր արտահայտությունը գտավ ներքին քաղաքականության մեջ: Սովետական իշխանության տնտեսական քաղաքականության ընդհանուր սկզբունքները, անցումն էր համընդհանուր դեմոկրատական միջոցառումներից դեպի քաղաքականություն, որը չէր համապատասխանում ժողովրդի շահերին, սակայն հետապնդում էր մի նպատակ՝ պահպանել իշխանությունը: Ավելին այդ շրջադարձի նպատակահարմարությունը հիմնավորվում էր մարքսիստական գաղափարախոսությամբ: Նման քաղաքականությունը ստացավ «Ռազմական կոմունիզմ» անվանումը, որով Բուլձևիկները մասսաների հեղափոխական ակտիվ

ստրատեգիական կուրսը առաջ տանելու համար. բավարար կապիտալ միջոցների բացակայությունը անհնար դարձրին ծանր ու թեթև արդյունաբերության և ինդուստրիալ գյուղացիական տնտեսությունների շուկայական ձևի կապը: Պատահական չէր, որ հենց այս պատճառով 1929թ. կուսակցության ԿԿ նոյեմբերյան պլենումում: Բուխարինը և նրա կողմնակիցները հայտարարեցին կուսակցության ներսում տարակարծությունների վերացման մասին: 1930 թ. փետրվարին Բուխարինը առաջ քաշեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման նոր կոնցեպցիա այն անվանելով լենինյան կուրսի կոնկրետացում: Բուխարինյան խմբի պարտությունը ոչ միայն հետևանք էր Ստալինի քաղաքական կամքի և հաջող ինտրիիգների, այլև ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները այդ պարտությունը նշանակում էր ինդուստրացման կուրսի արագացում, երկրում վարչահրամայական ռեժիմի ձևավորման առջև եղած արգելքների վերացում: Ինդուստրացման անցման յուրաքանչյուր ձև իրագործվում է հիվանդագին, քանի որ այն ուղեկցվում է կուտակման ֆոնդի աճով՝ այն ֆոնդի, որից մաս է հանվում արտադրության ընդլայնման և պահեստային ֆոնդ ունենալու համար և այն կազմում է յուրաքանչյուր երկրի ազգային եկամտի 10-20 տոկոսը: Նշենք, որ հենց սկզբից էլ ԽՍՀՄ –ում այս հիվանդությունը, «ընթանում էր բարդություններով»: Նախ եթե մի շարք երկրների հաջողվեց խնդիրը լուծել ուրիշներին թալանելու, կամ էլ օտարերկրյա կապիտալի ներհոսի, կամ էլ երկուսի համատեղ օգտագործման հաշվին, ապա ԽՍՀՄ-ը չունեւր նման հնարավորություններից և ոչ մեկը: Այնուհանդերձ առաջին հնգամյակի տարիներին ԽՍՀՄ –ում կուտակման ֆոնդը կազմեց ազգային եկամտի 10-ից 14 տոկոսը, հետագա տարիներին 25-ից 30 տոկոսը: Երկրորդ ինդուստրացման սովետական մոդելում հենակետը դրվում էր ոչ թե արտասահմանից նորագույն սարքավորումների ներմուծման և նոր արտադրությունների կազմակերպման վրա՝ հանգամանք, որը պահանջելու էր ինտեգրացվել համաշխարհային առաջավոր կապիտալիստական էկոնոմիկայի հետ, որը երկար ժամանակ և քաղաքական բարդություններ էր իրենից բերում, այլ երկրում ժամանակի ամենաառաջավոր բնագավառների՝ ենթագետիկայի, մետալուրգիայի, քիմիական արդյունաբերության, մեքենաշինության զարգացման վրա: Ավելին, Ստալինի ճնշման ներքո ընտրվեց ինդուստրացման մաքսիմալ արագ տեմպ: Խնդրի լայն մասշտաբը, և նյութական – ֆինանսական վիճակի ծայրագույն սղությունը նպաստեցին կենտրոնացված պլանավորման ուժեղացմանը: Նպատակը մեկն էր՝

արդյունաբերության մեջ համակենտրոնացնել մաքսիմում ուժ և միջոցներ առանց հաշվի առնելու տրանսպորտային սուր կարողությունները, ռեսուրսների բավականաչափ պակասը, և աճող քաղաքային բնակչության սպասարկման հնարավորությունները: Այս խնդիրների լուծման ծանապարհին երևաց գյուղատնտեսության բնագավառում եղած շուկայական հարաբերությունների և ինդուստրացման արագ իրագործման անհամաձայնությունը: Այստեղ էր, որ գյուղատնտեսությունը դեռևս պատրաստ չէր պլանավորված ձևով ինդուստրացմանը ապահովել համապատասխան հումքով և պարենով: Նշենք, որ չնայած գյուղում շուկայական հարաբերությունները ընդլայնվում էին, այնուհանդերձ պետության կողմից ադիմիսիստրատիվ մեթոդներ օգտագործվում էին միայն պարեն ձեռք բերելու, այլ ոչ նրա արտադրությունը խթանելու համար: Այդ էր պատճառը, որ աստիճանաբար պակասում էր պարենի և հացի արտադրությունը: Խնդիրը լուծվեց պարենի կենտրոնացված ձեռքբերման օգտին: 1929-30թթ. վերցվեց երկրի գյուղատնտեսության համատարած բռնի կոլեկտիվացման կուրս: Կոլեկտիվացումը ժամանակի կուսակցական-պետական փաստաթղթերում մեկնաբանում էին որպես գյուղում «սոցիալիստական» վերափոխությունների իրականացում: Սակայն այդպիսի մեկնաբանությունը չի բացատրում և առավել ևս չի արդարացնում կոլեկտիվացման իրականացման բարբարոսական մեթոդներն ու ընտրված նեղ ժամկետների պատճառները: Կեղեկտիվացման ձևը, մեթոդները, կարճ ժամկետները, ինքնին ապացույց էին կոլեկտիվացման երկրորդ նպատակի իրականացմանը: Նպատակ, որի մասին սովետական պատմագրությունը հարկ էր համարում լռել: Այն էր՝ ամեն գնով ապահովել ինդուստրացման ֆինանսավորումը, և արագ աճող քաղաքների պարենով սպասարկումը: Խնդրի լուծումը պահանջում էր հացի համեմատաբար ցածր գների պահպանում և պարենի դեպի քաղաք և արտասահման հոսքի քանակի ավելացում: Արդյունքում սկսվում էր գյուղի նկատմամբ տնտեսական հզոր ճնշումը, որը բերեց սովետական գյուղատնտեսության անկում, գյուղացու ունեցվածքի ամերևակայելի կորուստ, կուլակաթափություն, գյուղացու որոշակի մասի օտարումը հողից: Բարբարոսական համընդհանուր կոլեկտիվացումը և քաղաքային բնակչության նկատմամբ ճնշման գործադրումը թույլ տվեց ստեղծել ստիպողական աշխատանքի հսկայական մի սիստեմ, որը դարձավ Ստալինյան տնտեսության օրգանական կարևորագույն մասը: Այսպիսով, համընդհանուր կոլեկտիվացման միջոցով

հաջողվեց ագրարային սեկտորից դեպի ինդուստրիալ սեկտոր և տնտեսության այլ բնագավառներ ներդնել նյութական, ֆինանսական հսկայական միջոցներ և ապահովել ինդուստրիայի բնագավառում հսկայական բռնիքը:

Ինդուստրացման արագացված տեմպերն ու գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մեթոդները բերեցին տնտեսության ղեկավարման հրամայական մեթոդների արմատավորում և բյուրոկրատացում, որով երկրում արդեն 30-ական թվականներին ձևավորվեց ժողտնտեսության ղեկավարման ամբողջական վարչա-հրամայական ապարատ, որը հսկում էր տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Վարչա-հրամայական ապարատը՝ ինչպես պետական, այնպես էլ հասարակական կազմակերպությունների արտակարգ կառույց էր, որը պատասխանատու էր արտակարգ իրադրությունների համար, որոնք հաճախ ինքն էր ստեղծում:

Այս իսկ պատճառով 30-ական թթ. վերջերին կառավարման ամբողջ գործունեության ծանրության կենտրոնը տեղափոխվեց կուսակցական կառույցները, որոնք և ստեղծեցին իրենց ձեռնտու ղեկավարման և պատժիչ մի շարք օրգաններ: Միաժամանակ նրանք ևս վերափոխվեցին ադիմիստրատիվ, վարչահրամայական մեթոդներով առաջնորդվելու և միանձնյա առաջնորդի հրամանների ենթարկվող օրգանների: Թվաքանակով աճող մոնոլիտ կուսակցությունը իր ամբողջատիրական հսկողությանն էր ենթարկում ամբողջ հասարակարգը, իրեն օգնող երիտասարդական և արհմիութենական կազմակերպությունների հետ միասին: Քաղաքական ռեալ իշխանությունը կենտրոնացվեց կուսակցական կոմիտեների ձեռքը, իսկ Սովետները փաստորեն դարձան երկրորդական իշխանություն իրականացնող կազմակերպություններ: Այսպիսով 30-ական թ.թ. վերջերին վերը նշված գաղափարները ամբողջովին իրագործվեցին: Երկրում ձևավորվեց ամբողջական ռեժիմ:

Ստալինը դարձավ երկրի միակ կառավարիչը, նա տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, ինչպես միջազգային կոմունիստական շարժման առաջնորդ՝ հանգամանք, որը իր բացասական հետևանքներ թողեց երկրի հետագա պատմության վրա: Միանգամայն հասկանալի է, որ սոցիալիստական հասարակության կառուցումը սովետական ժողովրդի գործն էր, նրա էնտոլոգիազմի արդյունքը: Հենց այստեղից հարց է առաջանում, թե ինչպես իսկա կուսակցական- պետական

ղեկավարությամբ տասնամյակներ շարունակ հաջողվեց պահպանել սովետական ժողովրդի գերակշռող մասի աշխատանքային էնտոլոգիազմը, նրան պահել մշտապես պատրաստի մոբիլիզացիոն, ոգևորված վիճակում: Երևի թե խնդրո արձատական փաստարկը գաղափարական հզոր աշխատանք էր, որը հասարակության մեծ մասի մեջ արմատավորում էր սեփական երկրի տերը լինելու գաղափարը, որը արդարև պետք է նշել սովետական երկրու այնքան էլ հեռու չէր իրականությունից: Բազմապատկված հեղափոխական տրադիցիաներով՝ Ռուսական հայրենասիրությունը ժողովրդին մղում էր գրկանքների՝ հզոր ինդուստրիալ պայծառ ապագայի համար: Որպեսզի պատկերացում ունենանք սովետական ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վիճակի մասին, դիմենք գերմանական գրող Լ. Ֆեխտֆանգերին, որը 1937թ. հունվարին Մոսկվայում եղած ժամանակ գրել է, որ սովետական ժողովրդի մի շարք տարիներ տարել է անասելի գրկանքներ: Այժմ իրավիճակը փոխվել է, նրանք շատ բաների տեր են; Կարևորն այն է, որ միլիոնավոր հասարակ մարդիկ ստանալով կրթություն, կամ էլ մտնելով հասարակական-քաղաքական ակտիվ կյանքի մեջ բարձրացել են իրենց սոցիալական ստատուսը, դարձել են որակյալ բանվորներ, տեխնիկներ, ինժեներներ, գյուղատնտեսական մասնագետներ, զինվորներ, ծառայողներ: Այս պատճառով էլ նրանցից շատերը զգացել են, որ դա իրենց իշխանությունն է:¹⁸

Իրավմամբ՝ սովետական ժողովրդի բարոյա-քաղաքական ֆենոմենը, որի ձևավորման գործում հսկայական դեր կատարեց, ստալինյան պրոպագանդան, գերազանցեց իրեն անհնարինը հնարավոր դարձնելով, հետամնաց Ռուսաստանում և ավելի հետամնաց ազգային ծայրամասերում սոցիալիզմ կառուցելով: Այսպիսով իսՄՅՍ-ում 1936թ. ձևավորվեց միասնական հասարակական կառույց՝ Սոցիալիզմ: Այն կարելի է նշել, որ այդ սոցիալիզմը պետական էր, քանի որ հանրայնացումը ռեալ չէր, այլ թվացյալ: Սեփականության տիրելու ֆունկցիան և քաղաքական իշխանությունը օտարվեցին հասարակության անդամների մեծամասնությունից և տնօրինվում էին Ստալինի և Կուսակցական պետական ապարատի կողմից: Ինչպես ցույց տվեց պատմական փորձը՝ ԱՅԼ ՏԵՍԱԿԻ ՍՈՑԻԱԼԻՉՄ՝ պետականմ գորանոցային, և այլ ձևի

¹⁸ Մեքերումը տես. История России, Учебное пособие. том 2, Москва Владос' 1995г. ст. 252

չեն կարող լինել, կամ էլ եղած երկար գոյատևել: Սոցիալիզմը ունի օրինաչափություններ, որոնք պետք է պահպանվեն:

Յթեկտիվ և պատմական գլխավոր խնդիրը, որը հսկայական զոհերի հնով լուծվեց Ռուսաստանում՝ սոցիալիզմի կառուցման ընթացքում, եղավ այն արագացված ավարտական թռիչքը, որը ռուսական ագրարային հասարակությունը դարձրեց ինդուստրիալ: Մի շարք ուսումնասիրողների տերմիններով այդ սխտեմը կարելի է որակել ինչպես <<Չափս տոտալտար>> ռեժիմ:

Տեսնենք թե ինչ հարաբերությունների մեջ էր գտնվում տվյալ հասարակությունը Մարքսի և Էնգելսի կողմից մշակված սոցիալիզմի մոդելի հետ, հանդիսանում էր այն սոցիալիստական գաղափարների դեֆորմացում, թե սոցիալիզմի իրականացման տրամաբանական հետևանք էր: Պետք է համոզված նշել, որ սովետական հասարակությունը 30-ական թ.-ին իր հիմքով հանդիսանում էր Մարքսի-Լենինի հեղափոխական պրոլետարիատի դիկտատուրայի միջոցով իրագործվող ոչ ապրանքային սոցիալիզմի գաղափարների իրականացման օրինաչափ արդյունք: Սակայն մարքսիզմի դասականները կանխագծել էին ապրանքային արտադրության վերացումը, սոցիալիզմի ժամանակ շուկայական հարաբերությունների անտեսումը, պառլամենտական դեմոկրատիայի, իրավական պետության բացառումը, որը պրակտիկայում չէր կարող չբերել հասարակության անդամների տնտեսական ու քաղաքական ազատությունների նեղացում, նույնիսկ գրկում և ամբողջատիրական ռեժիմի հաստատում, ինչը որ տեղի ունեցավ սովետական երկրում և որի հետևանքով սկսված բռնությունների մասշտաբը պայմանավորված էր ներկուսակցական պայքարով, որն ավարտվեց Ստալինի հաղթանակով, իր վրա կրելով նրա անձի կնիքը: Հասարակացրած կլինենք եթե հս30 30-ական թ-ի հասարակության կառուցվածքը բնութագրենք, որպես <<նյութականացված գաղափարախոսական>> . այլ ոչ սոցիալիստական: Պատմական լայն կոնտեքստով դիտելով հս30-ում ձևավորված տեղի ունեցող սոցիալիզմի>> կառուցվածքը նշենք, որ այն համընկավ աշխարհում տեղի ունեցող հիվանդագին ճգնաժամային երևույթներին և գլոբալ կառուցվածքային վերափոխություններին, կարգավորվող շուկայական հարաբերությունների անցմանը, և իրենից ներկայացնում էր հասարակության զարգացման ծայրահեղ ձևերից մեկը՝ հենց ուլտրաձախը՝ ի տարբերություն ուլտրաջի ֆաշիստականի և հակադրություն

նեոլիբերալ- ցեմտրիստականի՝ հյուսիսի ամերիկյանի և արևմտաեվրոպականի, որը ժամանակի առաջադեմ ձևն էր: Ռուսաստանի համար այդ ձևի ընտրությունը կանխորոշվեց ոչ միայն երկրի և աշխարհի 20-30-ական թ.-ի կոնկրետ իրադրությամբ, իրադրություն, որը պայմանավորվում էր երկրի տնտեսա-տեխնոլոգիական նորացման անհրաժեշտությամբ, հետևաբար և պետության, որպես զարգացման փաստարկի դերի աճով, ինչպես նաև հավասար, կոլեկտիվիստական ձգտումների աճով, բացառելու համար Բազմադարյան ռուսական պետության բռնատիրական ձևը, որում միշտ էլ գերակշռող տեղ ունեն հակալիբերալիզմը:

Իրավմամբ՝ զարգացման նոր ետապում հս30-ում Ստալինի մեղքով վերարտադրվեցին <<ինքնակալական- պետական, ճորտատիրական>> ֆեոդալիզմին բնութագիր գծեր, դեսպոտ իշխանությամբ, որը հենվում էր հասարակական հարաբերությունների մեջ պետության դերը որոշող բյուրոկրատիայի վրա, մարքսիստական գաղափարախոսության լրիվ տիրապետության պայմաններում, որը փաստորեն հոգեկան բնագավառում եկել էր փոխարինելու կրոնին:

տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա,¹ քանի Անդրկովկասը կարևոր նշանակություն ուներ բրիտանական կայսրության շահերի և, մասնավորապես Յնդկաստանի համար:²

Գաղտնիք չէ, որ Անդրկովկասում անգլիական գաղութարարներն իրենց գավթողական այլանների իրականացման գործում մուսաֆաթական Ադրբեջանին մեծ դեր էին հատկացնում: Բրիտանական նվաճողների այդպիսի դիրքորոշումը, ինքնին հասկանալի է. նրանց նպատակն էր մուսուլմանական Ադրբեջանին, որը տարածաշրջանում աչքի էր ընկնում իր ընդգծված հակառուսական և հակաբոլշևիկյան կեցվածքով, դարձնել բոլշևիզմի դեմ պայքարի ամուր հենարան, տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա ձեռնամուխ լինել ազդեցության ոլորտների տարածմանը ամբողջ Անդրկովկասի, հետագայում նաև Մերձավոր և Միջին Արևելքի վրա:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի խնդրին, ապա Հարավարևելյան Ռուսաստանի և Անդրկովկասի մասին 1919թ. նոյեմբեր - դեկտեմբեր ամիսներին կազմված մի տեսության մեջ ուղղակի ընդգծվում է, որ ի դեմս անկախ Հայաստանի անգլիացիները տեսնում են ռուսական ֆորպատը (առաջավոր ամրակետը), որը ճանապարհ է բացում դեպի Միջերկրական ծովի ափերը, և այդ պատճառով ամեն կերպ խանգարում են նրա զարգացմանն ու ծաղկմանը:³ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին ու ռազմավարական Անրադառնալով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին ու ռազմավարական առանձնահատուկ նշանակությանը, Ռոհրբախը նշում էր, որ երբեք չպետք է թույլ տալ, որ այն ընկնի Ռուսաստանի ազդեցության տակ: Չի կարելի պատկերացնել ուրիշ որևէ դիրք, որն ավելին ահեղ լինի ողջ Արևմտյան Ասիայի նկատմամբ, քան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Պարսկաստանի միավորումը Ռուսաստանի ձեռքում:⁴ Գերմանիան երբեք չի հաշտվի նման վիճակի

1 Անգլիացիներն առաջին անգամ մտան Բաքու 19918 թ. ամռանը, բայց չհաստատվեցին այնտեղ:
2 Գ.Գալոյան, Պատմության քառուղիներում: Եր., 1982 թ., էջ 252
3 ЦГАОР СССР, ф. 446, оп.2, д. 113, л. 69.
4 Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане.

րետ, քանի որ Հայաստանի վրայով թուրքական սահմանից ռուսական զորքերի մեցումը վտանգի տակ կդնի եվրոպական խաղաղությունը, գրում էր Ռոհրբախը:¹

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր սրություն հաղորդեց Ադրբեջանի խորհրդայնացումը:

Լեռնային Ղարաբաղին ու Ջանգեզուրին բռնությամբ տիրելու մուսավաթական Ադրբեջանի քաղաքականությունը շարունակեց բոլշևիկյան Ադրբեջանը խորհրդային Ղուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցած: Խորհրդային Ադրբեջանը և բոլշևիկյան Ռուսաստանը ձգտում էին դեպի Թուրքիա, որն իբր դարձել էր Արևելքի հեղափոխության կենտրոնը:

Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը նրանց պետք էր Թուրքիայի րետ անմիջական կապ ստեղծելու համար: Այս գաղափարի իրականացմանը չոհաբերվեցին հայ ժողովրդի ազգային քաղաղաքական ու սոցիալական շահերը՝ նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային: Խորհրդային Ղուսաստանը, ընդառաջելով բոլշևիկյան Ադրբեջանի և քեմալական Թուրքիայի ռայատյաց ցանկություններին, ավելի քան երեք տարիներին (1918 – 1921թթ.) անհավասար գոյամարտում իր ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանած Լեռնային Ղարաբաղը հանձնեց Ադրբեջանին:

1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրված «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագրով նախիջևանի մարզը րպես ինքնավար տարածք դրվեց Ադրբեջանի խնամակալության տակ:

¹ Стру П. Ровбах. Война и германская политика. М. 1925. с. 63.
² Լույն տեղում:

ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԱՐԿ
Ա.Ս. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Սևանա լճի մասին հանգույն վկայությունները վերագրում են Պտղոմեոսին, որից հետո հայ ու օտար պատմիչները բազմիցս անդրադարձել են լճի նկարագրությանը: Այն հայտնի է Գեղամա ծով, Գեղարքունյաց ծով, Գեղարքունի լիճ և այլ անուններով: Սևանա լիճն իր տնտեսական դերի շնորհիվ գրավել է բազմաթիվ հետազոտողների ուշադրությունը: Հատկապես 19-րդ դարի առաջին քառորդից սկսած լճի ուսումնասիրությունը դառնում է ինչպես պնիստ անձանց, այնպես էլ զանազան արշավախմբերի հետազոտման վայր: Լճի առաջին գիտական հետազոտությունը սկսվում է 1926թ. ճանապարհորդ Էյխվալդի կողմից: Դրանից հետո, ըստ Ի.Խոջիատովսկու սկսվում է, «Մեծ լճերից ամենից բարձրի և բարձրերից ամենից մեծի» ուսումնասիրությունը, որը շարունակվում է շուրջ մեկ ու կես դար:

Բավական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ի.Շոպենի ուսումնասիրությունը, որտեղ ձկնորսական ձկների, ձկան առատության ու տեսակների հետ մեկտեղ, առաջին անգամ ուշադրություն դարձվեց այն բանի վրա, որ լճի մակարդակի իջնելը կարելի է նկատել Չանգու գետի ջրերի քանակությունից: 1830թ. լճի մակարդակն ընկավ և Չանգուն այն աստիճան ցամաքեց, որ Սևանի վանքի վանականները ստիպված էին քանդել գետի վրա եղած ջրաղացը: Հետագա տարիներին, երբ լճի մակարդակը բարձրացավ, ջրաղացը նորից սկսեց գործել: Լճի ջրի բարձրացումը շարունակվեց մինչև 1855թ., որից հետո այն սկսեց իջնել: Առաջինը Ի.Շոպենի կողմից նկատված այս երևույթը հաստատվեց հետագա ուսումնասիրությունների ժամանակ:

1855թ. ձեռնարկվում է Սևանա լճի առաջին արշավախմբային ուսումնասիրությունը, որը ղեկավարում էր ակադեմիկոս Կ.Բերը: Արշավախումբը փորձեց ճշտել լճի արդեն կատարված չափումները, նկարագրել ձկների տեսակները, լճի շահագործման առավել օգտակար եղանակները, սամարանների կառուցման անհրաժեշտությունը և այլ հարցեր: Կ. Բերը գրում է, որ Սևանա լճում ձկների առատությունը և որսի պարզունակ եղանակները գերազանցեցին իմ բոլոր սպասելիքները: Չուկն այնքան առատ էր, որ մինչև իսկ կապալառները չէին գանգատվում ձկների պակասից:

¹ Աշխատանքը գրված է Հայաստանի Հանրապետության ԳԳԿԱ-ի 130, 133 և ՆԳԳԿԱ-ի 60, 113, 123, 130 ֆունդիի ցուցերի հիման վրա:

1862թ. Սևանա լիճ եկավ իտալացի ճանապարհորդ Ֆիլիպեո Ֆիլիպին, որը Պարսկաստան մեկնող իտալական խմբի կազմում էր: Նա մանրամասնորեն ուսումնասիրեց լիճը, հատկապես ձկան կողակ տեսակը, ջրի քափանցելիությունը: Այդ շրջանում ձկնորսությունը բավական զարգացած էր լճում, տարեկան որսը կազմում էր 100 հազար փութ: Միաժամանակ փորում էին առուներ, լճի ջուրը ոռոգման նպատակներով օգտագործելու համար: Ֆիլիպեոյի գործունեությունը Սևանա լճում համարում են առաջին գիտական քայլը լճի հետազոտման բնագավառում:

1875թ. Սևանա լիճ եկավ Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆ. Կ.Կեսսլերը: Նա Պետական ունեցվածքի նախարարության անդամ էր, գործուղվել էր ուսումնասիրելու Սևանա լճի ձկնորսության վիճակը և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու ձկնորսության զարգացման համար: Կ.Կեսսլերը ծանոթանալով լճին, գտնում էր, որ ձկան որսի արգելված տարիներ մտցնելը ավելորդ է, ձկների պակաս չի զգացվում, կարելի է ձկների ձվադրության շրջանում, շարաքվա մեջ երկու գր արգելել ձկան որսը, որպեսզի ծուկը լճից անցնի գետեկը: Լճում ձկան որսը կարելի է արգելել, բանի որ ձկները ձվադրում են քարքարոտ տեղերում, որտեղ նույն օգել հնարավոր չէ: Կ.Կեսսլերն առաջինը տվեց իշխանի նկարագրությունը: Ըստ նրա, Սևանա լճում առկա են երկու տեսակի իշխան՝ իշխանն ու բեղլուն /այժմյան տերմինով՝ ձմեռային իշխանը և գեղարքունին: Հասկանալի է, որ Կ.Կեսսլերը վեց օրվա ընթացքում հիմնովին չէր կարող ծանոթանալ լճին, այնտեղ կիրճավոր որսածներին և նրա նկարագրությունները բուռնի կրոնյր են կրում:

Կ.Կեսսլերից մի քանի տարի հետո Յակովլևը նկարագրեց իշխանի երրորդ տեսակը՝ բոջակը, որով էլ կախում էին, թե Սևանում բազմանում է երեք տեսակի իշխան: Սակայն հետագայում Կ.Կավրայսկու և հատկապես Մ.Ֆորտունատովի կողմից ճշտվեց, որ լճում ապրում է միայն մեկ տեսակի իշխան, որը բաժանվում է չորս ցեղերի:

Կ.Կեսսլերից հետո լիճ եկավ Ա.Բրանդտը, որը իր նախորդների ուսումնասիրությունների վրա, ըստ էության, նոր բան չավելացրեց: 1855թ. Սևանա լիճ է գալիս երկու արշավախումբ, մեկը լճի ուսումնասիրությունը կատարում էր գոտ տնտեսական նպատակներով /Դանիլսկի/, իսկ մյուսը՝ կենսաբանական /Նատոնով/: Սակայն նրանց դիտարկումները լիարժեք ու անբողջական ձևով չիրատարակվեցին: Դանիլսկին հանգեց այն հետևության, որ ձկան որսի կապալի ծավկետը կարելի է հասցնել վեց ստարվա, երբ հնարավոր կլինի՝ նոր տեխնիկա ներդնել և տեղափաստելը տալ ցանկացած մարդկանց, ովքեր ավելի կվճարեն: Նա առաջարկում է լիճը բաժանել վեց ձկնորսական տեղամասերի, իսկ գետերը՝ երեք: Լճային տեղամասերում հինգ

Վարդանանց Պատերազմը և Քրիստոնեական Աշխարհը

Ս.Յ. ՈՒՇԵՂՅԱՆ

Հայաստանի պատմությունը խիզախության, կորույծի և տառապանքի պատմություն է
Գուստավ Ելունգերսթե

Հայոց պատմությունը ընթերցելիս հաճախ հարց է ծագում, թե ի՞նչ հոսանքներ ու աշխարհայացքներ են ազդել նրա վրա և ինչո՞ւ են դեպքերը դասավորվել ոչ այն կերպ: Ինչն ավելի բնականոն կարող էր երևալ: Արդյոք ժողովուրդն ինքն է իր ճակատագիրը տնօրինում, թե կան այլ գործոններ, որոնք կարող են ազդել, փոխել նրա ընթացքը, հաճախ ի վնաս այդ ժողովրդի:

Այս տեսակետից ուսանելի է 451թ. հայ-պարսկական մեծ ընդհարման պատմությունը, որ հայտնի է Վարդանանց պատերազմ անունով: Այն հայոց պատմության ամենահայտնի, ամենասրբացված և ազգային տեսակետից ամենանվիրական փաստն է: Վարդանանց շարժումը, ինչպես նշել է Լեոն, պարզ սկիզբ, զարգացում և վախճան է ունեցել, թեև անսպահման մեծ տպավորություն է թողել ժամանակակիցների վրա: Վարդանն ու իր զինակիցները եկեղեցու համար դիտվել են որպես նահատակված սրբեր: Ժողովրդական ավանդությունները պատերազմական գործողությունները դարձրել են առասպելական, իսկ Վարդանին՝ սրբերի շարքը դասել:

Վարդանանց պատերազմի խորհրդավորությունը նրա մեջ է, որ մեր ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ տեղի ունեցած բազում ճակատամարտերն այն դերն ու նշանակությունը չունեցան, ինչ Ավարայրինը: Դրանում դժվար չէ համոզվել, եթե ուշադրություն դարձնենք այդ պատերազմի ծագման և ավարտի պատմության վրա: Այն մեզ պարզորոշ ցույց է տալիս, թե ինչ ձգտումներ ուներ հայ ժողովուրդը և ինչը խանգարեց դրանց իրականացման ընթացքին: Շատ կարևոր է իմանալ նաև, թե Վարդանանց պատերազմն ինչ անդրադարձներ ունեցավ տարածաշրջանի պատմության ընթացքի վրա: Ո՞ր մենք չենք ընկալի, եթե չկարողանանք ըմբռնել Հայաստանի դերը արևմուտքի և արևելքի պատմության և մշակույթների միջև:

¹ Լեո, երկերի ժողովածու, II, 2, էջ 47

Շատ վաղ ժամանակներից Հայաստան երկրի վրա իրար են բախվել, սուր պայքարի մեջ են եղել արևմուտքի և արևելքի, իսկ ավելի ճիշտ՝ հելլենական և իրանական մշակույթները:

Հայտնի է, որ պատմության թատերաբեմից Ուրարտական պետության անհետանալուց (մ.թ.ա. 590թ.) մինչև Աքեմենյան կայսրության երևան գալը Հայաստան երկրում տեղի են ունեցել շատ իրադարձություններ և փոփոխություններ: Այդ ընթացքում ավելի է մեծանում իրանական մշակույթի ազդեցությունը Հայաստանում, միմյանց միջև ավելի են սերտանում կրոնական և պետական հարաբերությունները, Հայաստան են ներթափանցում իրանական պաշտամունքները, կատարվում են փոխառություններ իրանական լեզվից ու բարբերից: Դարհիի ու Ջսերքսեսի արձանագրություններից պարզվում է, որ հայերն էլ էին արիաց աշխարհին պատկանում: Նրանք ընդունում էին «Ալեքստայի» շատ աստվածություններ՝ Ահուրմազդան, Միհրը և այլն, և երկրպագում էին նրանց:

Երբ Ալեքսանդր Մեծը կործանում է Աքեմենյան կայսրությունը (մ.թ.ա. 331թ.), գրադաշտական կրոնը զգալիորեն մոռոցության էր տրվել: Ալեքսանդրից հետո նրա գորավարները, բաժանելով տերությունը միմյանց միջև, այնտեղ արմատավորեցին հելլենական մշակույթը: Այդ մշակույթը տարածվեց նաև Հայաստանում և շուրջ երեք հարյուր տարի խոր արմատներ ձգեց այնտեղ:

Այդ քաղաքակրթության ազդեցությունն այնքան խորն էր, որ ապագայում էլ Հայաստանն իր դեմքը դեպի արևմուտք էր դարձնում: Սելևկյան շրջանից մինչև Տիգրան Մեծը հայ արքունիքի պաշտոնական լեզուն ասորերենի հետ նաև հունարենն էր: Հայ, պարթև, սելևկյան դրամների վրա հունարեն տառերով ու լեզվով են գրված թագավորների անունները: Տիգրան Մեծը Հունաստանից Հայաստան բերեց հույն աստվածությունները՝ իրենց պաշտամունքին ծառայող քրմերի հետ: «Իբրև առաջին գործ,- գրում է Ս. Խորենացին,- նա կամեցավ մեհյաններ շինել: Իսկ քրմերը, որ եկել էին Հունաստանից, մտածելով, որ իրենց Հայաստանի խորքերը չքշեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին, իբր թե աստվածները հենց նույն տեղում կամենում էին բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնելով Ոլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Ամիուն, Աթենասինը՝ Թիլուն, Արտեմիդի մյուս արձանը՝ Երիզայուն և

Չեփեստոսինը՝ Բագայաոիժում...», իսկ Ստրաբոնը վկայում է, որ Եկեղյաց տաճարների մեջ հայոց պաշտամունքը նման էր հելլենների պաշտամունքին:

Արտաշիր I-ը ոչնչացրեց հին հայոց և հելլեններից Հայաստան բերված ու հայացված աստվածների արձանները: Դրանք փոխարինվեցին զրադաշտական աստվածություններով:

Քրիստոնեությունը Հայաստանի պետական կրոն դառնալուց հետո մահացու պայքար սկսվեց մյուս բոլոր կրոնների և աստվածությունների դեմ: Հակառակ սրա, առանձին նախարարական տներում և գավառներում տակավին պաշտում էին հայոց հին կրոնը:

Ահա այս Հայաստան երկրում էր, որ զրադաշտությունը, Սասանյան Պարսկաստանի պետական կրոնը դառնալուց հետո, պայքարի էր ելել քրիստոնեական կրոնի դեմ, որն իր կարգին Բյուզանդիայի կրոնն էր դարձել: Երկու անհոկայությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև ծագած աշխարհաքաղաքական պայքարը փոխվել էր նաև գաղափարական պայքարի: Եվ ահա այս միանգամայն պարզ իրավիճակում հայ ժողովրդի առջև դրվել էր նրա գոյապահպանման խնդիրը՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ մեկ կամ մյուս կողմին հարելու: Հայերի առջև ծառայել էր նաև հարցը, որն անհապաղ լուծում էր պահանջում:

Այս պայքարի փուլերից մեկն էլ դարձավ Վարդանանց պատերազմը: Արքայից արքայի քաղաքական ծրագիրը պարզ էր՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը մագղեական կրոնով կապել Պարսկաստանին: Ինչպես հայտնի է, այն ծախողվեց հայոց ընդդիմության պատճառով: Թե ինչ հետևանքներ ունեցավ հայոց ընդդիմությունը ազգային տեսակետից, մեզ ծանոթ է, իսկ այժմ փորձենք տեսնել, թե ինչպիսիք էին այդ հետևանքները Առաջավոր Ասիայի տարածաշրջանում:

5-րդ դարի կեսերին Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերն ըմբռնելու համար կարևոր է իմանալ պատմական անցքերի այն պատկերը, որի շրջանակի մեջ կատարվել էր Վարդանանց ապստամբությունը: Այս տեսակետից մեզ բավարար նյութ է տալիս ամենարածանա հավատարմորդը՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունը»:

* Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», գլ. Բ, ԺԳ, Երևան 1961թ.

Բյուզանդա-պարսկական հարաբերությունները քննելիս ինքնաբերաբար հարցեր են ծագում. ո՞րն է Հայաստանի դերը այս կապակցության մեջ, ի՞նչ քաղաքական հեռանկարներ ունեին Բյուզանդիան և Պարսկաստանը միմյանց և Հայաստանի հանդեպ և, վերջապես, նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ քաղաքական մտահոգություն ուներ:

Երբ Արտաշիր I-ը վերհաստատեց իր նախահայրերի կրոնը մագղեականությունը, սա Պարսկաստանի համար ոչ միայն մշակութային վերագարթոնք էր, այլև՝ քաղաքական: Երբ Կոստանդին Սեծը քրիստոնեությունը կայսրության պետական կրոնը դարձրեց, ինչպես հայտնի է, դա պարզ հավատքի գործ չէր, այլ քաղաքական արարք: Կայսրը մինչև Զոդակաստանի սահմանները տարածվող քրիստոնեությունը կայսրության մեջուկը դարձրեց: Կայսրությունը քրիստոնեության անվան տակ սկսեց օտար երկրների գործերին միջամտելու քաղաքականությունը: Կոստանդինը Շապուհին հորդորում էր լավ վերաբերմունք ցույց տալ քրիստոնեության հանդեպ: Սա ճիշտ հակառակ արդյունքն էր տալիս: Այն ժամանակվանից, երբ կայսրերն սկսեցին քրիստոնեությունը հովանավորելու քաղաքականություն վարել, այդ ժամանակներից էլ ծայր առան հավածանքները:

Շապուհը նախ ծանր հարկեր դրեց քրիստոնյաների վրա, իսկ երբ Ալեկյայի Սիմեոն եպիսկոպոսն այս առիթով գանգատվեց արքային, վերջինս նրան սպանել տվեց, փակեց եկեղեցիները՝ խլելով դրանց կալվածքները: Եթե բուն Պարսկաստանի քրիստոնյաները այդ երկրին վտանգ էին ներկայացնում, ապա ավելի վտանգավոր էին Հայաստանը, Վարստանը և Աղվանքը: Բնական է, որ Պարսկաստանը ձգտում էր վերջ տալ այս երկրների կրոններին և նրանց համակրանքով կապել իր պետությանը:

Հաճախ ակամա հարց է առաջանում, թե այդ ինչպե՞ս եղավ, որ ահեղ Պարսկաստանը չկարողացավ իրագործել Հայաստանի կրոնափոխության ծրագիրը: Վարդանն ընկավ Ավարայրի ճակատամարտում: Պարսկաստանը կարող է շարունակել հավածանքները: Բայց արքայից արքաների քաղաքականության նպատակը դա չէր՝ ջնջել բնակչությանը: Նրանց քաղաքականությունը հպատակ ժողովուրդներին իրենց երկրի շահերի հետ կապելն էր: Եթե նկատի առնենք, որ Հայաստանն իր նախարարական այրուծիով կարևոր ռազմական ուժ էր արիաց արքայի բանակի համար, ապա հեշտ է ըմբռնել, թե ինչու Պարսկաստանի ծրագրին չէր համապատասխանում հայերին թշնամացնելը: Ընդհակառակը, հայերի նկատմամբ

մեղմ քաղաքականություն վարելը կարող էր նպաստել Բյուզանդիայի հետ կապված նրանց վաղեմի ծրագրին: Այն բխում էր Պարսկական պետության շահերից: Եվ ինչպես իրավացիորեն գրում է Ղազար Փարպեցին, արքունիքի ամենամեծ պաշտոնյան Միհրներսեհը, մտնելով Չազկերտի մոտ, իրավունք ուներ նրան ասելու, որ «... եթե հայերին ընտելացնենք մեր օրենքներին... ապա կսիրեն ձեզ ու Արյաց աշխարհը և կլքեն-կհեռանան կայսրից, նրա հավատից ու աշխարհից: Եվ նրանից հետո այդ աշխարհը մեզ հետ կլինի սերտ ու միաբանությամբ: Իսկ երբ Յայթը սերտորեն մերը լինի, Վիրքն ու Աղվանքը կլինեն ամպայման»^{***}: Միհրներսեհի ծրագիրը գործադրվում էր այն ժամանակ, երբ Յոռնն անկում էր ապրում, իսկ Բյուզանդիան նվաստացուցիչ պայմաններով ժամանակավոր խաղաղություն էր աղերսում իրեն սպառնացող հարևաններից: Ուստի և պարզից էլ պարզ է, որ եթե Յայաստանը տեղի տար Պարսկաստանի այս ծրագրին, ապա Բյուզանդական կայսրության գոյությունը խնդրո առարկա պիտի դառնար: Յայաստանի ժողովուրդը, սակայն, ընդդիմացավ այս ծրագրին և, ռամիկը քրիստոնյա երեցներին առաջնորդությամբ, բանդեց ատրուշանը, Յայաստանից վնդեց մոզերին՝ նախարարներին ստիպելով ապստամբության դրոշմ պարզել արքայից արքայի դեմ:

Երբ հեղաշրջումը կատարվում է վերևից, այն գաղափարական է: Այդպես էր Տրդատ Թագավորի կողմից քրիստոնեության ընդունման փաստը: Այն հավատափոխություն էր, այլ գաղափարի նվաճում: Այստեղ, սակայն, զանգվածն էր, ամբոխի տարերային շարժումը, որ ոչ ասաց, հավատարիմ մնալով քրիստոնեությանը, որի մեջ մարմնավորվում էր արևմուտքի, այն է՝ Բյուզանդիայի մշակույթը: Յայությունը որոշում էր իր դիրքը արևմուտքի և արևելքի մեծ պայքարի մեջ, որ դարձել էր աշխարհայացքային ըմբռնում, այլ խոսքով՝ երկու կրոնների, երկու աշխարհների համդիպում: Այդ պայքարի դաշտը եղավ Ավարայրը, և եթե այստեղ հայ զենքը հաջողություն չունեցավ, գաղափարն, ի վերջո, հաղթանակեց: Գաղափարական այդ հաղթանակի պտուղներից մեծապես օգտվեց երրորդ կողմը՝ Բյուզանդիան, որը հայ ժողովրդի բախտի համար երբեք էլ չի անհանգստացել:

Յայ ժողովուրդը, քրիստոնեությանը հավատարիմ մնալով, ապահովում էր Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները: Այդպես եղավ նաև Կիլիկիայի պարագայում.

^{***} Ղազար Փարպեցի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1982թ., էջ 95-97

հայ նախարարական տները, մինչև իրենց վերջնական կործանումը, արգելք եղան արաբական ցեղերի ներխուժմանը բյուզանդական երկրներ:

Բյուզանդիան, մինչդեռ, այլ կերպ վարձահատույց եղավ: Նրա հակահայ քաղաքականության հետևանքով էր, որ իր բաժինը համդիսացող Յայաստանում դադարեցին հայ կյանքը, հայ նախարարական տների գործունեությունը: Յայաստանը (Արևմտյան) դարձել էր կայսության մեկ նահանգը: Ավելին, Բյուզանդիան չէր էլ մտածում ազատագրել պասկաբաժին Յայաստանը, նկատելով, որ վերջինիս ազատագրումը կարող է նպաստել բյուզանդական բաժնի անջատմանը: Եթե այստեղ դարձյալ դեր խաղաց հայ ժողովրդի պատմական բախտը, ապա այդ նույն պատմությունն այս անգամ խստորեն պատժեց Բյուզանդիային՝ նրա երկրի մի ու ամոթալի կեցվածքի համար: Այսպես, երբ հայտնվեցին սելջուկ-բուրքերը և երբ այլևս չկային հայոց նախարարական գնդերը, երբ Յայաստանը վերածվել էր բյուզանդական նահանգների, Բյուզանդիան Մանազկերտի մոտ կրեց այն ահավոր պարտությունը (1071թ.), որը նրան կործանման եզրին կանգնեցրեց:

451թ. տեղի ունեցավ Զաղկեդոնի հայտնի ժողովը, որին հայերը չկարողացան մասնակցել՝ զբաղված լինելով Վարդանանց պատերազմով: Ժողովի որոշումները հայ եկեղեցին մերժեց, դրանով ձեռքազատվելով բյուզանդական եկեղեցուց, ինչը գոհունակությամբ ընդունվեց Պարսկաստանի կողմից: Պարսիկ Խոսրոավ II Թագավորը նույնիսկ հովանավորեց Տիգրանի նշանավոր եկեղեցական ժողովը (614թ.), որը Պարսկաստանի քրիստոնյաներին հայոց կաթողիկոսին ենթարկվելու հնարավորություն տվեց: Յայաստանի քրիստոնեությունն այլևս վտանգ չէր ներկայացնում Պարսկաստանի համար: Պարսկաստանը հպատակ քրիստոնյաներին համակրությամբ էր կապում գահին: Այս քաղաքականությունը շարունակվեց Խոսրովի և իր որդի Որմիզդի օրոք: Յետաքրքիր է, որ երբ մոզերը ցանկացան արքայի մոտ քրիստոնյաներին կասկածելի ցույց տալ, վերջինս պատասխանում է, «Ինչպես, որ մեր գահը չի կարող կանգուն մնալ հետսակողմի երկու ոտքերին, այնպես էլ մեր պետությունը չի կարող ապիով լինել, եթե քրիստոնյաներին մեր դեմ գրգռենք»^{****}: Այսպիսով վերջ է տրվում քրիստոնյաների համդեպ այն անվստահությանը, որ տևել է

^{****} Տե՛ս «Չվարթնոց», Տարեգիրք գրականության և արվեստների, Փարիզ, 1943թ., էջ 163

դարեր և հաճախ արյունահեղ պատերազմների պատճառ դարձել պետությունների միջև:

Քանի որ բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև թագավորում էին անվստահությունն ու հավիտենական թշնամանքը, խաղաղ ժամանակ նրանք հարաբերվում էին պատգամավորների միջոցով, մնալուն դեսպաններ չէին նշանակում, վախենում էին լրտեսությունից: Առերես նրանց հարաբերությունները, սակայն, ջերմ էին:

Մի կարևոր հանգամանք ևս: Հայտնի է, որ Խոսրով I-ը ջանում էր գրավել Լազիստանը (549-554) և Սև ծովի եզերքից հասնել միջև Կ.Պոլիս: Հայաստանի նման լազերը նույնպես հարկադրված մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմին էին հարում: Երբ նրանք քրիստոնեություն ընդունեցին, կայսրին համարում էին իրեց պաշտպան, բայց Հուստինիանոսի ժամանակ սկսեցին հարել Պարսկաստանին, որովհետև կայսրը նրանց գրկել էր մի շարք ազատություններից: Բայց շուտով, հիասթափվելով պարսիկներից, նորից դիմեցին Բյուզանդիային և այստեղից էլ ծագեց Լազիկայի պատերազմը (549-556): Լազիկան ենթարկվեց Բյուզանդիային: Ահա թե ինչու արքայից արքաները, Հայաստանը վերջնականապես կորցնելու վախից, զգոյշ էին հայոց հանդեպ: Երկու կողմորի միջև Հայաստանը ծանրության կենտրոնն էր: Ոչ մեկը չէր ուզում զիջել այն: Հայաստանի սառաջին ավարտվեցին: Բյուզանդիան, սակայն, միշտ նրա պատճառով հարուցված վեճերն ավարտվեցին: Բյուզանդիան (387) թվում էր, թե ջանում էր տիրանալ պարսկաբաժին Հայաստանին, իսկ Պարսկաստանը չէր հետաքրքրվում Բյուզանդական Հայաստանի հայ հպատակների վիճակով:

Այստեղ նշենք, որ Բյուզանդիայի համար քաղաքական լուրջ սխալ էր Հայաստանի բաժանման ծրագիրը և նրա թուլացումը: Մեր հայրենիքի մի կարևոր մասի վրա Պարսկաստանի հաստատվելը մշտական սպառնալիք էր Բյուզանդիայի համար: Ուսկարող էր ճակատագրական լինել կայսրության համար, եթե պարսկաստանին հաջողվեր կրոնափոխել Հայաստանը:

Վարդանանց պատերազմը, որ միաժամանակ պատերազմ էր երկու գաղափարների, պատերազմ էր քրիստոնեության և զրադաշտականության միջև, պարտության դեպքում կարող էր կործանարար լինել հայերի համար: Վարդանանց պատերազմը տարածաշրջանային որոշ խնդիրներ լուծելու առումով կարող է նաև անկարևոր դեպք նկատվել, բայց իրականում այն ի դերև

հանեց Պարսկաստանի փայփայած ծրագրերը, դարձավ անխորտակելի պատվար, որին զարնվելով փշրվեցին նրա վերջին վարդագույն երազները:

Հայոց գրերի գյուտից հետո սա հայ ժողովրդի ամենամեծ հաղթանակն էր, որի նշանակությունը դուրս է գալիս ազգային պատմության սահմաններից:

Վարդանանց պատերազմի ելքը Բյուզանդիայի հետ միասին անխուսափելի վտանգից փրկեց նաև արևմուտքի քաղաքակրթությունը: Այս պատերազմում քրիստոնեությունը մրցման էր ելել զրադաշտական կրոնի հետ՝ մահվան գուպարում հաղթելով նրան: Իսկ վերջինս, որն ավելի վերացական էր, տեղիք տվեց Հիսուսի վարդապետության առջև:

ԼԵՋՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ ԵՎ ՖՐ. ՇԻԼԵՐԸ
Բ. ՄԻՍՅԱՆ

«Օ՛, դու Շիլլե՛ր, Շիլլե՛ր բարձր ես ճախրել,
Սակայն չես ճողացել տանջվող ժողովրդին երբեք,
Սատաղ մարգարե ես մարդկանց համար եղել,
Խրոխտ առաջ տարել դրոշմ ազատության»:

ԿԱՐԼ ԲԵԿ

Համաշխարհային պատմության մեջ կան երջանիկ դեմքեր, որոնց բախտ է վիճակվել բացելու նոր դարագլուխ, դառնալու շրջադարձային ժամանակամիջոցի մտավոր կյանքի դրոշակակիրներ, նոր հոսանքի, նոր ուղղության սկզբնավորողներ: Այդպիսի դեմքերին բնորոշ է մեծ կիրքն ու մեծ էներգիան, որոնք կանգնած լինելով հին ու նոր էպոխաների սահմանագծում ժխտում են հինը և հաստատում նորը, առաջադիմականը, կործանում հետադիմականը, պահպանողականը և ստեղծում առաջավորը: Այդպիսի մեծերի ու անմահների թիվը այնքան էլ մեծ չէ, անմահներ, որոնք կյանքի երկրային մասն ապրում են կարճ, բայց փոթորկալից ու բուռն պայքարի մեջ, իսկ հետո ... դառնում հավերժական ճանփորդներ: Այդօրինակ քչերի թվին է պատկանում մեծ Շիլլերը, որը, Վ. Գ. Բելինսկու բառերով ասած, «Իր անընդգրկելի հանճարի մի կողմով պատկանում է համայն մարդկությանը, իսկ մյուս կողմով գերմանական ժողովրդին»¹⁹: Հայ իրականության մեջ մի այդպիսի դեմք էր մեր նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ ու մանկավարժ Խաչատուր Աբովյանը, որին վիճակված էր դառնալու հայ ժողովրդի քաղաքական ու կուլտուրական վերածննդի դրոշակակիրը:

Համայն մարդկության վեհ գաղափարների զանգահար, անարդարացի կարգերի դեմ պարզվող դրոշների երգիչ, ազատության գաղափարների ու մարդասիրության սերմնացան, դեմոկրատիզմի, հայրենասիրության ու ժողովուրդների բարեկամության քարոզող Շիլլերը հայ նոր մշակույթի ռահվիրա, հայ ժողովրդի երազանքների, ձգտումների, ցավերի ու տառապանքների խտացում հանդիսացող Խ. Աբովյանի

¹⁹ В. Г. Белинский, полн. собр. соч., т. 7, М., 1955 г. стр. 164.

համար եղավ այն ուղենշող «Ալեքսանդրիայի փարոսը», որով նա առաջնորդվեց իր ողջ ստեղծագործական բուռն կյանքում ու մինչև վերջ այրվեց մեծ ուսուցչից փոխառնված պրոմեթեոսյան ու սեփական սրտի շիկացած կրակից:

Խ. Աբովյանի կյանքն անցավ անհավասար պայքարի բուռն ու փոթորկալից հողմերի տարափի մեջ, պայքար, որն ավարտվեց մեծ նահատակի բարոյական հաղթանակով:

Աբովյանն իր պայքարի զենքն ուղղելով առաջին հերթին խավարի ու սոցիալական միջնաբերդի՝ եկեղեցու ու նրա սպասավորների դեմ, հայ ժողովրդի ազատագրության հույսը առաջին հերթին կապում էր լուսավորության գաղափարների լայն տարածման հետ: Նա պայքարում էր ընդդեմ ռեակցիայի բոլոր ուժերի, հնից հեռանալու և նոր գաղափարների լուսավոր ուղիները հարթելու համար: Նա պայքարում էր համուն նոր լեզվի, նոր քեմատիկայի՝ գրականության մեջ, պայքարում էր համուն նոր մանկավարժության և առաջավոր գիտության, կյանքի նոր ձևերի, նոր մտածելակերպի և ապրելակերպի: Աբովյանը, հաղթանակով դուրս գալով իր պայքարի լայն մարտադաշտերից, դարձավ 19-րդ դարի մեր ողջ կուլտուրական շարժման դրոշակակիրը, նրա սկզբնավորողն ու նահապետը:

Խ. Աբովյանը հայ իրականության մեջ առաջին մեծ լուսավորիչն էր, որ դեռևս 19-րդ դ. առաջին կեսին Շիլլերի վեհ հոգին որդեգրեց որպես իր ապագա կյանքի իր ստեղծագործական ճանապարհի ուղենշող ու «հոգու պահապան»: Եվ իրոք, Աբովյանի խոստովանությամբ, Շիլլերը եվրոպական առաջավոր մտածողների շարքում առաջինն էր, որ հայ մեծ լուսավորիչին ոգեշնչեց իր համամարդկային գաղափարներով ու սովորեցրեց նրան հայ ժողովրդի լավագույն կյանքի «ոսկեդարը» փնտրել ոչ թե մշուշապատ անցյալի, այլ տխուր ներկայի ու անորոշ ապագայի մեջ:

Քանի որ մեծ լուսավորիչի ապրած ժամանակներում դարերով տառապած ու խոշտանգված հայ ժողովրդի ներկան ողբալի էր ու թշվառական, ուստի նա սեփական ազգի վերքերի բուժման սպեղանին առայժմ փնտրում էր ազգը եվրոպական առաջավոր գաղափարներով դաստիարակելու և լուսավորելու ասպարեզում: Այդ էր պատճառը, որ նա դորպատյան ուսումնառության հենց առաջին ամիսներից սկսած գերմաներեն լեզվի ուսումնասիրման ու յուրացման հետ միասին, բուռն սիրով ու հախուռն ոգևորությամբ մետվեց Յոնեթուսի, Վիրգիլիուսի, Դանթեի, Ռուսոյի, Լեսինգի, Չերդերի, Գյոթեի ու Շիլլերի վեհ գաղափարների ծովածավալ տարողության մեջ ու նրանց բարերար ազդեցության տակ նախագծեց սեփական ուսումնառության

Հ. Ա. Արմատ, Երկրաչափական, Երևան, 1955 թ., հատ. 6, էջ 190-191:

Մասին խոսում են հատկապես պիտուրաբազիլները, որոնք գտնվում են հատկապես հարյուրավորների և հազարավորների խմբերում, որոնք զբաղվում են կազմակերպմամբ և կազմակերպության օրգանիզմի ստեղծմամբ, որոնք կազմակերպում են հարյուրավորների և հազարավորների խմբերում, որոնք զբաղվում են կազմակերպմամբ և կազմակերպության օրգանիզմի ստեղծմամբ...

Հ. Ա. Արմատ, Երկրաչափական, 1961 թ., հատ. 10, էջ 204-205:

«Արմատի հասցի»-ն, որը գտնվում է Երևանի քաղաքում, հարյուրավորների և հազարավորների խմբերում, որոնք զբաղվում են կազմակերպմամբ և կազմակերպության օրգանիզմի ստեղծմամբ...

Սոռացի՛ր, վեհ հպարտությամբ վանած բախտո,
ճշմարտության առաջ բաց, ազատաշունչ հոգին,
փորձություններին իրազեկ արիությունը
կարեկցությամբ լի ազնվագարմ սիրտը
Տոգորված գեղեցկությամբ և վեհությամբ,
Մարդուն ուրախացնում է ամեն մի դեպքում
Եվ մեծացնում նրան ամեն վիճակում:
Նրա համար հայրենիք դարձնում ամեն մի դաշտ»:

Կին նորա:

«Մարդիկ միասին չեն, երբ միատեղ են. հանգուցյալը,
մեզանից բաժանվածն էլ շարունակում է ապրել:

Լուսե Շիլլեր, ծնված Լենգեֆելդ:
Ենա, 14 մարտի, 1791»:¹

Մենք, չհավակնելով մեր կարծիքի վերջնական ու սալտիչ լինելուն,
այնուհանդերձ, հանձնված ենք, որ Աբովյանի նշած «բանկարժեք նվերն» ու
«կրկնակի կողոպուտը» կամ Գուստավ Ադլերսկրոնի ծոցատետրն է, կամ այլ
ծոցատետրից պոկված համապատասխան էջը, որը մինչև հիմա չի հայտնաբերված

Փաստորեն, մեծ Շիլլերը, իր անժամանակ մահվանից ընդամենը քառորդ դար
հետո, Աբովյանի միջոցով հայցվում է, և մեծ շվաբացին, Բայրոնի բառերով ասած, իր
ողջ ձայնով սկսում է խոսել «Նոյան լեզվով»,- ասել է թե հայերենով:

Իս. Աբովյանը Անդրկովկասյան մտավորականության մեջ ոչ միայն Շիլլերի
առաջին բարգմանիչն էր, այլև նրա տաղանդի բարձր գնահատողն ու վեհ
գաղափարների առաջին պրոպագանդողն ու տարածողը: Այս համգամանքն է նկատի
ունեցել անհայտ ֆրանսիացի ճանապարհորդ գիտնականը, երբ «Արևմուտք»
պարբերականի խմբագիր Ստեփան Ոսկանին գրած նամակում, դեռևս 1859 թ. ասել է.
«Աբովյանի հետ տեսնվեցա և իրավամբ զարմացա նրա հմտության վրա:
Գերմանական փիլիսոփայության և գրականության հայացքները նրան այնպես

¹ Իս. Աբովյան, Երկ. լիակ. ժողովածու, Երևան, հատ. 6, էջ 190-191:

ծանոթ են , որ նույնիսկ եվրոպացին կարող է օգուտ ստանալ նրա կարծիքներից:
Շիլլերին անգիր գիտե, Լեսինգի և Լայբնիցի գաղափարները հրաշալի կերպով
յուրացրել է և իր ասիական երևակայությամբ նրանց նոր գույն է տվել: Գերմաներեն
խոսում է որպես գերմանացի. անտարակույս, այս մարդը պատիվ պիտի բերի հայ
գրականությանը: Տարօրինակ երևույթ մարդկային լուսավորության. հայի բերանն
արձագանքում է այնպիսի գաղափարների, որոնք մեր մեջ դեռ նոր են տարածվում:
Շիլլերի, Լեսինգի գրությունները հաստատվում և լսելի են դառնում Կովկասի
լեռներում, երբ դեռ եվրոպայում ժողովուրդ կա, որ այս հեղինակների անունն անգամ
չի լսել: Ջարմանալի բան պիտի լինի, եթե Ասիայի լուսավորությունը Կովկասից: սկսի,
և «Պրոմեթեոսի ժայռը տեսնի իր չարչարանքի արդյունքը»:¹ Չնայած եվրոպացիների
և կողմից Աբովյանի մասին հայտնված կարծիքների մեջ սա եզակի չէ, այսուհանդերձ,
լիակատարն ու սպառնիչն է: Այս կարծիքի մեջ մի քանի նախադասությամբ, սեղմ ու
կենդանի կերպով կարծեք թե գծագրվում է մի հսկա անհատի պորտրե, որին
վիճակված է դիցաբանական Պրոմեթեոսի նման իր ժողովուրդի համար հրաշքներ
գործելու սուրբ առաքելություն:

Իս. Աբովյանի շիլլերյան կողմնորոշման մասին կան բազմաթիվ վկայություններ
ու կարծիքներ, որոնց մեջ իր հարցադրման առումով արժեքավոր է նաև Մորից
Վագների թողած կարծիքը: 1843 թ. գարնանը գիտական ճամփորդությամբ
Անդրկովկաս է գալիս գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ, բնագետ ,
աշխարհագրագետ ու երկրաբան Մորից Վագները, որի խնդրանքով, Անդրկովկասի
կառավարչապետի թույլտվությամբ, «Աբովյանը դառնում է նրա գիտական
շրջագայությունների և հետազոտությունների մասնակիցը»: Վագների ընտրությունը
պատահական չէր: Նա հանձին Աբովյանի գիտեր մի լուսավորյալ Ասիացու, որի
լեզվական գիտելիքները, թե՛ եվրոպական, և թե՛ տեղական առումով բացառիկ
երևույթ էին Անդրկովկասի խայտաբղետ պայմաններում: Գիտնական մի հայ, որը ոչ
միայն գիտեր իր հայրենի երկրի անցյալը, ներկան, նրա պատմությունն ու
աշխարհագրությունը, այլ գերազանց գիտեր եվրոպան ու Ասիան, Անդրկովկասը՝
մասնավորապես: Թիֆլիսում եղած ժամանակ, 1843թ. մայիսին, ծանոթանալով
Աբովյանի հետ, Վագները մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում ոչ միայն Աբովյանի

¹ «Արևմուտք» , 1895 թ N 6:

ախոսայ զերմանիայ ընդ մահ նորա և պատուէ գլխատակ նորա, ցուցանեն յետագա բանքս արտագրեալք ի ժամանակագրութենէ Պետերբուրգ, համար 73-74. 1832. 27 մարտի»: Մահախոսականից բերում ենք մի փոքր հատված, որ տեղադրված է Աբովյանի օրագրության մեջ. «Ի միևնույն աուր կանուխ դիցին փառօք երկրաւոր նշխարք նորա ի մատոհ գերեզմանատան մեծ հերցոզին, անդ, ուր և Շիլլերի հանգչի: Յայսմ աուր բացցի նոյնպէս բատրոն տեղույս, որ փակվեցաւ ի պատճառս այսր (խոսքը զՊետերի 1871թ. գրած «Տորկվատտո Տաստ» ողբերգության բեմադրության մասին է)²:

Ղեռևս դորպատյան ուսումնառության տարիներին, Խ. Աբովյանը մեծ սիրով ու երկյուղանքով բարգմանել կամ փորձել է թարգմանել Շիլլերի մի շարք բանաստեղծություններն ու բալլադները, որոնց մի մասը պահպանվել են հայ մեծ լուսավորչի թողոններում, իսկ մյուս մասն էլ նրա սեփական բանաստեղծությունների ու փոխադրությունների մեջ:

Աբովյանի Շիլլերից թարգմանած բանաստեղծությունների թվին են պատկանում «Իդեալներ», «Լատուրային», «Առ էմմա կայ», «Երաշխիք» և «Ասպետ Թոգենբորգոյ» բալլադները, «Ձանգակի երգ» հիասքանչ պոեմը և այլն: Աբովյանը դորպատյան ուսումնառության տարիներին գրել է նաև ինքնուրույն բանաստեղծություններ, որոնց մեծ մասը կամ Շիլլերի բանաստեղծությունների սերտ նմանությամբ, կամ էլ պարզապես փոխադրաբար: Այդ օրինակ բանաստեղծություններից են «Ետո՞ւր զվերջին համբույր հրաժարման», «Բաղձանք երիտասարդի», «Էմմա կայ», «Օրիորդն ֆոն Շվեբս ի վերայ երգեհոնի», «Յերեկոյ» և այլն: Շիլլերի ազդեցությամբ է գրված նաև «Սեր, բարեկամություն» բանաստեղծությունը, որը Շիլլերի «Երաշխիք» բալլադի պարզապես հայկական (Աբովյանական) տարբերակն է, ուր փոխված են միայն հատուկ անուններն ու մի քանի տողով ավելացված բանաստեղծության բովանդակությունը:

Շիլլերյան զգալի ազդեցություններ մենք նկատում ենք նաև Աբովյանի գլուխգործոցի «Վերջի» վրա, որի չափածո, առաջին տարբերակը գրված է եղել Շիլլերի «Ավագակների» նմանությամբ և ոգով: Մանրամասն ուսումնասիրության

² Նույն տեղ, էջ 175-176:

դեպքում մենք նկատում ենք նմանության շատ ընդհանուր գծեր՝ Աղասու, Մոսիի, Կարլ Մորի, Վիլհելմ Թելի, Մաքս Պիքոլոմինիի և նույնիսկ Յովհաննա դ'Արկի միջև: Մանավանդ նմանության շունչը մեծ ու ակնառու է Աղասու և Կարլ Մորի միջև, որին ենգելսն անվանել է «Բոհեմյան անտառների առաջին սոցիալիստ»: Ենչված Ժողովուրդներին սատար կանգնելու, հարուստների նկատմամբ արհամարհանքի և առաջին աստիճանի հոգևորականության ու բռնակալության ներկայացուցիչների նկատմամբ Կարլ Մորի հայացքներն ու գաղափարները մենք պարզ կերպով նկատում ենք հայ առաջին պատմավեպի հերոս՝ «Աւլան բալասի Աղասու» կերպարի մեջ: Աղասին, այդ անտառների սոցիալիստ» Կարլ Մորը, որը դիմելով Պատերին, ասում է. «Գնա, ասա մահու և կենաց վճիռ սահմանող գերիմաստ դատարանին, որ ես գիշերվա խավարի ու քնի հետ դավակցող և հեռվից պռոտացող ավագակ չեմ... Ասա նրանց իմ արհեստը՝ հատուցումն է, և պաշտոնս՝ վրեժ ու ոխ»:

Եթե մեծ Շիլլերը խոստովանել է, թե «Ավագակները» գրել է առաջին սիրո ուժգնությամբ, ապա նրա աշակերտ ու հետևորդ Աբովյանը վառ կերպով տվել է այդ ուժգնության գեղարվեստական պատկերը: Ա. Տերտերյանը հայտնում է հետևյալ կարծիքը. «Աբովյանը «Վերջը» գրելիս ապրել է մի ուժեղ, չտեսնված, անախընթաց հուզմունք, որ կարելի է համեմատել միայն այն հոգեվիճակին, որ ունեցել է Շիլլերը իր «Ավագակները» գրելիս, բայց դրա հետ միասին երկու հեղինակներն էլ տվել են ոչ թե միայն հուզական արվեստի նմուշներ, այլև պլաստիկական, պատկերացման արվեստի կոթողներ, դրամա և վեպ, որոնք ավելի շատ աշխարհ, քան հեղինակների անձնական բնութագիր են տալիս: Իր անդրանիկ դրաման «Ավագակները», հեղինակելուց առաջ իր տրամադրությունը Շիլլերը արտահայտել է հետևյալ խոսույն բառերով. «Գրելու կիրքը իմ մեջ ուժեղ էր և կրակոտ, ինչպես առաջին սերը»: Առաջին սիրո այդ ուժգնությունը երևում է ոչ միայն «Վերջի» հռչակավոր առաջաբանի, այլև ողջ վեպի վրա, սկզբից մինչև վերջ»:¹

¹ Ա. Տերտերյան, «Խ. Աբովյանի ստեղծագործությունը», Երևան, 1941թ., էջ 109:

բանաստեղծն է, որ թոթովախոս աշխարհաբարը կարողացավ դարձնել բարձր արվեստի արտահայտության միջոց: Առարկելով հակաաբովյանական տրամադրություններ ունեցող հայ լիբերալ բնադատներից ոմանց, Տերտերյանը գուգահեռ է անցկացնում մեծ Գյոթեի ու Աբովյանի միջև.

«Սիւնչդեռ վերաբերյալ: Սիւնչդեռ ուրիշները քրտինք են թափում մի հասուն բաաաան ստեղծելու համար, Գյոթեին մնում էր մի թեթև թափահարել իր ստեղծագործության ծառը և ահա հասուն և սիրուն պտուղները մեկը մյուսի հետևից, կամ բոլորը միասին ընկնում են: Հայ հասարակությունը, - շարունակում է Ա. Տերտերյանը,- որ գրեթե հարյուր տարվա ընթացքում անվերջ ստանում է Աբովյանի ստեղծագործական ծառի պտուղները, անշուշտ, զգացել և զգում է, որ քրտինքի հոտ չէ գալիս այդ ստեղծագործությունից և ցայսօր ձեռագիր մնացած մի շարք էջեր, ասես գրվել են երեկ: Դա նշանակում է, որ Աբովյանը շատ ուժեղ թափով ապրել է իր ժամանակի համար և ընդգրկել նրա առաջատար պատմական պրոցեսը, գեղարվեստորեն ամենտ արժեքներ ստեղծելով»:¹

Ա. Տերտերյանը առաջին Աբովյանագետներից է, որ չնայած թուուցիկ, բայց որոշակի կերպով տվել է Շիլլեր-Աբովյան գրական պրոբլեմի ճիշտ մեկնաբանությունը: «Բնության նկարագրության մեջ, - գրում է Ա. Տերտերյանը, - փայլել է Աբովյանի տաղանդը իր երկկողմանի առանձնահատկությամբ. նախ ժուժկալ իրատես դիտողություն, հիպերբոլա, շիլլերյան չափազանցություն»:² Շիլլերը իր «Լուրդոդ» բանաստեղծության մեջ տալիս է այնպիսի մի գեղեցիկ գույների կուտակում, հիպերբոլա, շիլլերյան չափազանցություն է Տերտերյանի մատմանշած հիպերբոլայի գեղարվեստական կատարյալ արտահայտությունը:

«Ծփում է, եռում, փրփրում, շառաչում,

¹ Ա. Տերտերյան, նույն տեղ, էջ 226:
² Ա. Տերտերյան, նույն տեղ, էջ 169:
³ Փորձ, 1876, նո. 2, էջ 300-304. Գ. Բարխուդարյանի թարգմանությամբ:

Կարծես հուր և ջուր միախառնվում են,
Փրփուրը մինչև երկինք է թռչում,
Ալիքներն անվերջ իրար ճնշում են:
Եվ չի վերջանում, և չի դադարում,
Կարծես ծովն էլի նոր ծով է ծնում»:³

Մեծ Գյոթեն այս տողերից հիացած Շիլլերին գրել է, որ ինքը Հռենոսի ջրվեժի մոտ կանգնած տեսել ու դիտել է այդ բնական երևույթը ու այդ տողերի ճիշտ պատկերացումով սքանչացել: Ի գարմանս մեծ Գյոթեի, Շիլլերը իր պատասխան նամակում հայտնել է, որ ինքը այդ բնական երևույթը երբեք չի տեսել, որ բացի ջրաղացի ջրի հոսանքից ընդհանրապես ոչինչ չի տեսել և այդ տողերը գրել է Հոմերոսի «Ոդիսականում» նկարագրված Խարիբդայի տեսարանի ազդեցության տակ:

Ա. Տերտերյանի նկատած շիլլերյան հիպերբոլան առկա է Աբովյանի համարյա բոլոր այն ստեղծագործություններում, ուր նկարագրված է բնության տարերքը և նրա ուժը: «Կայծակը, որ չէր դաժշում սարերի գլխին, ուզում էին թե հազար գագ խորը գնան: Ամպը որ չէր թովիլի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր հազար կտոր ըլի, հոգին տա»: Մի այլ տեղ գրում է. «Երկինքն ամպակալած՝ ուզումա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալագյազա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաչի, պոկի, նրանց գետնի խցկի, որ համարձակում են իրենց գագաթը էնպես բարձր վեր ջաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ուր բռնելու տեղ չունենալով, իրենց երկինք մորիցը խռոված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին թուլա թուլա դիպվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոչի ա տալիս, բռթբռթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում»: «Այստեղից մինչև Աբովյանի ռոմանտիզմը մի քայլ է», - գրում է Ա. Տերտերյանը: «Աբովյանի ստեղծագործության մեջ հատուկ շիլլերականություն կա, որ ցույց է տալիս, թե մեր լուսավորական-դեմոկրատը ռեալիզմի հետ միասին բանեցրել է նաև ռոմանտիզմի մի քանի գծեր, թերևս ավելի շատ, քան բուն շեքսպիրկանությունը»:¹

¹ Ա. Տերտերյան, նույն տեղ, էջ 170

։Ամբողջութեան հետ մտնելով նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։
Սակայն ։Ամբողջութեան հետ մտնելով նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։

։Սակայն ։Ամբողջութեան հետ մտնելով նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։

։Ամբողջութեան հետ մտնելով նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։

։Ամբողջութեան հետ մտնելով նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։

ՎՈՅՏՈՒՆ Է Մ

ՎՈՒՄ ԿԳԳՐՈՒՄ ԿՐԹ ԿՈՒՄՑՈՒՄԻՆԵՐԴ

«Գոյնի մասին ասելու արժեքը չէ ։ Երբ մտնում ես նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։»

«Գոյնի մասին ասելու արժեքը չէ ։ Երբ մտնում ես նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։»

«Գոյնի մասին ասելու արժեքը չէ ։ Երբ մտնում ես նորմալ ճիւղի մէջ անհրաժեշտ է ընդհատել անհարմար վիճակները ։»

6. Ոչ թե պետք է ասել կամ գրել՝ ուղում եմ, սառում եմ, սառչեցի, այլ ուռչում եմ, սառչում եմ, սառալ:

7. Ոչ թե պետք է ասել կամ գրել՝ իսկականից եմ ասում, մի հատ արի մեր տուն, կանգ առնել հյուրանոցում, ստից ես ասում, ներկա գտնվել, անհարձար վիճակ ստացվեց, հեռախոսը վերցրու, լավ կինո տեսա, ամաչելու փոխարեն, անկախության գաղափարը իր մեջ ներառում է, հնչի ներդաշար, ինչի ես եկել, պատճե, բարձր հագ, այլ ճիշտ եմ ասում, մի արի մեր տուն, իջևանել հյուրանոցում, սուտ ես ասում, ներկա լինել անհարձար վիճակ ստեղծվեց, սափողո /խոսափողո/ վերցրու, լավ կինոնկար տեսա, փոխարեն ամաչի, անկախության գաղափարը ներառում է /ամփոփում է, պարփակում է/, հնչու ներդաշար, հնչու ես եկել, պատճեն, բարձր հագ:

8. Կապերի, կապական բառերի, շաղկապների սխալ կիրառություններ, համաձայնության, հոլովառության սխալներ: Այսպես՝ Սիտք ծագեց Հասմիկի մոտ, Ներկայացիր տնօրենի մոտ, Տունը գտնվում է Արմավյան փողոցի վրա, Բողոքում էին բերությունների մասին, Կատակը Արսենի համար տհաճ չէր, որևէ շինարարական աշխատանքների կատարում, ամեն բարեմասնություններով օժտված, Նա պարապում է աղմուկի տակ, Ցանկանում եմ, որպեսզի դու լավ լինես, Նա մտածում էր այն մասին, որպեսզի պատերազմը շուտ վերջանա, Դեմ եմ դուրս գալու նրա ասածի դեմ, Հագվաղեպ եմ այն դեպքերը, երբ բազմամուսնի են բազմաթիվ կենդանիներ, Սիրտը տաք չէ իր հողի վրա, Երջանն ունենա բարածիտի հանքեր ու չկարողանա այն շահագործել, Վրիպումներ ունի, սխալ է անում, Իր ճարպկության պատճառով ազատվեց վթարից, Հիվանդության շնորհիվ վատացավ Վահանը ինչ-որ ափսոսում էր, Ակնոցներս կորան, արձակուրդները վերջացան, երանակները վատ են և այլն: Ընդգծվածները պետք է լինեն Հասմիկի մեջ, տնօրենին, փողոցում, բերություններից, Արսենին տհաճ չէր, որևէ շինարարական աշխատանքի, ամեն տեսակի աղմուկի մեջ, գանկանում եմ, որ, մտածում եմ այն մասին, որ, Դեմ եմ դուրս գալու նրա ասածին, Հագվագուտ եմ այն դեպքերը, երբ բազմամուսնի են շատ կենդանիներ, Սիրտը տաք չէ իր հողին /հողի նկատմամբ/, ունենա հանքեր ու չկարողանա դրանք շահագործել, Վրիպումներ ունի, սխալներ է անում, Իր ճարպկության շնորհիվ ազատվեց վթարից, Հիվանդության պատճառով վատացավ Վահանը ասես /կարծես/ ափսոսում էր, Ակնոցս կորավ, Արձակուրդը վերջացավ, եղանակը վատ է:

9. Սխալ են կիրառվում գրաբարյան որոշ բառաձևեր, կապակցություններ. օրինակ հանձնիս ընթերցողի, ի գարձանս, անպատրաստից ելույթ ունենալ, ուտնկայս դիմավորել, ծայն բարբառի անպատի և այլն: Պետք է գրել և ասել՝ հանձին ընթերցողի /հոգնակիի դեպքում՝ հանձինս ընթերցողների/, ի գարձանս կամ ի գարձանք, հանպատրաստից ելույթ ունենալ, հոտնկայս դիմավորել, ծայն բարբառ հանապատի:

10. Անչափ շատ են բառերի անտեղի կիրառություններն ու կրկնությունները՝ ուրեմն, բան, պետք է ասել, այսպես ասած, մի խոսքով, այսինքն և այլն: Սեկնության, բացատրության, ամփոփման, եզրակացության դեպքում կարելի է կիրառել ուրեմն, մի խոսքով, այսինքն բառերը:

Գրավոր և բանավոր խոսքում դրսևորվում են և այլ կարգի սխալներ, շեղումներ, լեզվավիճական անհարկի կիրառություններ, որոնց տեղի սղության պատճառով չենք անդրադառնում: Հայոց գրական լեզվի օրինաչափությունների պահպանումը պետք է լինի ամեն մի գրագետ հայի սրբազան պարտականությունը:

ՖԻՐՊՈՒՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ ՋՈՐՎԱԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Ն. Հովասափյան

10-րդ դարի իրանական մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսին Շահնամեում պատկերելով իր հայրենիքի հերոսական անցյալը, հաճախ է անդրադարձել ինչպես հարևան այլ երկրների, այնպես էլ հայ-պարսկական փոխհարաբերություններին:

Շրջանցելով դավանանքի հարցը, պարսիկ բանաստեղծը իր այդ երկում դրվատանքով է խոսել Հայաստանի մասին, նրա զավակներին պատկերել շատ համակրելի գծերով, ընդգծել մեր ժողովրդի խաղաղատենչ և աշխատասեր լինելը, իսկ Մուշեղ Մամիկոնյանին նվիրել է ջերմ ու սրտաբուխ տողեր:

Լինելով հարևան ժողովուրդներ, հայերն ու պարսիկները միշտ էլ եղել են հոգևոր և մտավոր կապերի մեջ, որոնք հարատևել են դարեր շարունակ ու չեն ընդհատվել հառնալով տխուր հարաբերությունների դուռ է բացել երկու երկրների միջև:

Լինելով հարևան ժողովուրդներ, հայերն ու պարսիկները միշտ էլ եղել են հոգևոր և մտավոր կապերի մեջ, որոնք հարատևել են դարեր շարունակ ու չեն ընդհատվել հառնալով տխուր հարաբերությունների դուռ է բացել երկու երկրների միջև:

Եվ չնայած հայ և պարսիկ հոգևոր դասի ստեղծած պաշտոնական գրականության մեջ չեն հայտնվում հարաբերությունների դուռ է բացել երկու երկրների միջև:

Մյուս կողմից, նրանք իրարամերժ ոգուն, երկու ժողովուրդների բանավոր և գրավոր աշխատավորական խավերի հոգուն և ապա արտացոլվել նույն այդ պաշտոնական գրականության մեջ:

Այդ են վկայում 5-րդ և հետագա դարերի մեր պատմիչների երկերում պահպանված շատ արժեքավոր տեղեկությունները, Ազաթանգեղոսի, Բյուզանդի, Խորենացու, Մեբեոսի աշխատություններում իրանական ծագում ունեցող վիպական գրույցների անկայությունը:

Բավական է հիշել, որ, կանխելով պարսկական գրավոր աղբյուրները, պատմահայր Խորենացին առաջին անգամ իր "Պատմություն հայոցի" մեջ հիշատակում է "հարյուր քսան փոլոց" ու ժ ունեցող, արևելյան ամենասիրված հերոս Ռուստամ Ջալի անունը, էլ չենք խոսում Բյուրասայ Ածղահակի և իրանական ծագում ունեցող ժողովրդական այլ գրույցների ու վիպական մոտիվների մասին, որոնք նմանվում են Մ. Խորենացու և մյուս պատմիչների գործերում եղածներին:

Եթե սահմանախախտման օրենքով Հայաստան են թափանցել պարսկական ժողովրդական ստեղծագործությունները, ապա նույն օրենքով էլ հարևան երկիրն է

տարածվել հայկականը: Դրանով պե՞րք է բացատրել իրանական ժողովրդական անգիր գրույցների հիման վրա ստեղծված, 5--6-րդ դարերի խմբագրված Յատկարի Ջարի-րան (Ջարիի հիշատակը) և Կար նամակ Արտաշիի պապականը (Արտաշիի պապականի գործերի մատյան) հայտնի մատյանները և Մ. Խորենացու, Ազանթագեղոսի ու Բյուզանդի երկերի վիպական մոտիվների նմանությունները: Այդ մատյաններից առաջինը պատմում էր զրադաշտականության հաղթանակի մասին, իսկ իսկ երկրորդը փառաբանում էր Սասանյան հարստությունը և նրա հիմնադիր Արտաշիին, այսինքն այն դարաշրջանը, երբ քաղաքական ու տնտեսական կյանքով բուռն վերելք ապրող Պարսկաստանը երկարատև զինաբախումների մեջ էր քրիստոնյա Հայաստանի հետ: Եվ քանի որ այդ մատյանները, բանավոր գրույցների հետ միասին, հանդիսանում են "Շահնամեի" աղբյուրները, ուստի տարակույս չի կարող լինել, որ հենց այդ ճանապարհներով էլ 4-րդ դարի իրադարձությունները, ինչպես նաև զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի անունն ու գործը հասել են Ֆիրդուսին և արտացոլվել նրա "Շահնամեում":

Եվ հետաքրքրականն այն է, որ պարսիկ բանաստեղծը հայ զորավարին պատկերել է նույնպիսի վեհ գործերով ու ազնիվ բնավորությամբ, ինչպես որ նա կա հայ պատմագրության և գեղարվեստական գրականության մեջ. օրինակ "Շահնամեի" այն գլուխը, որը կրում է "Հայերն օգնում են իրանցիներին" խորագիրը: Այդ հատվածում Ֆիրդուսին պատկերում է պարսկական "վեհաշուք" արքաներից մեկի, Խոսրով Փարվիզի կյանքի այն դրվագը, երբ նա հոր գահը ժառանգելու ժամանակ անհավասար ու արյունալի մարտեր է մղում ապստամբ զորավար Բահրամ Չուբինի դեմ: Ահա պատմական այդ իրադարձությունները վերարտադրող գլխում երևում է երկու հարևան ժողովուրդների բարեկամության և փոխադարձ օգնության ոգին:

Երբ Խոսրով Փարվիզը, զգալով թշնամու գերազանց ուժը, խույս է տալիս ճակատամարտից և փախչում Հունաստան, նրա զորավար Բենդույը նեղ վիճակի մեջ ընկնելով դիմում է դեպի հայոց երկիրը, որտեղ և, հանդիպելով Մուշեղ Մամիկոնյանին՝ արժանանում է նրա ջերմ վարմունքին և սրտաբաց ընդունելությանը:

Տեսավ Խվիած Մուշեղ քաջի վրանները բազմաբյուր,
Զաջ Բենդույը այնտեղ գտավ թե ուտելիք և թե ջուր:
Նա մոտեցավ ու Մուշեղին ողջագուրեց սիրաջերմ,

Այնուհետև ասաց սրտում ինչ որ ուզի և ինչ չեն:

Ուշագրավն այն է, որ Բենդույի և Մուշեղ Մամիկոնյանի մտերմիկ, սակայն ռազմական նպատակ հետապնդող այդ գրույցի ժամանակ դիրքի առավելությունը Ֆիրդուսին տվել է հայ սպարապետին: Նա է, որ փորձված զինվորականի իր խորհուրդներով պատերազմական բավական բարդ իրադրության մեջ կողմնորոշում է պարսիկ զորավարին: Վերջինս Մուշեղ Մամիկոնյանին "ուշիմ" և "անվարան" լսելուց հետո է, որ ընդհանուր թշնամու դեմ ռազմական աճուր ու միասնական բռունցք ստեղծելու նպատակով պարսկական զինված ուժերը մոտեցնում է հայոց զորքերին, բերել է տալիս նոր ուժեր, հոգում է նրանց ռազմական հզորության մասին:

Տեղին է նշել, որ հայ-ինանական փոխհարաբերությունների բազմադարյան պատմության մեջ, հատկապես Սասանյանների և Արշակունիների սիրապետությունների շրջանում, եղել են տխուր էջեր, զինված ընդհարումների երկարատև ու նույն տարիներ, եղել է Ավարայր... Սակայն իրանական վերածննդի մեծ արտահայտիչը շրջանցել է այդ բոլորը և մարդասիրական խոր գաղափարներով տոգորված իր երկրում հարևան ժողովուրդների փոխհարաբերությունները ներկայացրել է լուսավոր կողմերով անաղարտ պահելով հայ սպարապետի դիմանկարը: Նրա նկատմամբ ջերմ ու հարգալից վերաբերմունք ունեն ոչ միայն "Շահնամեի" փառաբանված զորավարները, այլև ինքը արքայից արքան: Երբ վերջինս հարյուր հազարանոց հունական զորքի գլուխն անցած վերադառնում է, նրան դիմավորում են Բենդույը և Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ահա այս հանդիպման ժամանակ է, որ խոսքով արքան Բենդույից իմանալով հայ սպարապետի հավատարմության մասին՝ ջերմ սիրո և մեծարանքի խոսքեր է ուղղում նրան.

Խոսքով արքան Մուշեղ ջաջին շատ սիրալիր խոսք ասաց.
Թե՛ Մուսրովը չի մոռանա նեղությունը քո ջաշած :
Ես կջանամ, որ ասպագատ լինի պայծառ, լուսահուն,
Զայցիքի մեջ, որ ունենաս մեծերից էլ լավ անուն:

Իսկ երբ վրա է հասնում ճակատամարտի վճռական պահը, երբ պարսկահայկական համատեղ ուժերը պետք է դուրս գան թշնամու դեմ, պարսից արքան "հայկազուն Մուշեղ առաջին" է վստահում երեք գլխավոր մասերի բաժանած բանակներից մեկը, որի գրոհը Ֆիրդուսին համեմատում է "խենթ հողմի" հետ:

Մուշեղ Մամիկոնյանի նկատմամբ խոսքով արքայի ջերմ վերաբերմունքը զգացվում է ամենուրեք, նույնիսկ կռվի ամենաթեժ պահին: Երբ նա նկատում է հայ սպարապետի գլխավորությամբ կռվող քաջերի թշնամու գերազանց ուժերի առաջ "հողմածեծ" լինելը, իսկույն բանազնաց է ուղարկում զորավար Շապուհի մոտ և հայոց բանակին "օգնական նոր գնդեր" պահանջում՝ ասելով.

Պատերազմենք ավարառու թուրքերի դեմ այդ վայրագ,
Որ ձեր գլխին միշտ շողշողա հաղթանակի ոսկե թագ.

Որքան բուռն է բանաստեղծի սերը հայրենիքի հանդեպ, այնքան էլ մեծ է նրա ատելությունը բոլոր նվաճողների և հատկապես իր ժողովրդի ազատությանը սպառնացող թուրանական նվաճողների նկատմամբ, որոնց հայրենասեր բանաստեղծը որակում է "նենգ", "չարամիտ", "քինախնդիր", "վայրագ" և բազմաթիվ նման արտահայտություններով:

Ծառանալով ընդդեմ ամեն տեսակ բռնակալների, պարսիկ մեծ բանաստեղծը սիրով ու խոր համակրանքով է խոսում աշխատավոր ու խաղաղասեր ժողովրդների հինավուրց մասին և մի առանձին ջերմությամբ է արտահայտվում իրանցիների հինավուրց հարևան հայերի նկատմամբ: Այդ են վկայում ոչ միայն Հայաստանի ու հայերի վերաբերյալ տարբեր առիթներով ասված դրվատանքի խոսքերը, այլև "Բիժան և Մանիժե" պոեմի բավական ծավալուն այն հատվածը, որը կրում է "Իրանցիները օգնում են հայերին" վերնագիրը:

Հիշյալ հատվածում Ֆիրդուսին ջերմ ու սրտաբուխ տողերով է երգել "լեռնակուտակ Հայաստանի" բնակիչներին, գեղարվեստական խոսքի ուժով պատկերել հայ ժողովրդի խաղաղասեր և աշխարհաշեն բնավորությունը և, որ ամենակարևորն է ցույց է տվել սեփական հայրենիքով գոհ և երջանիկ լինելու նրա բացառիկ հատկությունը.

Մենք ապրում ենք Հայաստանում մշտախաղաղ ու հանգիստ,
Մեր գյուղերը քարակոփ են ամառիկ ու վեհամիստ,
Մ եր լեռները կանաչել են, ինչպես պարտեզ մի ծաղկանց,
Իսկ բերքատու ճոխ արտերը մեզ տալիս են առատ հաց:

Ահա այս երկրի մարդիկ են դիմում Զեյ-Խոսրով արքային այն օրհասական
պահին, երբ ժողովրդի անդորրը խռովել է կատաղի մոլուցքով հայրենիք ներխուժած
օտար բշնամին, որին Ֆիրդուսին ներկայացրել է աշխահակործան
հատկություններով հանեմատելով նրանց "վայրի" ու "ժանիքավոր" փղերի հետ.

Նրանք փղի ժանիք ունեն ու գեր մարմին սարի պես,
Մեր երկիրը կմոխրանա, եթե շահը չօգնի մեզ:

Այս և բազմաթիվ այլ "թախտահեծ" լուրերը լսելով պատգամավորներից,
պարսիկ արքան լցվում է հարևան ժողովրդին օգնելու վճռականությամբ: Նա ոչ միայն
"սրտահաճո" խոսքեր է ասում նրա պատվիրակներին, այլև առանց հապաղելու բերել
է տալիս "ոսկեսանծ" ու "հրասմբակ մժույզներ", բացում է իր անբավ գանձարանի
դռները և արքայական գահ խոստանում այն քաջին

Ով որ հայոց երկիր գնա վարազների դեմ կռվի,
Արջունական գանձատունը նրա առաջ կփռվի,
Մեծապատիվ այդ հերոսին ես տեսնելով կխնդամ,
Եվ պատվաբեր գործի համար արքայական գահ կտամ:

Արքայի այս կոչին արձագանքում է "Շահնամեի" նշանավոր հերոսներից մեկը,
զորավար Բիժանը, որին բանաստեղծը, ինչպես առիասարակ, այնպես էլ այս դեպքում
օժտել է անհուն վճռականությամբ, դեպի հայրենիքն ու հարևան խաղաղասեր
Չայերին օգնելու՝ իր զորավարի պատրաստակամությունը տեսնելով, Խոսրով
արքան դրվատանքի խոսքեր է ասում նրա հասցեին՝ որակելով նրան "մեծաշուք",
"քաջերի քաջ", "միակ նեցուկ", "հույսերի վահան" և նման այլ բառերով ու
արտահայտություններով.

Ապա շահը մեր Սիլադի քաջ Գուրգենին ճառ ասաց
"Հայոց երկիր տանող ճամփան դու լավ գիտես անկասկած
Թանքիր բուրր մժույզները, գորք հավաքիր արժանի
Եվ գինաշող ընկեր եղիր, և ուղեկից Բիժանի":

Հազարամյակ է անցել այն ժամանակներից, երբ ստեղծվեց մարդկային մտքի
այս հրաշալիքը "Շահնամեն":

Լուսավորելով ժամանակի թանձր խավարը, նա հեղինակի համար բացեց բիրտ
հալածանքների դուռ, սակայն միաժամանակ հարբեց մի ճանապարհ, որը տանում էր
դեպի աշխարհի ժողովուրդների սրտերը, ուր պիտի անմահանար պարսիկ
հանճարը: Նա իր անմահությունը գտավ նաև հայ ժողովրդի սրտում, ոչ միայն
համամարդկային իր գաղափարների ու թովիչ արվեստի շնորհիվ, այլև "Շահնամեի"
էջերը զարդարող ջերմ ու հոգեբուխ այն տողերի համար, որոնք նվիրված են
Հայաստանին և հայ զորավարին:

АКАДЕМИК Н.И.ТОЛСТОЙ И ЭТНОЛИНГВИСТИКА

Э.А.ГРИГОРЯН

Один из крупнейших русских языковедов нашего времени акад. Никита Ильич Толстой всю свою творческую жизнь посвятил изучению и познанию славянского Слова. Это был корифей Славистики, предметом исследования которой является целостный славянский мир в его многообразии и богатстве, в его истоках, генезисе и истории, в его разносторонних внутренних связях. Уже первые работы Н.И.Толстого 50-х годов - яркое свидетельство широкой образованности автора в области языков, культуры и науки южнославянских стран. Они поражают обширностью познаний автора в разных сферах древнеславянской культуры, обилием редких источников на разных языках и, главное, постановкой вопросов, далеко выходящих за рамки лингвистической программы. Работы 60-х годов посвящены древне-славянскому литературному языку и его истории, славянским диалектам и диалектным словарям, лингвистической географии, топонимике, семантике слов, праславянской фразеологии. Разработанная им на славянском материале теория семантических полей оставила заметный след в современной славянской лексикологии и семасиологии. В научных трудах Н.И.Толстого этих лет уже прослеживается переищение внимания ученого от чисто лингвистических проблем к проблемам культуры, как она преломляется и воплощается в языке и его формах и истории. В статье "О лингвистическом изучении Полесья" (1968) впервые раскрылись перспективы единого лингвистического, этнографического и археологического исследования этой области, ориентированного на разрешение проблем восточнославянского этногенеза и славянской прародины.

В 1974-1975 гг. Н.И.Толстой ставит вопрос о необходимости единении диалектологии и этнографии, о едином лингво- и этнографическом подходе к таким сферам духовной культуры, как верования, представления и обрядность, убежденно считает, что "самый нужный путь дальнейшего исследования

славянской демонологии - путь диалектного лингво- и этногенетического анализа обрядов, поверий и связанных с ними демонологических персонажей и терминов"[1,с.32] В целом ряде статей, очерков, этюдов и заметок Н.И.Толстой дал блестящие образцы следования этому пути и показал его эффективность соблюдая и развивая обязательные методологические принципы: во-первых, привлечение по возможности исчерпывающего фонда соответствующих фактов, сведений, свидетельств и, во-вторых, непременный учет географического распределения фактов, ареальная классификация материала и выводы, имеющие непосредственное отношение к межареальным взаимосвязям и к истории представлений мотивов, образов.

Свои теоретические положения, методологические принципы и конкретные результаты исследований в области язычества и мифологии славян акад.Толстой обобщил в книге "Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике" (М., 1995), тем самым внося неоценимый вклад в изучение славянского язычества и мифологии. Н.И.Толстой, по существу, заложил основы для их научной реконструкции. Он подчеркивает важность единства методов реконструкции, к которым обращаются лингвистика и археология, этнография и фольклористика и которые "способствуют цельности, полноте и научной убедительности конечных результатов"[2,с.60]. С проблемами реконструкции связана толстовская концепция диалектной природы и диалектного характера традиционной культуры во всем ее объеме. "Диалектен не только язык, но и народная культура, и фольклор, и эти два последних явления существуют и функционируют исключительно в диалектной форме, в форме местных, узко локальных вариантов"[3,с.13]. Изучение комплекса славянских духовных древностей, многолетние полевые наблюдения, разработка методологии единого исследования явлений традиционной культуры славян в итоге привели Н.И.Толстого к выработке своего, отличного от господствовавшего долгое время определения фольклора: "К фольклору следует подходить как к определенной системе мировоззрения и народных представлений, системе

жанров и изобразительных средств, системе ритуальных функций и текстов, имеющих определенное содержание, установившееся традицией" [2, с. 48]. Такое понимание не противоречит известной дефиниции, а выдвигает на первый план свойственные фольклору по самой его природе и сущности признаки.

Н.И.Толстой, рассматривая мифологические мотивы и образы, "запрятанные" в фольклорных текстах, находит к ним параллели в славянских верованиях и обрядовых сюжетах, раскрывает их глубинную семантику и обнаруживает древние, праславянские, а то и индоевропейские корни. Опыты Н.И.Толстого показывают, как много еще скрыто "славянских древностей" в известном нам устном поэтическом материале. Его привлекали тексты, в которых вербальный элемент составлял органическую часть обрядов и анализ которых мог послужить не только целям более полного и надежного раскрытия их семантики, но и задачам исторической реконструкции их прасостояния.

Н.И.Толстой проявлял постоянный интерес к диалектной фразеологии и народной "полуфразеологии". Опираясь на работы А.А.Потебни, он выделяет два противоположно направленных процесса, базирующиеся на соотношении этнографического (или фольклорного) и лингвистического материала: "Первый процесс — это превращение обряда или обрядового текста (как вербального, так и акционального) в слово (словосочетание, предложение), равно как и превращение народного словесного произведения или фольклорного превращения текста в слово (словосочетание, предложение), второй — вербального текста в обрядовый текст, в обряд (ритуал, верование, представление), равно как и слова в вербальный текст, небольшое фольклорное произведение" [2, с. 375-376]. При таком подходе исследователь обязан подходить к фразеологизмам и "полуфразеологизмам" в единстве лингвистического, этнографического (место в ритуале или в в другом необрядовом контексте) и фольклористического (структура, поэтика, символика, сюжетика) аспектов. Именно так и поступает Н.И.Толстой в ряде

своих этюдов [2, V и VI отделы].

С именем Н.И.Толстого, с деятельностью его школы связано в современной науке второе рождение этнолингвистики. Вспомним, что на Западе, и особенно в США, этнолингвистика понималась довольно узко, как наука, занимающаяся прежде всего или предпочтительно проблемами современного, синхронного порядка, как правило, без сопутствующей исторической перспективы, и ассоциировалась с работами и гипотезами Ф.Боаса, Э.Сепира, Б.Уорфа [4, с.397-398; 5, с.183-185]. Развивая традиции и воздавая должное своим предшественникам, Н.И.Толстой стал создателем и ярким представителем современной этнолингвистики. Исходное ее положение: "Этнолингвистика есть раздел языкознания или — шире — направление в языкознании, ориентирующее исследователя на рассмотрение соотношения и связи языка и духовной культуры, языка и народного менталитета, языка и народного творчества, их взаимозависимости и разных видов их корреспонденции" [2, с.27]. Признавая законным "узкое" понимание этнолингвистики как "раздела лингвистики, объектом которого является язык в его отношении к культуре народа", Н.И.Толстой тут же предлагает и иное понимание ее — "как комплексной дисциплины, предметом изучения которой является "план содержания" культуры, народной психологии и мифологии независимо от средств и способов их формального воплощения (слово, предмет, обряд, изображение и т.п.)", причем такое изучение "в наше время может вестись преимущественно или исключительно лингвистическими методами". Являя собой пример "экспансии" в этнографию, этнолингвистика "не конкурирует с лингвистикой и этнографией, с фольклористикой и культурологией", но выступает в роли "комплексной пограничной науки" [2, с.39-40].

В 1995 году увидел свет первый из пяти объявленных томов этнолингвистического словаря "Славянские древности", проспект которого издавался в 1984 г. Н.И.Толстой был инициатором, научным руководителем и главным редактором этого издания, а также автором несколько десятков

статей. Этот словарь является плодом многолетних исследований, ведущихся в России и других славянских странах, в том числе и собственных послевоенных исследований в рамках знаменитой Голесской экспедиции А.И.Толстого и руководимого им научного коллектива. Читатель получил в свои руки фундаментальный труд, который сразу вписывается в историю славяноведческой науки и становится важным вкладом в синтез знаний о духовной культуре славян. Синтетическое представление славянской духовной культуры во всей полноте основывается на данных языкознания, фольклористики и этнографии.

Итак, глубокий интерес акад. Н.И.Толстого к таким проблемам, как язык и культура, слово в контексте культуры, привел его не только к выдающимся личным результатам в той области, за которой в последнее время прочно закрепилось наименование "этнолингвистика", но и к созданию им уже широко известной, успешно и плодотворно работающей московской этнолингвистической школы, оказывающей сильное влияние на развитие этнолингвистики в других лингвистических центрах России и далеко за ее пределами.

Литература:

1. Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1974, 1(5), с. 27-32
2. Н.И.Толстой. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995
3. Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. М., 1995
4. Н.И.Толстой. Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики. - "Известия" АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 41, N5, 1982, с. 397-405
5. Н.И.Толстой. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. - "Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и Этнос)". Л., 1983, с. 181-190.

О ФОРМЕ СЛОВА КАК МИНИМАЛЬНОЙ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЕ В.В.Мкрян

Одним из достижений современной синтаксической науки является понятие первичной синтаксической единицы. Синтаксис - учение о словосочетании и предложении. Но, будучи объектом изучения синтаксической науки, словосочетание и предложение являются качественно различными категориями.

Предложение - коммуникативная единица. Словосочетание - номинативная единица ("средство расчлененного обозначения предметов, явлений, процессов")²⁰ и в качестве таковой представляет строгий материал для предложения.

Высказывалось мнение, что предложение состоит из слов и словосочетаний. Однако признанию словосочетания первичной синтаксической единицей противоречит само понятие словосочетания, которое представляет производную конструкцию. Первичная же единица синтаксиса должна быть непродуваемой. Кроме того, в составе предложения могут быть словоформы, которые распространяют предикативную основу, или относятся ко всему составу предложения, т. е. не входят в словосочетательные связи ни с одним словом в предложении.

Например: От страшной картины свихнулся разум (Вл. Маяк.).
Вследствие долгой тяжбы он потерял большую часть своего имени (Лерм.).

И, наконец, имеются в языке предложения, в которых вообще нет словосочетаний.

Например: От воды туман и сырость (С.Ес.).
Слово, как неразложимый далее элемент, также не может считаться единицей синтаксиса: приравнивая понятие первичной синтаксической единицы к понятию слова, мы допускаем смешение плана синтаксиса и плана лексики.

1 Г.А.Зелотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с.63.

Еще В.В. Виноградов обратил внимание на то, что предложение строится не на основе соединения слов, а на основе сочетания определенных форм слова, "выступающих как носители частных и общих грамматических значений"¹.

Организующей предложение единицей не могут быть признаны и части речи, потому что разные формы одной и той же части речи различаются синтаксическими возможностями (сравни личные и неличные формы глагола, полные и краткие формы прилагательных).

Не являются формирующим предложением элементом также члены предложения: не предложение строится из членов предложения, а "слова... вошедшие в предложение, подводятся под роль того или иного члена"². Длительные поиски в этом направлении привели к разработке понятия синтаксической формы слова как минимальной единицы, которая формирует предложение и является "носителем элементарных смыслов и вместе с тем дифференциальных синтаксических признаков"³.

В разработке этого понятия важную роль сыграли труды Г.А. Золотовой и Н.Ю. Шведовой, которые представляют две концепции синтаксической формы слова.

Обе концепции признают синтаксическую форму слова как первичную единицу синтаксиса и свидетельствуют о плодотворности этого понятия для синтаксической науки в целом.

Однако точка зрения Н.Ю. Шведовой на первичную синтаксическую единицу отличается от общепринятой, восходящей к теории Г.А. Золотовой, признанием синтаксической потенции "собственно формы"⁴ в морфологическом смысле.

¹ В.В. Виноградов. О преодолении культа личности в современном языкознании. ИАН СЛЯ, вып. 4, с. 284.

² Г.А. Золотова. Синтаксическая форма слова. М., 1969, с. 59.

³ Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 19.

⁴ См. Н.Ю. Шведова. О синтаксических потенциях формы слова. "Вопросы языкознания", 1971, № 4.

Золотова же интерпретирует синтаксическую форму слова с учетом ее семантического наполнения, говоря "только о синтаксических свойствах семантических классов, облеченных в ту или иную морфологическую форму"¹.

Минимальная синтаксическая единица "выделяется на основе категориально-лексического значения и морфологической формы (включая предлог для предложно-падежных форм) и характеризуется синтаксическими функциями".

Являясь одним из слагаемых синтаксической формы имени, морфологическая форма и по объему, и качественно отличается от нее:

1. В структуру синтаксической формы имени включается и предлог.
2. Существительные, относящиеся к разным семантическим группам, располагают разным количеством синтаксических форм, в то время как количество падежных форм одинаково для всех существительных, независимо от их лексического наполнения.
3. В морфологической парадигме все падежные формы равноправны, но они не одинаковы по своим синтаксическим возможностям. Одни из них без всякого синтаксического окружения самостоятельно,

выражают обобщенное значение (адресата, места, направления движения, цели действия и др.). Например: брату, в городе, к матери, для матери.

Такие словоформы выступают как организующие или распространяющие предикативную основу элементы, а вне предложения — как заголовки и называются свободными синтаксическими формами. Значение других форм выявляется только в словосочетаниях, где они являются зависимыми компонентами.

Например: любить брата, лишиться брата, гордиться братом.

Подобные формы называются связанными.

Третью группу составляют неуправляемые падежные и предложно-падежные формы, которые участвуют в построении предложений

¹ Г.А. Золотова. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 20.

определенного структурно-семантического типа. Объединенные со свободными словоформами своей независимостью от какого-либо слова, эти словоформы отличаются от них отсутствием структурно-смысловой самостоятельности и, следовательно, несвойственностью им независимого синтаксического употребления (в позиции заголовка). В этом отношении они вместе со связанными формами противопоставляются свободным. Структурно-смысловое значение заключено в них лишь как потенция и может проявиться в определенных синтаксических условиях — в предложениях с особой конструкцией. Например: Брату 30 лет; У брата грипп; С братом плохо.

Такие словоформы называются конструктивно-обусловленными.

Морфологическая форма слова — это понятие, которое раскрывается на основании словоизменительных способностей слова. Так, морфологическая форма падежа имени существительного определяется типом склонения и объединяет все (независимо от лексического значения) существительные в пределах данного склонения (дорогой, сестрой, ручкой; степью, дочерью, кистью; лесом, отцом, пером).

Но, обладая одним и тем же морфологическим показателем, существительные разных семантических разрядов представляют собой различные синтаксические формы имени. Ср.: дорогой и сестрой, степью и кистью.

С синтаксической точки зрения объединяются словоформы дорогой, степью, лесом как выразители значения пути движения; ручкой, кистью, пером — как словоформы со значением орудия действия; сестрой, дочерью, отцом — для выражения значения субъекта действия в страдательных оборотах.

Эти обобщенные значения, на основании которых объединяются слова, различные по морфологическим показателям, создаются в результате взаимодействия категориально-лексического значения, т.е. значения данного класса слов, и его морфологического облика и реализуются через разные синтаксические функции.

Ср.: Едем степью. Дом построен отцом.

и любоваться степью, гордиться отцом.

Синтаксическая функция — это роль словоформы в построении словосочетания и предложения, отношении синтаксической единицы к коммуникативной единице.

Различают 3 типа синтаксических функций слова:

I функция — самостоятельное употребление единицы (в качестве заголовка);

II функция — употребление единицы в качестве компонента предложения;

III функция — присловное употребление единицы в качестве компонента словосочетания (или аналога словосочетания)¹.

Таким образом, понятие синтаксической формы имени определяется на основании обязательного взаимодействия трех компонентов: морфологической формы, категориально-лексического значения и синтаксической функции.

Учение о синтаксической форме слова, на наш взгляд, помимо чисто теоретического интереса, имеет и практическую ценность. Так, представляется, что в процессе работы со студентами специального факультета это учение с необходимостью должно предварять практические знания по синтаксису словосочетания и предложения. Как и в любой области знания, так и в синтаксической науке, обнаружение первичной ее единицы будет способствовать лучшему усвоению последующих разделов синтаксиса.

¹ Г. А. Золотов, в: «Синтаксическом словаре» русского языка. «Вопросы языкознания», 1969, № 4, с. 73.

Փոխառյալ բառերի դրսևորումները փոխառու լեզուներում Ա. Լ. Խանդանյան

Բառապաշարի հարստացման ուղիներից մեկը փոխառություններն են: Նման երևույթ մենք հանդիպում ենք գրեթե բոլոր լեզուներում: Օրինակ՝ հայերենում, ռուսերենում, գերմաներենում, անգլերենում և այլն: Հայերենում պողպատ բառը փոխ է առնված պարսկերենից, die Lanze (նիզակ) բառը գերմաներենում փոխ է առնված ֆրանսերենից:

Սանրաման քննարկենք և կտեսնենք թե փոխառյալ բառը փոխառու լեզուներում ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվում:

Բոլոր լեզուներում փոխառությունները մեծ նշանակություն ունեն բառապաշարի համալրման և զարգացման գործում: Փոխառությունները փաստորեն ուրիշ ժողովուրդների հետ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերի բնական արդյունքն են, երբ այդ շփման հետևանքով նորանոր հասկացությունների, իրույթների հետ լեզվի մեջ մուտք են գործում նաև դրանց նշանակող բառերը: Այդ եղանակով երկարատև տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, ռազմական, կրոնական և այլ կապերի շնորհիվ ինչպես գերմաներեն լեզվում, այնպես էլ հայերեն լեզվում մուտք են գործել և անբացել օտար շատ բառեր: Դրանք այն բառերն են, որ հայերենը և գերմաներենը իրենց պատմական գոյատևման ու զարգացման ընթացքում փոխ են առել ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներից:

Փոխառյալ բառերը ենթարկվում են փոխառու լեզվի հնչյունական, ձևաբանական կանոններին և օրինաչափություններին: Ուրիշ լեզուների մեծ գերմաներենը և հայերենը նույնպես փոխառությունը նույնությամբ՝ հնչյունական, քերականական և իմաստային տեսակետից բացարձակապես անփոփոխ վիճակում չեն ընդունում:

Հնչյունական յուրացում ասելով հասկանում են, որ փոխառյալ բառը համապատասխանեցվում է գերմաներենի կամ հայերենի (փոխառու լեզվի) հնչյունական համակարգից բխող օրինաչափություններին: Օրինակ՝ tegula - լատիներեն բառը գերմաներենում Ziegel (աղյուս) (նկատվում է երկրորդ

բաղաձայնի տեխաշարժ), լատիներեն moneta - ahnd munizza, - nhid Munze (դրամ) (II բաղաձայնի տեղաշարժ, իսկ ավելի ուշ երկրորդական ունլատու և կրճատում), լատիներեն strata - գերմաներեն - Straze (փողոց):

Փոխառյալ բառերը ենթարկվում են նաև տվյալ լեզվի ձևաբանական (քերականական) յուրացմանը. այսինքն՝ փոփոխման են ենթարկվում նրանց ձևաբանական կառուցվածքը և քերականական առանձնահատկությունները: Օրինակ գերմաներենում ավելանում է գոյականին արտիկլ (արական, իգական, չեզոք սեռի), ունենում է հոլովական վերջավորություն: Օրինակ՝ լատիներեն discus - գերմաներեն der Tisch (սեղան - արական սեռի արտիկլ), des Tisches: Բայերը ենթարկվում են ուժեղ կամ թույլ խոնարհման: Օրինակ՝ լատիներեն scribere - գերմաներեն schreiben (գրել) - պատկանում է ուժեղ խոնարհման:

Ի տարբերություն գերմաներենի, հայերենում հատկապես չի գիտակցվում փոխառնված գոյականների սեռը, նրանց սեռային վերջավորությունը: Այսպես՝ մասսա, մատերիա, բազա և այլն: Հայերենում չեն տարբերակում նաև ուժեղ կամ թույլ խոնարհմանը պատկանող բայեր:

Ի տարբերություն հայերենի. գերմաներենում տարբերակում են նաև ուղղագրական յուրացում: Այս դեպքում գոյականները 1) գրվում են մեծատառով, 2) օտար տառերը և տառակապակցությունները փոխարինվում են գերմաներենում: Օրինակ՝ das Cafe (ֆրանսերենում) - գերմաներենում Kaffee (սուրճ), Chef → Schef, vestibule - vestibul և այլն:

Գերմաներենում տարբերակում են նաև փոխառյալ բառի յուրացման տարբեր աստիճաններ.

- 1) Փոխառյալ բառի լրիվ յուրացում: Այս դեպքում բառը աստիճանաբար, ամբողջովին համապատասխանեցվում է գերմաներեն լեզվի քերականական և հնչյունական համակարգին: Օրինակ՝ der Tisch (սեղան), der Mann (մարդ), fehlen և այլն:
- 2) Ոչ կատարյալ (ոչ լրիվ) յուրացում:

Միջնորդավորված կամ անուղղակի են կոչվում այն փոխառությունները, որոնք փոխառու լեզվում նույնպես փոխառություններ են մի այլ լեզվից: Օրինակ արիա, վերմիշել, էվոլյուցիա, ռեյո, ֆուտբոլ բառերը ժամանակակից հայերենը փոխ է առել ռուսերենի միջոցով, թեև դրանք ծագումով պատկանում են անգլերենին, ֆրանսերենին, իտալերենին: Օրինակ գերմաներենը Chor, Charakter, Apotheke, Arzt, Bibel, Plante, Purpur փոխ է առել ֆրանսերենի միջոցով, չնայած դրանք ծագումով պատկանում են լատիներենին:

Ինչպես հայերենում, այնպես էլ գերմաներենում հատուկ է այն երևույթը, որ նույն բառը կարող է նույն լեզվից երկու անգամ փոխ առնվել, ընդ որում տարբեր ժամանակներում: Օրինակ հայերենում, «ճանկ» բառը փոխառություն է հին պարսկերենից «չանգ»-ը նոր պարսկերենից: Օրինակ գերմաներենը «Palatium» լատիներեն բառը փոխ է առնվել 2 անգամ: Առաջին անգամ հին լատիներենից՝ VII դ-ում – Pfalz, և երկրորդ անգամ XII դ-ում – Palast ձևով:

Ըստ որում տարբեր ժամանակներում նույնիսկ նույն լեզվից կատարված փոխառությունները, որոնք փոխառու լեզվում ենթարկվում են հնչյունական տարբեր օրինաչափությունների, ստանում են հնչյունական տարբեր ձևավորում:

Տարբերակում են նաև անհրաժեշտ և անհարկի փոխառություններ: Անհրաժեշտ են համարվում տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գիտական և այլ կարգի շփումների հետևանքով կատարված բնառային այն փոխառությունները, որոնք պետք է բավարարեն լեզվի բառային կազմի համալրման ու հարստացման հրական պահանջը՝ օրինակ՝ գերմաներենում մանաստիպ փոխառություններ են արվել սլավոնական լեզվից: Տվյալ փոխառություններն առաջին հերթին վերաբերվում է տեղանուններին: Օրինակ Branndenburg, Stargard և այլն:

Անհարկի են համարվում այն փոխառությունները, որոնց համանշանակները կան լեզվում և դրանց պահանջը չի զգացվում: Դրանք չեն նպաստում բառապաշարի հարստացմանը և լեզվի կենսագործունեությանը: Օրինակ՝ հայերենում «դեֆեկտ» բառը, չնայած, դրան համապատասխան լեզվում առկա են նման միտք արտահայտող բառեր՝ թերություն կամ պակասություն:

Այսպիսով, քննարկելով այն երևույթը, թե փոխառյալ բառերը փոխառու լեզուներում գերմաներենում կամ հայերենում ինչպիսի փոփոխությունների են ենթարկվում, գալիս ենք այն եզրակացության, որ այդ փոփոխությունները բխում են այդ լեզուների քերականական, ձևաբանական և հնչյունական համակարգի յուրօրինակ օրինաչափություններից:

Единицы текста и единицы обучения

Мухсичаюян А. М.

В сознании наших современников все более укрепляется мысль, что речь человека показатель его общей культуры что овладение литературным языком составляет необходимый компонент образованности, интеллигентности.

Неослабный и возрастающий интерес к русскому языку как к языку международного общения ведет к формированию нового звена современного научного мировоззрения, которое принято называть учением о культуре речи.

Культура речи включает в себя, во-первых, требование правильности речи, знание и соблюдение языковых норм (норм произношения, ударения, словоупотребления и т.д.), во-вторых, стремление к выразительности, наибольшей эффективности высказывания. Таким образом, культура речи предполагает не только правильное, но и уместное использование языковых средств в определенной речевой ситуации.

Все это имеет непосредственное отношение к преподаванию русского языка в школе. Нет необходимости доказывать, как велика роль школы в повышении культуры речи, так как школа-основой канал сознательного воздействия на речевую практику. Именно в стенах школы формируется правильная литературная речь. Поэтому с каждым днем все актуальнее ставится задача более глубокого овладения словарными и грамматическими богатствами русского языка и более совершенного использования их в конкретных актах речевого общения.

Известно, что главная задача преподавания русского языка в национальных группах языковых отделений вузов заключается в обучении студентов правильной литературной речи. В вузе недостаточно владеть навыками правильного произношения и написания слов, употребления допустимых в языке грамматических форм и синтаксических конструкций. Современная высшая школа должна показать информационные возможности языка как важнейшего средства человеческого общения, раскрыть перед

студентами синонимические богатства всех его уровней (лексического, морфологического, синтаксического, фонетического). В современном вузе преподаватель должен сообщить студентам определенную сумму теоретических сведений по стилистике и культуре русской речи, привить основные навыки стилистически грамотной организации речи с учетом содержания, цели и условия высказывания.

Реализация коммуникативного подхода к практике преподавания русского языка как верного требует пересмотра не только содержания и методов обучения, но и выбора единиц обучения. Когда под обучением языка понималось обучение языковым средствам, в качестве предельной единицы обучения выступало предложение. При обучении общению на изучаемом языке предполагается формирование коммуникативной компетенции- способности решать языковыми средствами конкретные коммуникативные задачи в конкретных сферах и ситуациях общения. В лингвистическом смысле коммуникативная компетенция есть способность понимать и порождать целостные речевые произведения-тексты. Иными словами, коммуникативная компетенция формируется лишь на уровне текста. Текст, будучи высшей коммуникативной единицей, выступает и как высшая единица обучения общению. Ведь единицы обучения должны, с одной стороны, соотноситься с единицами коммуникации, с другой - с механизмом порождения и восприятия речи, с третьей - с процессом усвоения верного языка.

Текст как коммуникативная единица обладает определенными свойствами: мотивацией, коммуникативной целью, тематическим содержанием, ситуативной отнесенностью. Иными словами, в тексте заложена программа по его созданию, а значит, и по его осмыслению в процессе пользования. А если это так, то текст может использоваться как обучающая программа.

Обучающая программа, заложенная в тексте, может быть раскрыта путем соотношения механизма порождения высказывания с уровнями текста. Такое соотношение позволяет определить умения и навыки, которые могут

быть сформированы лишь на уровне текста, а именно: умение наметить цель высказывания, умение оценить речевую ситуацию, умение выделить основные стороны объекта речи, умение наметить основные смысловые веки и выстроить их в соответствии с логикой, умение оформить структурно-композиционные части высказывания адекватно стилю и жанру, умение оформить смысловые отношения между частями текста и т. п. Среди них выделяются универсальные умения и навыки, не зависящие от конкретного языка, и специфические для данного языка. Отсюда следует методический вывод: универсальные умения и навыки необходимо целенаправленно формировать при обучении родному языку и использовать их в качестве опоры при обучении второму языку.

В качестве промежуточных единиц могут выступать типы текстов, соответствующие функционально-смысловым типам речи-описанию, повествованию, рассуждению. Эти типы текстов, с одной стороны, могут выступать как самостоятельные законченные тексты (мини-тексты), а с другой — как компоненты более протяженного текста. Как самостоятельные тексты, они обладают существенными свойствами целого текста-цельпооформленностью и структурированностью. План содержания и план выражения текстов-описаний, текстов повествований и текстов-рассуждений определяется коммуникативными намерениями говорящего, сферой и ситуацией общения. Каждый из этих типов текстов обладает признаками, позволяющими отличить один текст от другого. А поскольку каждый из них всегда принадлежит определенному функциональному стилю, на их базе удобно обучать функционально-стилевым и экспрессивно-стилистическим средствам языка.

На основе мини-текстов могут быть сформированы следующие умения и навыки: умение строить текст соответственно объекту речи, умение строить высказывания и оформлять его в соответствии со сферой (стиль) и конкретной ситуацией общения, умение выделять основные композиционные части высказывания через микротемы, умение оперировать способами и средствами

межфразовой связи. Эти умения в комплексе с перечисленными выше обеспечивают свободное владение монологической речью.

В качестве минимальной единицы обучения может выступать высказывание, понимаемое как единица общения, в пределах которой язык сцепляется с речью.

Итак, иерархия учебных единиц текстового уровня имеет вид: текст-мини-текст-высказывание.

եզակի թիվ , III դ - Լա սկսեց խեղդել սարսափահար կնոջը (էջ 140) :
 Հոգն . թիվ , I դ - Մեմբ միմյանց հետ կովում ենք վեց տարեկան երեխաների պես(էջ 183):
 Հոգն . թիվ , II դ - Ղուք մենա՛կ եք եկել մեզ դիմավորելու (էջ 150):
 Հոգն . թիվ , III դ - Կռանք առեցին միմյանց , հենց առաջին հայացքից (էջ 151):
 I և II դեմքի անձնական դերանունները ենթակայի դերում մեծ մասամբ գեղջվում են:
 -ճարս ինչ , բերել ես տալիս , պիտի ընդունեն: Բայց , որդի , հորդ կամքը ոտնատակ ես
 անում...(էջ 144):
 - Ինչ ուզում ես արա , խեղդի՛ր , սպանի՛ր... ոչինչ չեմ ասիլ... (էջ 141):
 ենթակա են լինում նաև ինքս , ինքդ , ինքը անձնական դերանունները՝ առանձին կամ ես ,
 դու , նա դերանունների հետ(որպես ենթակային ուղեկցող բացահայտիչ):
Ինքս ավելի վատ դրության մեջ եմ այժմ(էջ 186):
 Երևի , ինքը էլ զգում ես , որ նա քեզ համակրում է (էջ 244):
Ինքն էլ կարծում էր , որ արդեն մոռացել է նրան (էջ 19):
 Ես ինքս , ցավի առնեն , խեղճ տեղովս նրա միսը դու՛մա շինել կտամ... (էջ 205):
Ղու ինքը քեզ ազատեցիր վտանգից (էջ 217):
 Արդյոք , նա ինքն ավելի կոպիտ չէ՞ր վարվի , եթե Գրիշայի տեղը լիներ (էջ 215):
 ենթակա է լինում նաև անորոշ դերբայը՝ հոդով կամ առանց հոդի .
 Հետաքրքրական է իմանալ(ը) (էջ 208):
 Երբ անորոշ դերբայը հոդ չունի , և դիմավոր բայը հետադաս է , ենթակայի որոշելը ինչ-որ
 դժվարություն է առաջ բերում: Ո՞նանք դա համարում են ոչ թե ենթակա , այլ ամբողջ
 կապակցությունը դիտում են իբրև միասնական ստորոգյալ: Նման դեպքերը ստույգ դարձնելու
 համար կատարում ենք փոխակերպում .
 1. Հետադաս անորոշ դերբայը դարձնում ենք նախադաս՝ ավելացնելով որոշիչ հոդ .
 Հետաքրքրական է իմանալ > Իմանալը հետաքրքրական է:
 2. Անորոշ դերբայի զբաղեցրած դիրքում դնում ենք I , II կամ III դեմքի դերանուն՝
 եզակի կամ հոգնակի թվով , և դիմավոր բայը համաձայնում է նրա հետ , որը ցույց է տալիս , թե
 ույն անորոշ դերբայն էլ համաձայնել է դիմավոր բայի հետ .
 Հետաքրքրական է իմանալ > Հետաքրքրական էի (եմ) ես ;
 Հետաքրքրական էիր (ես) էիր դու ;
 Հետաքրքրական էր (է) նա :
 Հետաքրքրական , ժխտական , նաև՝ ցուցական դերանունները .
 եզակի կամ հոգնակի թվով , ինչ որ դուք արիք ինձ համար (էջ 383):
 Ոչ քչ և ոչինչ չէր կարող անել այն , ինչ որ դուք արիք ինձ համար (էջ 268):
 Ո՛վ է նրան այդպես կրթել և պատրաստել (էջ 268):

Ղա մի ամայի դաշտում բուսած մի հատիկ մանիշակ է (էջ 146)
Վու քո գործը չէ (էջ 42):

ենթակայի պաշտոնում հանդես է գալիս նաև ածականը՝ գոյականի քերականական կարգերն
 ստացած: Այս դեպքում ածականը հաճախ նմանվում է հարակատար դերբային , քանի որ
 վերջինս իր բովանդակությամբ հենց ածական է: Օրինակ՝ Տուժվածը միշտ անկեղծ է (էջ 344):
 ենթակայի պաշտոնում հանդես է գալիս նաև ենթակայական դերբայը .
Հարցնող լինի ո՞վ է , ու՞մ աղջիկը (էջ 207):
 Տեսնվա՞ծ բան է , որ ապտակ ստացողը գնա ապտակ տվողի տունը (էջ 215):
 ենթակա լինում են նաև փոխանունաբար գործածված բվականները .
 Այդ մեկը քեզ է սիրում (էջ 325):
 Այս տանը հիվանդ երկուսը կան (էջ 334):
 Եվ , վերջապես , ենթակա կարող են լինել չթեքվող խոսքի մասերը , նույնիսկ հայերենի որևէ
 տառը: Արանք այն դեպքերն են , երբ բառը ներկայացնում է ինքն իրեն: Օրինակ՝ «Ա»-ն
 այբուբենի առաջին տառն է: Նման սկզբունքով ենթակա կարող է լինել նաև
 նախադասությունը .
 Մինչև այսօր Միքաելի ականջներին հնչում են «որքան զանազանություն կա ձեր և ձեր
 եղբոր մեջ»... (էջ 267):

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՋԳԻ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԻՆ ՏՈՂՍԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՅԵՏՆԵՐՈՒՄ

Հ. Ն. ՂԱՋՈՅԱՆ

Եթե հիկական հոգեբանության կարևոր բաղադրամասն է ազգի հոգեբանությունը և տարածաշրջանի հոգեբանությունը: Թեև վերջինս մեզանում գիտական հետազոտության չի ենթարկվել, սակայն ժողովուրդը հոգեկանի կենցաղային իմացության մակարդակով սերնդեսերունդ կատարել է դիտարկումներ և արել ոչ անհիմն եզրահանգումներ: Այլևերայ ձևավորվել են ցայտուն հոգեբանական նկարագիր ունեցող որոշ տարածաշրջանների բնակչության բնութագրումները: Այսպես հայոց ընդհանրացված ընկալումով գորիսեցիք՝ կունֆլիկտային են ու իշխանամետ, լոռեցիք մեղմաբարո, վանեցիք խելացի ու հաշվենկատ, գյումրեցիք սրամիտ ու անձնապաստան:

Դիտարկումները հաստատում են նաև, որ հոգեկանի որոշ կողմերի ընդգծված տարբերություններ են դիտվում նաև նույն տարածաշրջանի ավելի մեղ հատվածներում: Օրինակ՝ Գավառին մերձակա որոշ գյուղերում բնակվող հայերը ունենալով ամենքի համար ընդհանուր կողմեր, մասնավորապես իրենց բնութագրող հոգեկան հատկություններ ունեն, որոնցով տարբերվում են հարևան գյուղերի բնակիչներից: Եական հիմք է այն, թե որտեղից են գաղթել, այստեղ հաստատվել նրանց նախնիք: Թեև նրանց բոլորի կյանքի սոցիալ-քաղաքական պայմանները տևականորեն միակերպ են եղել, բայց տարբեր գյուղերին հատուկ հոգեկան կերտվածքի ակնհայտ տարբերությունները հաստատում են, որ անձի, նաև հանրության հոգեկան նկարագրի ձևավորման գործընթացում էական դեր են կատարում նաև գենետիկ տվյալները և այն, ինչ փոխանցվել է ավանդույթով:

Զանի որ յուրաքանչյուր տոհմ եղել է բջիջը տվյալ հանրության, տարածաշրջանի հոգեկանի բացահայտման համար արժեքավոր շատ նյութ է պարունակվում հին տոհմերի պատմության արահետներում: Գիտաժողովի ներկայացված թեզերը արդյունք են պատմական Բայազետում, ապա՝ գաղթից հետո, Նոր Բայազետում բնակված երկու տոհմերի հոգեկանի հետազոտության:

Որոնք են այս տոհմածառերի ընտրության գիտականորեն հավաստի հիմքերը.

1. *Տոհմերի հնությունը և սերունդների չընդմիջվող շղթան*՝ 9 սերունդ, սկսած Ներսիսյան-Ղաջոյան տոհմի հիմնադրից մինչև այսօր ապրողները: Սերունդների շղթայից, որի ժամանակային ընդգրկումն է 310 տարի, դուրս է թողնված տոհմի հիմնադիր Զյուրբըջի Ներսեսի հայրը, թեև հայտնի է նրա անունը Կիրակոս, ծննդավայրը Սալմաստին մերձակա Չորս կոչվող բնակավայրը և այնտեղից գաղթելու, պատմական Բայազետում հաստատվելու ժամանակը XVII-րդ դարի վերջին տասնամյակ:

Պատմությունը երկրորդ տոհմի Բաղեյան-Տեր Միքայելյան, ներկայացված է շուրջ 200 տարի ընդգրկումով, 8 սերունդ սկսած տոհմի հիմնադիր Յուզբաշի Բաղեից, որը եղել է պատմական Բայազետից 1829 թվականին Նոր Բայազետ գաղթողների մի ստվար խմբի առաջնորդը:

2. Լինում է և ոչ հազվադեպ, որ տոհմի ճանապարհը ներկայացվում է միայն սերնդեսերունդ փոխանցվող բանավոր պատմությունով և անձնական հուշերի հիման վրա: Բնավ չափազանցված այդ աղբյուրի գիտական արժեքը հարկ է նկատել, որ այդ դեպքում հնարավոր են էական բացթողումներ, երբ փաստական հիմքերի բացակայության պայմաններում տեղ-տեղ ընդհատվում է սերունդների շղթան: Այս դեպքում չի բացառվում, որ հուշագրողը իր հուշերի շղթան ամբողջացնելու համար ենթարկվի ենթադրվող մոտավոր հավելումներ անելու գայթակղությանը և տեղի տա սուբյեկտիվ մեկնաբանությունների:

Իրադրությունն այլ է մեր կողմից ուսումնասիրված երկու տոհմերի պարագայում: Օբյեկտիվ հնարավորությունը նպաստել է, որ *տոհմերի պատմությունը հյուսվի փաստական հաստատուն հենքի վրա:*

Տոհմի առաջին կլուք սերունդների մասին կա շուրջ երկուսուկես դար առաջ արված գրառում հմայիլի վրա: Կա տոհմի վեցերորդ սերնդի գավակի ծեռքով գրված, 100 տարի առաջ ավարտած 57 էջանոց, փաստերով հագեցած, գրառում-հուշապատում. նաև տոհմածառ ստույգ տեղեկություններով, տոհմի յուրաքանչյուր գավակի մասին (չորրորդ սերնդից սկսած, կան ծննդյան և մահվան թվականները, կենցաղը, բարքը, տները, ավանդույթները, յուրաքանչյուր անձի ամուսնության տարին, կնոջ անունը, տարիքն ու տոհմական ծագումը, ընտանիքի կազմը,

հնագանդություն ամուսնուն, այլև կրտսերի ակնածանք տարեցի, փորձառուի նկատմամբ:

բ) Հարս ընտրելիս կարևորել են նախ աղջկա տոհմական ծագումը, ապա միայն գեղեցկությունը, ծեռքի շնորհքն ու աշխատասիրությունը:

գ) Բայազետցին իր զավակների համար նախընտրել է աստվածաշնչյան և բուն հայկական անուններ: Պատմական Բայազետում քրդական ազդեցությամբ սրանք շատ անգամ կրճատվել են. Եղո (Եղիազար), Սենո (Ստեփան), Խաչո (Խաչատուր), Սաքո (Սաքրուհի), Յասո (Յեղիսաբեթ) և նման ձևեր: Տոհմածառում շատ անուններ կրկնվում են, բայց նորածնին նախնու անունով կոչել են այդ նախնու մահից հետո միայն: Չեն բացառել նաև մանուկ հանգուցյալներին (կարծում եմ այդ հարցում սխալվել են. երկու տոհմերում կրկնվող մի շարք փաստեր հաստատում են, որ իմաստուն է ժողովրդի նախազգուշացումը՝ «Վաղամեռիկ մանկիկի անունը նոր մանկան մի տվեք»):

դ) Անզավակ ամուսինները որդեգրել են ոչ թե որևէ պատահական երեխայի, այլ իրենց զարմիկին կամ զարմուհուն: Կյանքն հաստատում է, որ դա խելամիտ է և արդարացված թե գենետիկորեն, թե հոգեբանորեն:

ե) Երկու տոհմերի բոլոր սերունդներում էլ դիտվում է միտում զավակներին սովորեցնել արհեստ և առևտուր՝ գործարար հմտություններ, որոնք համարվել են բարեկեցության երաշխիք: Մինչդեռ հողագործությունն ու անասնապահությունը դիտվել են հարակից և առօրեական գործեր, ոչ մասնագիտություն:

զ) Անասան է եղել ավագության հեղինակությունը: Մի հարկի տակ ապրող գերդաստաններում եղբայրները բաժանվել են ոչ ավելի վաղ, քան չափահաս կրտսեր երրորդ սերունդը: Երկրական ունեցվածքի բաժանքը եղել է արդարացի, եղբայրաբար հավասար: Հանդիպող փոքր տարբերությունները ունեցել են ոչ թե հուզական, այլ բանական հիմք:

է) Երկու տոհմերի տարբեր սերունդներում էլ տարբերակված վերաբերմունքը զավակների նկատմամբ արտահայտվել է բացառապես կրթության հարցում: Իմացությունը համարելով անձի, նաև տոհմի հեղինակության ու ինքնահաստատման կռվան և ի գորու չլինելով կրթության տալ բոլոր զավակներին տոհմի հայրերը հետևողականորեն այդ արտոնությունը վերապահել են ավագ որդուն:

ը) Բայազետցին էն գլխից եղել է աղ ու հացով, հյուրամեծար, թիկունք է եղել մերձավորին: Բայց ոչ թե նորօրյա «բիրդան աղաների» պես ցուցադրաբար, այլ քրիստոնեաբար այն սկզբունքով թե աջ ձեռքով օգնություն մեկնիր կարոտյալին, բայց այնպես, որ ձախ ձեռքդ չիմանա:

թ) Օսնոյան, պսակադրության, թաղման ծեսերը, նորահարսի անարատության ծեսը, չխոսկանությունը և այլ ավանդույթներ բայազետցին պահպանել է գնահատելով դրանց իմաստը, բարոյական արժեքը: Պահպանել է ոչ թե ավանդույթի կեղևը, այլ ոգին. օրինակ ինչքան էլ ծեր լիներ հանգուցյալը, հոգեհացը չի վերածվել գինովցած ապրողների խրախճանքի, չի դարձել բարեկեցության ցուցադրում, այլ գիտակցվել է որպես հարգանքի տուրք հանգուցյալի հիշատակին:

ժ) Հայրական տոհմիս երկրորդից-չորրորդ սերնդի զավակները պատմական Բայազետում և մայրական տոհմիս երրորդ ու չորրորդ սերնդի զավակները Նոր Բայազետում ապրել են բարեկեցիկ: Հայրական տոհմիս հիմնադիր Ներսեսի որդին ու թողը պատմական Բայազետում երեք տուն են ունեցել, որոնցից մեկը՝ երկհարկանին, եղել է բնակարան, մեկը՝ պահեստ, երրորդը՝ արհեստանոց, ուր աշխատել են 30 գործավոր մուշտակագործներ ու ջուլիակներ: Տոհմի շքեղ մուշտակները զարդարել են սուլթանի հարեմի խանութներին: Նաև վաճառվել են Վանում, Մուշում ու Էրզրումում: Մայրական Տիգրան պապս վարձակալել է (մեր դարակազմին) Սևանա լճի մեկ երրորդը և իշխանն արտահանել է Ռուսաստան, մասնավորապես Դոնի Ռոստով: Այս փաստերի հիշատակությունը նպատակ ունի ոչ միայն հաստատել բայազետցու դիրքն ու զբաղմունքը գաղթից առաջ և հետո, այլև ուշադրություն հրավիրել ընկալելու համար այն իրողությունը, որ նյութական վիճակի կտրուկ փոփոխությունը բայազետցին չի դիտել որպես կործանում: Գաղթի, պատերազմի, սովի տարիներին, նաև «ընչազարկման» տարիներին հիշյալ տոհմերը հայտնվել են ծայրահեղ աղքատության մեջ: Բայց բայազետցին չի կորցրել հոգու արիությունը. հիշում են տատս սովորեցնում էր ջահելներին կարիքը տանել արժանապատվությամբ «Ձուգս է մի օր կունենաս, մի օր կկորցնես, կարևորն էն ա, որ Աստված առողջություն տա»: «Թե կճուճիդ մեջ մի կաթիլ եղ մնա, քսիր բերմիդ, դուրս արի, որ հարևանդ խեղճությունդ չիմանա»:

ի) Բայազետցին բարձր է գնահատել խիզախությունը: Մայրական տոհմս հպարտ էր տոհմի հիմնադիր Յուզբաշի Բաղեի քաջությամբ. այն բանով, որ նա աչքի է

ընկել ուս-պարսկական պատերազմներում, ստացել է պարգևներ և հարյուրապետի աստիճան: Նաև պատմական Բայազետից Նոր Բայազետ է առաջնորդել զաղբականների մի հոծ բազմություն:

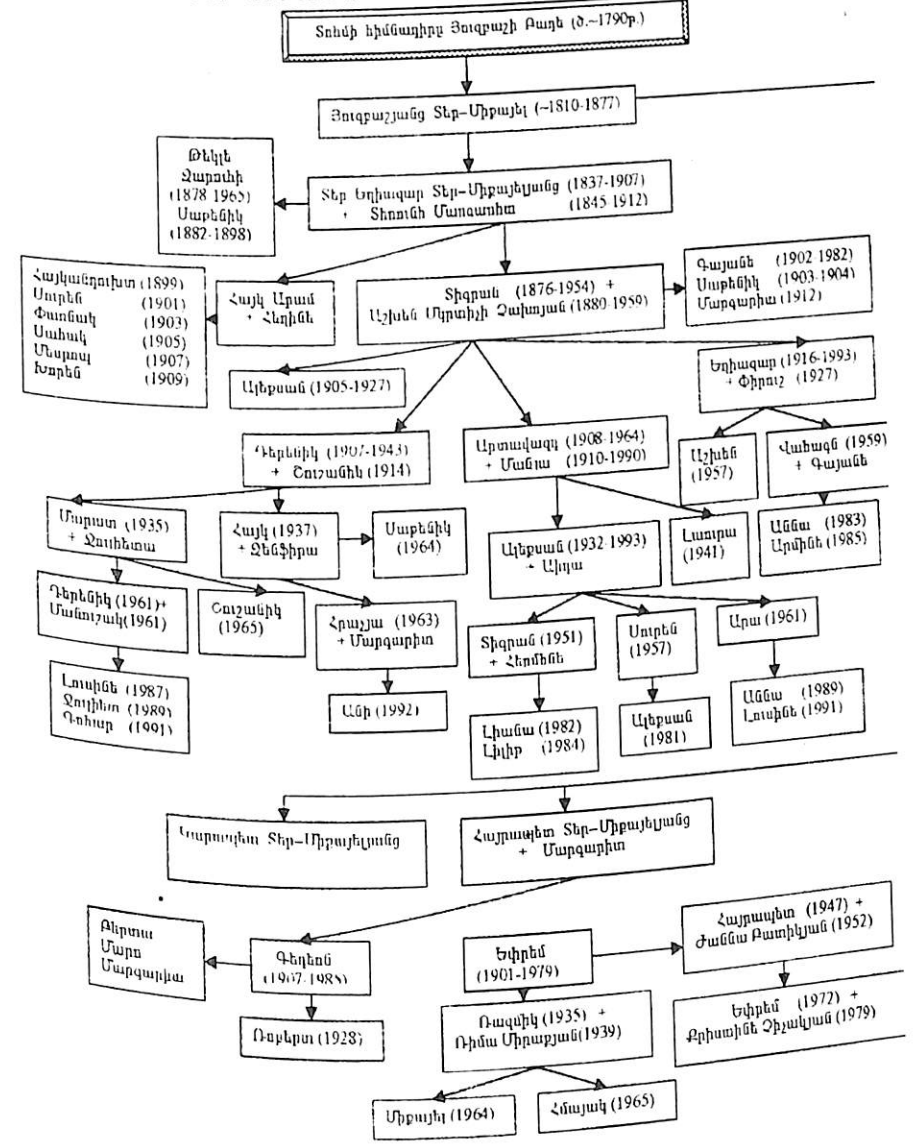
Իմ հայրական տոհմում ևս խիզախությունն այնքան են գնահատել, որ տոհմի չորրորդ սերնդի զավակ, մեր ուղղագիծ նախնի Եղիազարը մարզական-ռազմական մրցույթների հերոս իր հորեղբայր Խաչոյի (Ղաջոյի) զավակների օրինակով, շեղվելով իր տոհմիկ Ներսիսյան ազգանունից, իրեն կոչել է Ղաջոյան. և այդ ազգանունն էլ փոխանցվել է նաև մեզ՝ Եղիազարի ուղղագիծ հետնորդներին:

Սարղկային հոգեկան արժեքներից բայազետցին բարձր է գնահատել նաև առաքինությունը, պատվախնդրությունը, աշխատասիրությունը: Ասես դեռ ականջիս է պապիս ծայնը, որ ի լուր ողջ գերդաստանի հնչում էր որպես պատվիրան, կյանքի ուղենիշ «նամուս, թասիր, դեյուաթ»:

Թե ազգային ու տարածաշրջանային հոգեբանության ուրիշ ի՞նչ որակներ է հաջողվել բացահայտել հուշապատումի երեք գլուխներում ընդգրկված փաստական նյութի հիմքի վրա այդ մեկ ուրիշ հաղորդման խնդիր է: Սակայն, ինձ թույլ են տալիս հավաստել, որ Բայազետի զավակները հոգեկան արժեքների իրենց գնահատումով և սբափ, գործարար հատկություններով հաստատում են մի ճշմարտություն, որը խտացած է հայի իմաստուն կատակի մեջ. «Երեք հայ ընկան անմարդաբնակ կղզի: Սեկն իսկույն խանութ բացեց, երկրորդը հիմնեց դպրոց, իսկ երրորդն սկսեց կառուցել եկեղեցի»:

ՏՈՂԱՄԱՆԱ

ԲԱՅԱՂԵՏՅԻ ՅՈՒՋԱՄԱՆԻ ԲԱԳԵԻ ՏՈՒՆ-ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ տոհմի 8 սերունդ (1790-1998թթ.)

Некоторые вопросы психолого - педагогической направленности студентов - будущих педагогов

Куркчян Л. Н.

Профессиональное становление учителя является сложным психолого-педагогическим единым динамическим процессом, в состав которого входят профориентация и выбор профессии, адаптация к условиям вуза, формирование профессиональной пригодности к будущей педагогической деятельности. Одним из значимых компонентов в обеспечении профессионального становления является профессиональное самоопределение. Оно в большей мере связано с наличием устойчивых профессиональных интересов, мере связано с наличием устойчивых профессиональных интересов, нравственные идеалы, убеждения, установки личности ее отношение к деятельности осознанность об... все это сфа...

педагога т. е. ее психологическая готовность заниматься избранной деятельностью. Профнаправленность личности в основном рассматривается как устойчивый интерес и положительное эмоциональное отношение к профессии учителя, склонности и желание заниматься ею. Вопросы необходимости формирования профнаправленности и ее психолого-педагогические основы рассматривались в трудах Б. Г. Ананьева, Н. В. Кузьминой, В. А. Сластенина, А. И. Щербакова и др.

Мы рассматриваем педагогическую направленность как личностное целенаправленное образование, соединяющее активно-познавательное общественное, эмоционально-мотивационное отношение к педагогической деятельности, проявляющееся в наиболее важных составляющих ее параметрах, таких, как:

направленность на предмет, в основе которой лежат мотивы "возможность заниматься любимым предметом", "постоянного творчества", "возможность самосовершенствования" и т.д.

ситуативная направленность, определяемая такими мотивами, как "стремление получить высшее образование", "не служить в армии", "иметь диплом", "стечение обстоятельств", "низкая оплата за обучение" и т.д.

Необходимо при этом отметить, что направленность на предмет может быть связана в одном случае с собственно-педагогической направленностью, в другом случае - с ситуативной. Исходя из этого мы выделяем 4 уровня профнаправленности:

а) высший, характеризующийся оптимальным сочетанием педагогической и предметной направленности, где они сливаются в единый процесс;

б) высокий, характеризующийся сочетанием собственно педагогической и предметной направленности, при значительном преобладании собственно педагогической направленности над предметной;

в) средний уровень, характеризующийся значительным преобладанием предметной направленности над собственно педагогической;

г) низкий уровень, характеризующийся преобладанием ситуативной направленности над предметной. Собственно педагогическая направленность отсутствует.

Для выявления динамики и уровней развития профессионально-педагогической направленности студентов разных факультетов по годам обучения нами проведено экспериментальное исследование в Гаварском университете.*

Объектом исследования явились студенты следующих факультетов:

педагогики и начального обучения, исторического, филологического, биологического (в прошлом агрономии).

В соответствии с поставленной целью были выдвинуты следующие задачи исследования:

· определить факторы более успешного формирования педагогической профнаправленности студентов;

· выявить уровни сформированности профнаправленности будущих педагогов

* октябрь-ноябрь 1998 г.

путем определения ее основных составляющих и наиболее важных параметров в зависимости от времени обучения в вузе (от курса) и от специфики факультета:

а) мотивов выбора педагогической профессии студентами;

б) осознанности значимости профессии педагога;

в) способностей и готовности к педагогической деятельности;

г) удовлетворенности профессией

Методика изучения состоит из анкетного опроса, содержащего 10 шкал вопросов позволяющих определить уровень сформированности и развития (динамики) педагогической направленности студентов по выраженности (динамике) педагогической направленности студентов по выраженности вышеуказанных параметров. По системе "логического квадрата" определялся индекс удовлетворенности профессией (У), т. е. степени сформированности уровня профнаправленности студента. Оценка удовлетворенности-индекс" удовлетворенности (У) принимается в качестве индикатора соотношения потребности запросов личности с субъективными оценками возможности их

удовлетворения в данных, конкретных условиях. Выраженность положительного отношения к профессии и удовлетворенности ею зависит от степени осознания профессии, от степени сформированности профессиональной направленности и структуры мотивации будущей ведущей деятельности.

По уровню профнаправленности выделяют 3 группы:

- 1) с положительным отношением к профессии педагога;
- 2) с отрицательным отношением, с установкой на другой вид деятельности;
- 3) с неопределенным отношением

Мы выделяем еще и 4 группу - с индифферентным (безразличным) отношением. Соотношение между ними определяется профилем и спецификой факультета. Изучение динамики соотношения между 4-мя группами, отличающимися разными уровнями профнаправленности, важно не только для научно обоснованного подхода к вопросу о формировании профнаправленности студентов, но и для определения факторов, влияющих на процесс развития.

Рассмотрим лишь один параметр - степень удовлетворенности избранной профессией педагога.

Экспериментальные данные представим в виде таблицы.
Удовлетворенность педагогической профессией.

Факультет	Уро.	Уд.олец.	Ч.уд.олец.	Ч.непрод.	Безразлич.	Индиффер.
		%	%	%	%	удовлет.У
Пед. и м.н.о.	I	33,33	11,11	11,11	44,44	0,16
- // -	II	62,5	6,25	18,75	12,5	0,52
Исторический	I	25	16,7	-	58,53	0,13
- // -	II	66	7,7	15,38	7,7	0,53
Филологический	I	42,30	3,85	7,7	46,15	0,45
- // -	II	52,63	-	31,6	15,8	0,50
- // -	III	54,55	4,55	9,09	31,81	0,47
- // -	IV	40,05	7,6	15,04	37,31	0,36
- // -	V	60	20	10	10	0,20
Биохимический	I	62,5	-	18,75	18,75	0,62
- // -	II	33,33	-	33,33	33,33	0,21
- // -	III	21,43	27,43	27,43	35,71	0,07
- // -	V	44,45	11,11	22,22	22,22	0,33

Изучение уровней удовлетворенности у студентов разных факультетов дает возможность выявления сходства и различия в процессе подготовки их к

профессии педагога. Они отличаются тем, что факультет педагогики и начального обучения готовит однозначно только педагога начальной школы, понятие специальность здесь не имеет особого смыслового значения. Остальные факультеты предназначены как для подготовки специалистов для школ, так и более широкого профиля, открывающие перспективу выбора, путь и в другие виды деятельности. А это обстоятельство существенно влияет и изменяет отношение студентов к будущей профессии педагога.

Анализ данных выявил следующую картину. На I-ом курсе всех факультетов (кроме биолого-химического, в прошлом агрономии) отмечается низкий уровень удовлетворенности и высокий процент неопределенности и безразличия, что обусловлено, очевидно, мотивами выбора профессии; первокурсники еще не определились и не имеют четкого представления о будущей профессии.

Из таблицы следует что на I-ом курсе школьного факультета удовлетворены специальностью 33,33 %, не удовлетворены 11,11 %, 11,11 % не сориентировались, а 44,44 % индифферентны. На историческом и филологическом соответственно 25 % и 42,3 % удовлетворены, 16,7% и 3,85% не удовлетворены, 58,33 % и 46,15 % - безразличны. Фактически, более половины не имеют положительное отношение к будущей педагогической профессии и даже безразличны что соответствует низкому индексу удовлетворенности - 0,16; 0,13; 0,45. На II-ом курсе вышеназванных факультетов увеличивается число удовлетворенных, повышается положительное отношение к профессии педагога, что обусловлено как адаптацией студентов к концу I-ого курса, процессом стабилизации во II-ом курсе, так и прохождением предметов педагого-психологического цикла, приобретением статуса студента и пр.

Студенты биолого-химического факультета II, III, IV-их курсов получают дв. специальности агронома и учителя химии, а студенты I-ого курса-учителя биологии и химии. Это отражается в степени удовлетворенности - на I-ом курсе явно выражено положительное отношение к профессии педагога 62,5 %,

а на II, III и IV- 33,33 %; 21,43 % и 44,45 %. что соответствует "индексу" удовлетворенности, соответственно 0,62; 0,21; -0,07; 0,33.

На филологическом и агрономическом факультетах с 3-его курса увеличивается число неопределившихся и безразличных по отношению к профессии педагога, т.к. с III-его курса начинается специализация, более осознанным становится представление студента о выбранной профессии, замечаются довольно широкие рамки избранной профессии (квалификация агроном, филолог, историк и учитель соответствующий учебным предметов). Однако в современных социальных условиях возможности трудоустройства ограничены, и студенты старших курсов настраиваются на неопределенный и индифферентный лад. Студент-филолог старшего курса начинает колебаться работать ему филологом, или журналистом, заниматься наукой или стать педагогом. В таком же положении студент старшего курса остальных факультетов, кроме педагогического, где выбор однозначен - педагог, учитель начальной школы. Этим и объясняется тот факт, что отношение студента факультета педагогики и начального обучения к профессии педагога стабильно, устойчиво, их волнует лишь дальнейшее устройство (найти работу учителя).

Мы не придерживаемся того мнения, что неопределенность - вина студентов, выражение низкой удовлетворенности профессией, поскольку это вытекает из более широкого восприятия профессии, стремление их правильно распорядиться полученными знаниями, умениями и навыками, т.е., полученной специальностью, обеспечить многостороннюю отдачу своих сил, с другой стороны, большой процент неопределенности тесно связан с такими факторами как: социальные потрясения, социальная незащищенность, отсутствие рабочих мест и др.

Остальные параметры профессиональной направленности будут представлены в последующих статьях.

**ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿ ՕՐԱՆՅԱԼ**

Աշխատանքային դաստիարակության հարցը հայ իրավաբանության մեջ միշտ էլ եղել է ուշադրության կենտրոնում, որին մեր երախտավորները (հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսի) անդրադարձել են ժամանակ առ ժամանակ ամեն անգամ տալով արդիական հնչեղություն ելնելով ժամանակաշրջանի խնդիրներից:

Աշխատանքային դաստիարակության երգիչ պետք է համարել Ռ. Պատկանյանին: Երբ հարցնում էր, որ երեխան ամբողջ օրը բաց ու առողջ օդում պետք է խաղա, որպեսզի առանց հոգնելու աշխատի ու սովորի (1,616):

Իր «Պարոն երիտասարդներ» հոդվածում, խոսելով լուսավորության դերի մասին, Պատկանյանը կատարում է հարցադրում. «Այս չէ՞, այն չէ՞, ապա ի՞նչ է պետք մեզ», և պատասխանում, որ մեզ պետք է այնպիսի ուսումնարան, որտեղ տղան կարողալ սովորելու հետ միասին սովորի մեկ հացալուռ արհեստ:

Վարժարանն ավարտողը ոչ ոքի օգնության կարոտ չպետք է զգա, ոչ ոքի առջև իր ազնիվ գլուխը չընկծի, ազատ մարդ լինի և ոչ թե ակամա ստրուկ: Այնուհետև կատարել է եզրակացություն, որ արհեստի վարժարանը պետք է մարդկանց այնպես, ինչպես ամեն օրվա հացը (1, 623-624):

Իսկ «Արվեստական դպրոց Լոր-Նախիջևանի մեջ» հոդվածում Պատկանյանը ընդգծել է, որ հայը հռչակ, պատիվ և հարստություն է ձեռք բերել ոչ այնքան առևտրով, որքան ձեռքի արհեստով (1, 633): «Մեծապատիվ պարոններ» հոդվածում Ռ. Պատկանյանը ազգի համար շատ կարևոր է համարում երկու առաքինություն՝ լուսավորություն և աշխատասիրություն: Երբ հետևություն է կատարել, որ ազգը պահպանելու համար պետք է զարգացնել աշխատավոր ու բարեկիրք ժողովուրդ (1, 635):

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ ինչպես Պատկանյանն է նշել, արհեստների դպրոցը ծնունդ է առել իր և միայն իր նախաձեռնությամբ: Երբ այդ դպրոցը համարել է իր որդին (խոսքը վերաբերում է Լոր-Նախիջևանի արհեստագործական դպրոցին): Երբ գրած նամակներից երևում է, որ այդ դպրոցում պատշաճ ուշադրություն է դարձվել սովորողների գործնական ունակությունների զարգացմանը: Երբանցում կարելի է հանդիպել այսպիսի մտքերի. «Ստացա շեր

ուղարկած սերմերը, խնդրում եմ 12 թուփ ազնվամորի (արմատներով), ուղարկում եմ անհրաժեշտ ծառերի ցուցակը՝ 3 հատ աղջանաբաղի, 3 հատ սպիտակ ծիրան, 3 հատ դեղին սալոր, մեկ հատ խնձորենի (շատ կարմիր), 3 հատ նռենի, 3 հատ վարդի թուփ և այլն» (2, 38-93): Այդ նամակները Պատկանյանը գրել է 1888 թվականին:

Հայ իրականության մեջ աշխատանքային դաստիարակության բնագավառում անգնահատելի ծառայություն է մատուցել Ա. Հ. Զալանթարը (1859-1937թթ.): Գյուղատնտեսության ոլորտի իր բացառիկ ծառայությունների համար 1912թ. նա պարգևատրվել է ոսկե մեդալով: ավարտել է Մոսկվայի պետական գյուղատնտեսական ակադեմիան (1882թ.): Զալանթարը Անդրկովկասի ամասնաբուժական և կաթնատնտեսական բնագավառի հայտնի մասնագետ էր:

Գյուղատնտեսության հարցերին է նվիրել շուրջ 200 գիտական հոդվածներ, ավելի քան 250 դասախոսություններ ու հազարավոր գրույցներ:

Երա մահվան առթիվ «Մշակը» (3,թիվ 201-268) հրատարակել է «Գյուղացու անկեղծ բարեկամը», «Մեծ գյուղատնտեսը», «Դողի մշակը» և այլ վերառություններով բազմաթիվ հոդվածներ: Ա. Հիրվանգաղեն տպավորիչ է բնութագրել Զալանթարի մահը. այն ոչ թե մահ էր, այլ վերակենդանություն: «Ռեզումեք, որ Զալանթարի գերեզմանի հողը թեթև լինի: Հերկեցե՛ք, խելացի մշակեք հայերենի հողը և փակեք գյուղից գնացողների ճանապարհները»,- գրում է նա՝ դիմելով գյուղացիներին: Գնահատելով Ա. Զալանթարի գործունեությունը՝ Ա. Աթանասյանը ընդգծել է, որ նա սեփական ջանքերով բացել ու 6-7 տարի ղեկավարել է մեր երկրի լեռնային շրջաններում ամառային դասընթացներ, որոնց ավարտողները արհեստ ու գիտություն են ավանդել շատ-շատերին (3,42,599):

Հիշատակության արժանի է նաև Ալեքսանդր Հայրապետի Զալանթարը (1855-1913թ.թ.), որը Անդրկովկասում ամասնաբուժական գիտության հիմնադիրն էր: Ավարտել է Մոսկվայի Պետրովյան գյուղատնտեսական ակադեմիան (1879թ.): Ամասնապահության և ամասնաբուժության վերաբերյալ հրատարակել է 140-ից ավել գիտական աշխատություններ:

Աղաթոնյան Գրիգոր (1825-1869թ.թ.): 1843թ. ընդունվել է Փարիզի երկրագործական բարձրագույն դպրոցը: 1848 թվականին ստանձնել է Կ. Պոլսի երկրագործական վարժարանի տեսչի պաշտոնը: 1849 թվականին 15 հայ աշակերտների մասնակցությամբ հիմնադրել է երկրագործական ընկերություն: Ընկերությունը

կոչված էր հայ ազգաբնակչությանը օգնելու գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելիս: 1853 թվականին Աղաթոնյանը ընտրվել է Ֆրանսիայի Պարտիզաբանության կայսերական ընկերության կազմում, իսկ 1859-ին Թուրքիի (Իտալիա) երկրագործական ակադեմիայի թղթակից անդամ:

Սելիք-Շահնազարյան Կոստանդին Կարապետի (1857-1940թ.թ.): 1883-85 թվականներին սովորել է Մենպելիեի (Ֆրանսիա) բարձրագույն գյուղատնտեսական ուսումնարանում: Հրատարակել է «Ռիդեցույց գործնական շերամապահության» (1890թ.), «Ռիդեցույց գործնական գինեգործության» (1885թ.) և այլ աշխատություններ, բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք անգնահատելի դեր են ունեցել մարդկանց գյուղատնտեսական գիտելիքներով զինելու հարցում: Այսպես, միայն 1884 թվականին «Նոր դար» օրաթերթը հրատարակել է նրա 7 հոդվածներից բաղկացած հոդվածաշար՝ նվիրված շերամապահությանը («Մի կտոր մետաքսի պատմություն», թիվ 25, 99, 107, 112, 117, 122, 124): Իսկ «Ժնևի ուսուցչական ժողովի առթիվ» հոդվածում հարց է բարձրացրել. «Արդյոք կարելի՞ է «Արդյոք կարելի՞» է ուսումնական ծրագրերի մեջ մտցնել և ձեռարկվեստ և եթե կարելի է, ապա ո՞վ պիտի լինի այն դասավանդողը»: Հարցին տրվել է դրական պատասխան. ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև պետք է: Հոդվածը պարունակում է շատ ուշագրավ դրույթներ, ըստ որի՝ ձեռարկվեստի կրթությունը պետք է երեխայի առաջ բացի արհեստների գաղտնիքը... դպրոցը պետք է պատրաստի արհեստավորներ: Գյուղացի երեխաները պետք է վարժվեն ուրազն ու սղոցը գործածելու մեջ, պետք է պատրաստեն վարպետ-ուսուցիչներ (թիվ 137, 3-4): Նա գրել է մանկավարժական բնույթի ավելի քան 100 հոդված, բանաստեղծություններ է նվիրել երկրագործությանը (81, 1883, 3), դարբնությանը (81, 1883, 12) և այլն:

Աբանայան Աշոտ Նահապետի (1870-1941թ.թ.): Ավարտել է Լայպցիգի համալսարանի գյուղատնտեսական ֆակուլտետը (1895թ.): Հիմնադրել ու խմբագրել է «Աշխատանք» և «Նոր աշխատանք» շաբաթաթերթերը (1906-1907թ.թ.), Անդրկովկասում հայկական աղաջին մանագիտական «Գյուղատնտես» հանդեսը (1909-1917թ.թ.): Միայն 1909թ. «Գյուղատնտեսում» հրատարակել է 50 գիտական հոդված, 1910թվականին՝ 38: Մեծ թիվ են կազմում նրա հարց ու պատասխանի բնույթի հոդվածաշարերը: Իրենց կիրառական նշանակությամբ աչքի են ընկել

«Բամբակը և նրա մշակությունը», «Ճակնդեղի մշակությունը և նրա օգուտները», «Գյուղատնտեսական զրույցներ» և այլ աշխատություններ:

Գալֆայան Սրբուհի Նշանի (1822-1889թ.թ.): Ասեղնագործության վարպետ: 1850թվականին խաս գյուղում (Կ. Պոլիս) բացել է արհեստանոց և սովորեցրել իր սաններին ձեռագործության արհեստ: 1866թ. հիմնել է Գալֆայան վարժարանը, որը արհեստագործական թեքում էլ ուներ: Սրբուհի Գալֆայանը, որպես ժամեկագործ և ասեղնագործ, մասնակցել է շատ ցուցահանդեսների:

Հայ մարդու աշխատանքային թեմատիկան իր արտացոլումն է գտել նաև Դ. Ալիշանի, Գ. Ղազարյանի և այլոց ստեղծագործություններում: Սակայն մեր նպատակը ոչ թե բոլոր երախտավորներին ի հայտ բերելն է, այլ այն իրողության ներկայացումը, որ հայ իրականության մեջ մեծ թիվ կազմող գործիչներ կարողացել են աշխատանքային դաստիարակության թեմատիկայով եղանակ ստեղծել՝ սատար կանգնել հայ գյուղացուն ու մանկանը: Ցավոք, նրանցից ոմանք տեղ չեն գտել Հայաստանի Հանրապետության Հանրագիտարանում: Օրինակ, Գ. Ղազարյանը, Ա. Բարխուդարյանը, Կ. Աֆրիկյանը և ուրիշներ:

Պետք է նկատել, որ հայ գործիչներից ոմանք աշխատանքային դաստիարակության հարցեր ըննարկելիս երբեմն ընկել են մի ժայրահեղությունից մյուսի մեջ: Այսպես, անվանի մանկավարժ Հ. Ջորայանը արհեստներ իմանալը կարևոր է համարել լեզուներ իմանալուց: Լավ է, որ այդչափ կարևորվել է արհեստների իմացության դերը մարդու կյանքում, բայց այն չպետք լինի ի հաշիվ լեզուների:

Մի՞թե լեզուներ իմանալը կարող է խոչընդոտել արհեստներ սովորելուն: Բայց պետք է չկտրվել ժամանակաշրջանից և անհրաժեշտ է կարծել, որ Ջորայանը զոնե նվազագույն նպատակներ է հետապնդել: Եվ որքան էլ մենք ապագայի տեսանկյունից վերլուծենք հայ գործիչների աշխատանքային դաստիարակության հարցադրումները, կնկատենք, որ այդ առանձին բացթողումները որակ չեն կազմում: Ավելին, որքան էլ ժամանակները տրամադրող չեն եղել, այնուամենայնիվ նրանք խորությամբ են վերլուծել աշխատանքային դաստիարակության հիմնահարցը, այն էլ ոչ միայն հայ դպրոցներում, և այդ դրույթները իրենց այժմեականությամբ այսօր էլ չեն կորցրել բարձրությունը:

Ջանի որ խնդրո առարկա հարցադրումը ըննարկվել է լայն, ազգի գոյատևման ու բարգավաճման տեսանկյունից, ուստի այն չէր կարող հպանցիկ ու ժամանակավրեպ

բնույթ կրել, և նշանավոր հայ գործիչները ստեղծել են աշխատանքային դաստիարակության մի ամբողջ համակարգ՝ բացահայտելով դաստիարակչական այդ հզոր բաղադրիչի ֆունկցիոնալ ողջ հնարավորությունները: Աշխատանքային դաստիարակությունը դիտվել է որպես անձի ներդաշնակ զարգացմանը նպաստող կարևոր գործոն, գյուղից դեպի քաղաք մղական արտահոսքը կանխող, տնտեսական ու քաղաքական հարցերը լուծող միջոց:

Ըստ արժանվույն գնահատելով հայ երախտավորների ազգանվեր գործը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ նրանք այդ ավանդույթը սերնդեսերունդ փոխանցելով միմյանց, հուսախաբ չեն արել հայ դպրոցին ու բազմաչարչար աշխատավորին: Ամենից առաջ նրանք ձեռնամուխ են եղել աշխատանքային դաստիարակության փնտրելու հարուստ գրական ժառանգություն ստեղծելուն: Այդ է պատճառը, որ շատերը չեն իջել պարբերականների ու հանդեսների էջերից, իսկ երբեմն էլ՝ խմբագրել որանք ու իրենց շուրջը համախմբել փորձառու շատ գիտնականների:

Այսպիսով, ըստ արժանվույն պետք է գնահատել հայ երախտավորներին, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայել մեր իրականության մեջ՝ զարգացնելու մանկավարժական միտքը ընդհանրապես և աշխատանքային դաստիարակության հիմնահարցը մասնավորապես:

Օգտագործված գրականություն

1. Պատկանյան Ռ.Գ., երկեր, Ե. 1956թ.
2. Պատկանյան Ռ. Գ. երկերի ժողովածու, հ 8, Ե, 1974թ.
3. Մշակ (թերթ), Թբիլիսի, սկսած 1872թ.
4. Նոր դար (թերթ) և Պոլիս, 1874-1879թ.թ
5. Աղբյուր (պատկերազարդ ամսագիր), Թբ. 1883թ.

ՄԻՆՁԼ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՀԱՅ ԴԴՐՈՑԸ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ

ԴԱՍԻԱՐԱՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԱՐՑԸ

Հ. Հ. ՕՂԱՆՅԱՆ

«Կա՞, արդյոք, հայ մանկավարժության պատմություն,- գրում է անվանի մանկավարժ ԱՍ. Շավարշյանը և պատասխանում,- քանի որ, հայ ժողովուրդը, սկսած հեռավոր անցյալից ունեցել է կուլտուրա,... սեփական գիր ու գրականություն, արվեստներ, կրթական ձեռնարկումներ, դպրոցներ,... ստեղծել է մանկավարժական հարուստ գրավոր ժառանգություն, ուրեմն անվիճելի է հայ մանկավարժության պատմության փաստը »

(1, էջ 1):

Հայաստանում աճող սերնդի դաստիարակությունը սկզբնավորվել է դեռևս մեր թվարկությունից առաջ, ասորական և հունական քաղաքակրթության ազդեցությամբ: Այն մեծ թափ է ստանում հատկապես 4-րդ դարում, երբ քրիստոնեությունը մուտք է գործում Հայաստան. մինչ այդ դպրոցներում կրոնը ավանդվել է օտար լեզուներով:

5-րդ դարում, երբ ստեղծվում են հայ գրերը, սովորողների կրթությունն ու դաստիարակությունը իրականացվում է արդեն մայրենի լեզվով: Սկիզբ է դրվում առաջին հայագիր գրականությանը: Հետագայում այս ծաղկուն շրջանին հաջորդում են ճակատագրով պարտադրված այն ժանր տարիները, երբ մեր երկիրը վեր է ածվում բազում ասպատակությունների թատերաբեմի, երբ ավերվում են մշակույթի ժառանգությունները, վանքերը, դպրոցները:

«Տարբեր դարերում ու վայրերում մա ստեղծում է կուլտուրայի օջախներ,- գրում է Շավարշյանը (1. էջ 3): Դրանց թվին պետք է դասել հռչակավոր Տաթևի վանքը, ուր գործել է «Սյունաց դպրոցը» (6-9-րդ, 14-15-րդ դարեր):

Ժամանակի անվանի պատմագետ Ստեփանոս Օրբելյանը (13 -րդ դար), այս դպրոցի գործունեությունը համեմատել է անգամ աթենական դաստիարակության հետ: Սովորողներին տրվում էին ոչ միայն կրոնական, այլև փիլիսոփայական, քերականական, պատմական, քերթողական, նկարչական, երաժշտական գիտելիքներ, յուսուցանվել հունարեն լեզու:

9-10-րդ դարերում հայտնի է եղել Նարեկա վանքի դպրոցը, ուր դասավանդել է միջնադարյան հայ գրականության փայլուն աստղ Գրիգոր Նարեկացին:

Դպրոցներ են գործել Սանահինի ու Յաղպատի վանքերին կից, ուր դասավանդել է Յովհաննես Սարկավագ վարդապետը: 13-րդ դարում հիմնադրվել է հայտնի Գլածորի համալսարանը, որտեղ դասավանդել են մեծանուն գիտնականներ Ներսես Մշեցին, Եսայի Նշեցին, Յովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ:

Պատմական ճակատագրի թելադրանքով հայ դպրոցը ու մանկավարժական միտքը փոփոխակի վերելքներ ու վայրէջքներ են ապրել: Հատկապես արևելահայ հատվածի համար 19-րդ դարը համարվում է վերելքի դարաշրջան, քանի-որ առկա էր ռուսական մշակույթի բարերար ազդեցությունը: Նույնը վերաբերում է նաև Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերին: Այսպես, 1815թ. Մոսկվայում հիմնադրվում է Լազարյան ճեմարանը, իսկ 1825 թ. Թիֆլիսում՝ Ներսիսյան դպրոցը:

Թույլատրվում է էջմիածնի թեմերում բացելու մեկական հոգևոր սեմինարիա (թեմական դպրոց), իսկ եկեղեցիներին կից՝ ժխական դպրոցներ: Դպրոցներ են բացվում նաև նոր Նախիջևանում, Շուշիում և այլուր: Հայ մանկավարժական մտքի զարգացմանը տոն էին տալիս ակամավոր շատ մանկավարժներ: Դրանց թվում էին Հարություն Ալամդարյանը, Մեսրոպ Թաղիադյանը, հաչատուր Աբովյանը և ուրիշներ:

Հայ դպրոցի վերելքը շարունակվում է նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսում, երբ նորովի են հրապարակ իջնում դպրոցի նպատակի, խնդիրների և ուսուցման բովանդակության վերաբերյալ հարցերը: Առանձնապես պետք է ընդգծել էջմիածնի գևորգյան ճեմարանի մասին, որը անուրանալի դեր է խաղացել հայագիտության զարգացման գործում: Ճեմարանը (1874-1818 թթ.) իրականացնում էր միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն, ուր դասավանդում էին անվանի շատ հայագետներ: Այն, որպես գիտական մտքի խոշոր կենտրոն, իր համբավը ուներ ողջ հայության մեջ:

Գործող դպրոցները հիմնականում տարրական կրթություն էին իրականացնում, իսկ բաղաբային շատ դպրոցները՝ մանկավարժական կրթության բովանդակության մեջ Կարինի «Անասարյան վարժարանը», Վանի «Երեմյան դպրոցը», Պոլսի «Կենտրոնական վարժարանը» և այլն): Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը հայ դպրոցի կրթության բովանդակության մեջ որպես կառուցող ժողովուրդ՝ ուր էլ բնակություն են հաստատել հայերը, նրանց առաջին գործը եղել է եկեղեցի, իսկ նրա կողքին՝ դպրոց կառուցելը: Հայտնի է, որ 10-

15-րդ դարերում հայկական դպրոցները ավանդել են ոչ միայն ընդհանուր գիտություններ, գրչության, նկարչության ու մանրանկարչության հիմունքներ, այլև պատրաստել են արհեստավոր մասնագետներ, որոնք զբաղվել են կազմարարությամբ, մագաղաթի, թղթի, թանաքի, զանազան գրենական պիտույքների ստեղծմամբ: Գրչության արվեստն ու մանրանկարչությունը դարձել էին արհեստներ, գործում էին արտագրողների արտելներ (2, էջ 11) : Առանձնապես փայլել է Տաթևի վանքը, ուր գործել են գրչության արվեստի նշանավոր վարպետներ, թուրք ու մագաղաթ կոկողներ, թանաք ու գույներ պատրաստողներ, շնորհալի կազմարարներ, նուրբ փորագրողներ ու ոսկերիչներ: Այսինքն, աշխատանքային դաստիարակությունը ունեցել է գործնական բնույթ: Հայտնի է, որ արհեստներ են սովորեցրել իրենց անձնակազմի անդամներին մահ Գ. Տաթևացին ու Հ. Որոտնեցին: Պրոֆեսոր Հ. Աճառյանը իր «Հայոց անձնակազմի բառարանում» նշել է, որ հեղինակ Ա. խ. Մովսիսյանը հաշվել է 70-ից ավել թուրք կոկողների, որոնցից մի քանիսը այդ արհեստը սովորել են Տաթևի դպրոցում:

Գ. Տաթևացին կարևոր է համարել երեխաներին փոքր հասակից գյուղատնտեսության ու արհեստների մեջ վարժեցնելը, նա գողություն անելու վատ, սովորույթը դիտել է իբրև չաշխատելու հետևանք: Որպես գիրք կազմողներ, փորագրողներ ու քանդակողներ, աչքի են ընկել նաև Գլածորի համալսարանի աշակերտները: Չի կարելի կարծել, թե այս հարցում Տաթևի ու Գլածորի դպրոցները աշակերտներն են կազմել: Մենք հակված ենք հարգել Ա. խ. Մովսիսյանի այն ուշագրավ հետևությունը, որ միջնադարյան հայ դպրոցներում ուսուցանվող առարկաներից մեկը, սկսած 7-րդ դարից, եղել է ճարտարապետությունը կամ կառուցման արհեստը (3, էջ 243):

Ավելի ուշագրավ է այդ ուսումնասիրության 249-րդ էջի եզրահանգումը «Իսկ ինչ վերաբերվում է Անիին, ապա մի շարք փաստեր ասում են, որ այնտեղ եղել է առանձին ճարտարապետական, կառուցողական գիտելիքներ ուսուցանող դպրոցական տիպ»:

Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում զարգացած է եղել կառքաշինության արհեստը: Արձանագրված է, որ դեռևս 1108-1080 թթ. շրջանում (մ.թ.ա.) օտար նվաճողներից մեկը Նաիրիի դաշտում ջարդել է նրանց պատկանող 120 ռազմակառք (նույն տեղում, էջ 491):

Աշխատանքային դաստիարակության հիմնահարցը իր պատշաճ տեղն է ունեցել ժամանակաշրջանի լուսավոր դեմքերի հայացքներում:

Այսպես, ըստ Գ. Ա. Նազինյանի, Յ. Վանանդեցին (1772-1840 թթ.) կրթության հիմքում առաջադրել է երեք գաղափար՝ գիտություն, հայրենասիրություն և հասարակության համար պիտանի արհեստներ (4, էջ 28):

1847թ-ից մանկավարժ Ն. Զորայանը հողվածներ է գրել տնտեսագիտության և առևտրի հարցերի վերաբերյալ, որոնք լույս են տեսել «Քազմավեպում» (5): Նա գրում է, որ ոմն Սերվիլիեի նախաձեռնությամբ Պոլսի Ազգային հիվանդանոցին կից հիմնվել է երկրագործական դասարան: Նշվում է, որ 1847թ. Ազգային ժողովի 27 անդամներից 14-ը արհեստավորներ էին: Վաճուռ երեխաները գրել-կարդալ են սովորել արհեստանոցներում: Շատ արհեստավորների խանութներ միաժամանակ ծառայել են իբրև դասարաններ և սովորողները ուսումնառության ընթացքում միաժամանակ աշխատել են, կատարել բազմաթիվ անվճար ծառայություններ ի նպաստ դպրոցի:

Այլ փաստեր: Անդրկովկասյան ուսումնարանների 1835թ. կանոնադրությամբ գավառական ուսումնարանները ունեին երեք դասարան, որտեղ անհրաժեշտության դեպքում թույլատրվում էին ավանդել նաև գյուղատնտեսական, կամ առևտրական գիտելիքներ: Նման դեպքում ավելացվել է 4-րդ դասարանը (6, էջ 67): Իսկ Կովկասյան ուսումնական օկրուգի 1848թ. կանոնադրությամբ թույլատրվել է գիմնագիտություն և ազնվական դասի երեխաների համար ավանդել գյուղատնտեսության և ճարտարապետության, իսկ առևտրական դասի երեխաներին՝ թվաբանության, ճարտարապետության, ասրանքագիտության և առևտրական իրավունքի հիմունքներ: Այս հաշվապահության, ավաստում է Մ. Սանթրոսյանը (էջ 70): Նա նշում է, որ Խ. Աբովյանը գավառական ուսումնարանի փոքրիկ պարտեզում ու Սարդարի այգում աշակերտներին վարժեցնում էր երկրագործական ու այգեգործական աշխատանքներ կատարել (էջ 76): Ըստ նույն աղբյուրի, 1843թ. Լազարյան ճեմարանի սաները ուսումնասիրել են առևտրական գիտելիքների հատուկ դասընթաց, իսկ 1847թ. նաև տնտեսագիտական գիտելիքներ և այլն (էջ 356):

Անվանի հայագետ Ա. Առաքելյանը գրել է, որ 1831թ. Յայոց կաթողիկոսի կարգադրությամբ Թելավի քաղաքում բացվել է դպրոց 60 աշակերտներով, որից 40-ը հայ էին, 20-ը՝ վրացի. դասավանդվել է նաև հաշվապահություն (7, էջ 456): Յեղիմակը միաժամանակ տեղեկացնում է, որ 1814թ. Գ. Խուբյանը Ղզլարում բացել է մասնավոր

դպրոց 100 աշակերտով, ուր դասավանդվել է նաև առևտրական հաշվապահություն (էջ 462):

Այս և այլ փաստեր հաստատում են, որ հայ դպրոցում սովորողների աշխատանքային դաստիարակության հարցը կազմել է ուսման բովանդակության անբաժան մասը. որը նպաստել է արհեստների ու արվեստների զարգացմանը: Իհարկե, չպետք է բացառել մարդկային ինքնագործունեության մեծ դերը: Առաքելյանը նշում է, որ հայ իրականության մեջ ծաղկուն արհեստների գոյությունը հաստատել է նաև Ղ. Ինճիճյանը իր «Հնախոսութիւն աշխարհագրական հայաստանեայց աշխարհի» (1835թ.) աշխատության երրորդ հատորում «438 (ՆԼԸ) Հայաստանեայց աշխարհի» (1835թ.) աշխատության երրորդ հատորում «438 (ՆԼԸ) թվականին Բյուզանդիոնի հռչակավոր ս. Սոֆիա տաճարը երկրաշարժից ճեղքվածք է քակվանիս Բյուզանդիոնի հռչակավոր ս. Սոֆիա տաճարը ճեղքվածք է քակվանիս և ստանում, և Տրդատ ճարտարապետը իմաստուն հանճարով նորոգում է այն և դարձնում ավելի գեղեցիկ, քան առաջ է եղել... Մանվել ճարտարապետն է կառուցել Արթամարի վանքը. իմաստությամբ լեցուն և իր գործին հմուտ մի մարդ, որը իրաշակերտում է եկեղեցին զարմանագործ արհեստով»: Նշվում է, որ Մանվել ճարտարապետը եկեղեցու ճարտարապետական կերտվածքը հարստացնում է թռչունների, խոզերի, առյուծների, ցուլերի, արջառների և այլ կենդանիների քանդակներով... Ինճիճյանը իր աշխատության մեջ տեղեկացնում է նաև կանանց «ուստայնանկության մասին», որոնք այժի կոշտ մազը կակղեցնում և դարձնում էին շալ (7, էջ 490-491):

Աշխատանքային դաստիարակություն իրականացվել է ոչ միայն դպրոցների, այլև գրականության, մանուկի միջոցով: Որպես շրջիկ դպրոցներ վերջիններս մեծ դեր են խաղացել ժողովրդական լայն զանգվածների լուսավորության գործում: Այսպես օրինակ, Ասար Սեբաստացին դեռ 16-րդ դարում «Գիրք բժշկական արհեստի» աշխատության ներածականում ընդգծել է, որ բոլոր մարդիկ պետք է իմանան բժշկության մասին: Առաքելյանը նշում է, որ բժշկության վերաբերյալ աշխատություններում ու ձեռագրերում բացի հիվանդությունների և դրանց բուժման նկարագրություններից, տրվել են նաև տեղեկություններ դեղաբույսերի, բանջարեղենի, մրգերի, խմիչքների և այլ սննդամթերքների օգտագործման առանձնահատկությունների, օրգանիզմի համար դրանց ունեցած դերի ու նշանակության մասին: Սեբաստացին աշխատության մեջ նշել է այն 7 ձեռագրերի մասին, որոնք բովանդակել են պտուղներից (նուռ, սերկևիլ, խնձոր, խաղող, ընկույզ,

թութ և այլն) շարապներ և շարքաթներ (օշականներ) պատրաստելու եղանակները: Տրվել է նաև բացատրություն, թե ինչ նյութերից պետք է պատրաստել դեղերը և ինչ եղանակներով (7, էջ 413):

Այսպիսով, այս և այլ փաստեր անառարկելիորեն հաստատում են, որ հայ դպրոցում մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, մեծ տեղ է տրվել աշխատանքային դաստիարակության հիմնահարցին, ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական առումով: Այդ են հաստատում նյութական ու հոգևոր կուլտուրայի այն բազում ժառանգությունները, որ սփռված են աշխարհով մեկ:

Օգտագործված գրականություն

1. Շավարշյան Ա. Մ. «Հայ մանկավարժներ», Գիրք Ա, 1958
2. Լեոնյան Գ. Զ. «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Ե, 1946.
3. Սովսիսյան Ա. խ. Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատ. Ե, 1958
4. Նազիկյան Գ. Ա «Արևմտահայ մանկավարժական միտքը և դպրոցը», Ե, 1969
5. «Բազմավեպ» (հանդես), Վենետիկ
6. Սանթրոսյան Մ. Գ «Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին», Ե, 1964
7. Առաքելյան Ա. Գ «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն» հ. 3, Ե, 1964

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԼԱՎԱՅԻՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՎՏԱՆՊԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՍԵԼԱՎՆԵՐԻ ԴԵՍ ՉԵՌՆԱՐԿՎԵԼԻՔ ՄԻՋՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ Է.Ա. ԲՎՂՇԵՑՅԱՆ, Խ.Ե.ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Երկրի մակերևույթը վերափոխող արտաքին ուժերի շարքում զգալի տեղ ունեն բեկորային նյութերով խիտ հագեցված /մինչև ընդհանուր ծավալի 50-60, անգամ 70%-ը/, ահեղ, մեծ քայքայիչ ուժի, հանկարծահաս, կարճատև սելավները, որոնք մակերևույթի ողողման և հեղմահարված նյութի տեղատարման գործում վիթխարի դեր են կատարում: Մոլորաբար մեկ սելավի դեպքում, ընդամենը մի քանի ժամում, այնքան նյութ կարող է գետավազանից դուրս բերվել, որքան նորմալ էրոզիայի միջոցով տասնյակ տարիների ընթացքում:

Սելավները լայն տարածում ունեն երկրագնդի արևոյ և սեմաշխի կլիմայական պայմաններ ունեցող լեռնային երկրներում: Սելավներ հաճախակի են ձևավորվում Տյան-Շանում, Ռամիրա-Ալայան լեռնային համակարգում, Իրանական բարձրավանդակում, Ամատոլական սարահարթում, Պիրենեյան, Ալպեյնյան, Բալկանյան քերալդոզիներում, Հյուսիսային Ամերիկայի արևմտյան լեռնային շրջաններում և այլուր: Սելավները բնորոշ են նաև Հայկական լեռնաշխարհին: Վերջինիս հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության տարածքի 55-60%-ը սելավաբեր է:

Սելավային հասքերը գետավազաններից դուրս են բերում մեծ քանակությամբ ջաշեր, խիճ, ալվազ, տիղմ, մանրահող, կոճող, գերան, ինչ որ հանդիպի ճանապարհին:

Մեր շահ սելավների դուրս բերած բեկորային նյութի ծավալը հասնում է տասնյակ հազարավոր խորանարդ մետրերի: Այդպես՝ Կապանի 1960թ. հուլիսի 20-ի սելավի մոտ այն կազմել է 50 հազ. խոր. մետր, Փամբակի /Մևանի ավազան/ 1954թ. հուլիսի 12-ի սելավի մոտ՝ 75 հազ. խոր. մետր, Գետառ 1946թ. մայիսի 25-ի սելավի մոտ՝ 495 հազ. խոր. մետր, Մաստարայի 1957թ. հուլիսի 12-ի սելավի մոտ՝ 1.650 հազ. խոր. մետր:

Սելավային հոսքերը մեծ վնաս են հասցնում ժողովրդական տնտեսությանը: Նրանք մի կողմից՝ ողողում են բարձրադիր լեռնալանջերին տեղադրված հողահանդակները, իսկ մյուս կողմից՝ ցեխաքարային նյութերով ծածկում են ցանքատարածություններ, ոչնչացնում են այգիներ, ավերում՝ ճանապարհներ, կաճուրջներ, զանազան հիդրոտեխնիկային

կառույցներ, բնակավայրեր, պատճառում մարդկային զոհեր:

Այսպես՝ 1946թ. մայիսի 25-ին և 1950թ. մայիսի 12-ին սելավներից խտրորեն տուժեց Երևանը, 1947թ. հուլիսի 11-ին՝ Մեղրի, 1956թ. օգոստոսի 26-ից և 1960թ. հուլիսի 20-ին՝ Կապանը, 1954թ. օգոստոսի 12-ին՝ Փամբակ և Ջիլ բնակավայրերը, 1927թ. հունիսի 20-ին, 1958թ. հուլիսի 27-ին, 1960թ. մայիսի 19-ին, 1970թ. օգոստոսի 16-ին և 22-ին՝ Երևան-Թրիպիսի երկաթգծի Արջուտ-Այրուս հատվածի մի շարք տեղամասերը, Ալավերդի քաղաքը, 1957թ. հուլիսի 12-ին՝ Արմավիր քաղաքը և այլն:

Վերջին տարիներին սելավներից տուժեցին Ծիրակի, Գեղարքունիքի, Մյուսիքի, Վայոց ձորի, Աղստև գետի ավազանի մի շարք բնակավայրեր և հարյուրավոր հեկտար ցանքատարածություններ:

Հաշվի առնելով հանրապետության տարածքի սելավային հոսքերը սելավաբնորոշման աստիճանը, մասշտաբները, գործելու հաճախականությունը, սելավային զանգվածի պինդ վտախ քաղաղորդի քանակն ու բնույթը, նրանց կարելի է խմբավորել շրջը կարգում:

Առաջին կարգի վտանգավոր, որոնք բնորոշվում են ուժեղ կամ միջին սելավաբնորոշմամբ, մեծ մասշտաբներով, բարձր հաճախականությամբ մայրուղի, խոշոր հիդրոտեխնիկական կառույցներ, կամուրջներ և այլն) նկատմամբ լուրջ սպառնալիքով: Մակայն այն հոսքերը, որոնք ունեն մեծ մասշտաբի սելավաբնորոշում բարձր հաճախականություն և իրենց ենթակայության տարածքներում դեռևս չունեն ժողովրդատնտեսական օբյեկտներ, նույնպես դիտվում են առաջին կարգի սելավատնտեսական օբյեկտներ: Առաջին կարգի վտանգավոր սելավային հոսքերից են՝ Գետառչ, Մաստառան, Գյումրիգետը, Մեղրիգետը, Գեղամուշը, Կավարտը, Վաչագանը, Արծվամիկը, Ալավերդի սելավային հոսքերը և այլն:

Երկրորդ կարգի վտանգավոր, հատկանշական են միջին մասշտաբի սելավաբնորոշմամբ, չափավոր հաճախականությամբ (մինչև 10 տարվա կարրերաշրջանով) և սպառնում են բնակելի առանձին շենքերի, երկրորդ կարգի խճուղային ճամբարների, խեղագլուխ խոշոր ջրամբարների ու կառույցների: Այդպիսիներից են՝ Երաշխատուր (Չաքմա), Նորաշենիկի, Ագարակաձորի, Ելիկի, Արածոգետի, Ջաջուտի, Բաբաջանի, Գարայի և մյուս շատ սելավային հոսքեր:

Յուրրորդ կարգի վտանգավոր, այս սելավային հոսքերը հաճախ են գալիս սելավաբնորոշման փոքր մասշտաբով և բույլ հաճախականությամբ: Մրանք սպառնում են տեղական նշանակություն ունեցող ճամբարների, գյուղատնտեսական ցանքատարածությունների, ամտանների, արտավայրերի, ռոզգի ջրանցքների և ժամանակավոր կառույցների: Այս կարգի են՝ Արմրկի, Մարապատի, Վարդանաճուռի, Մալիտակաբի, Մարցագետի և մի քանի տասնյակ այլ սելավային հոսքերը:

Սելավային երևույթների ներգործությունը ՀՀ բնական լանդշաֆտների վրա սպառնալից կերպով մեծանում է: Սելավները վնասագեթցման, իսկ հնարավորությամբ դեպքում մահ կամ ծանր վնասատակով անհրաժեշտ են հակասելավային համալիր միջոցառումներ: Այդպիսիք կարող են լինել սելավային հոսքերի ավազաններում տարափակարգավորիչ-սելավաորս ջրամբարների կառուցումը, սելավային հուններում ընդլայնական դարավանդների ստեղծումը, հունների առանձին հատվածների ուղղումը, ավամբարացումը, լանջերում ֆիտոմելիորացիոն աշխատանքների իրականացումը, արտավայրերի խելացի օգտագործումը, ագրոտեխնիկական կանոնների լիարժեք կիրառումը:

Տարափակարգավորիչ-սելավաորս ջրամբարների կառուցմամբ ցախ՝ հնարավորություն կստեղծվի վնասագեթծել սելավները և ապա՝ հազարավոր հեկտար անջրդի հողեր ոռոգելի դարձնել, որն զգալիորեն կնպաստի հողերի կառուցվածքի բարելավմանը և սելավների ու առհասարակ տեղատարման երևույթների ճանդեպ գեղիմների կայունացմանը: Ոռոգվելի հողատարածությունները էարդը են ծածկվել խաղաղի այգիներով, պտղատու ծառերով և արժեքավոր տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածություններով:

Մակերևույթի մեծ քեթությունների պայմաններում ձմեռային և անձրևային ջրերը ոչ միայն լվանում, քայքայում ու աստիճանաբար հողը զրկում են հանքային նյութերով հարուստ տարրերից, այլև՝ կորչում են ամօգուտ: Հանրապետության տնտեսությունը, մանավանդ ամսան ամիսներին, ջրի սուր կարիք է զգում: Բավական է նշել, որ մեր բոլոր գետերը՝ ստեղծման հոսանքներում ամբողջ ամսանը և աշման սկզբին լինում են միանգամայն ջրագուր: դրան զուգընթաց, տնտեսության/գարգացող/պահանջները ջրի նկատմամբ, գնալով ավելանում են: Նշանակում է, ամեն միջոց պետք է ձեռնարկել մեր ջրային ռեսուրսները խելացի օգտագործելու համար:

Ձմեռային, անձրևների, մանավանդ սելավների ջրերի պատնեշումը և կուտակված ջրերի օգտագործումը մեր հանրապետության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարց է: Այս կարգի միջոցառումների՝ տարափակարգավորիչ-սելավաորս ջրամբարների կառուցման անհրաժեշտություն և տեղագրական-ձևաբանական ու ինժեներական ներկրաբանական նպաստավոր պայմաններ կամ Արագածի ու Գեղամա լանջերի լանջերին, Հրազդան, Ագար, Վեդի, Արածոգետ, Ողջի, Մեղրիգետ, Ոսկեպատ, Արփա, Չորագետ և այլ գետերի հովիտներում:

Սակայն նկատենք, որ Հայաստանի Հանրապետության բարդ ու լինելի պայմաններում, զգալի թվով սելավաբեր ավազաններում տարափակարգավորիչ-սելավաորս ջրամբարների ստեղծման համար նպաստավոր տեղաձևարանված պայմաններ չկան, չա՛մ միայն տարափակարգավորիչ ջրամբարների ստեղծումը չի կարող հանդիսանալ սելավային

երևույթների վնասագործման, առավել կանխման բավարար պայման: Այդպիսիք են պայմանները Ձանգեզուրի, Վայքի, Ուրծի, Երանոսի, Երիվանի, Վիրահայրաց ծալքաբեկորավոր և մասամբ նաև Վարդենիսի, Ջավախքի հրաբխաբերական լեռներից սկսվող գետավազաններում, Աղստև, Դեբեդ, Ախուրյան գետերի մի շարք սելավաբեր վտակների և Արեգունի ու Սևանի լեռնաշղթաների հարավարևմտյան լանջերից դեպի Սևանա լիճը հոսող գետակների հովիտներում:

Այդ վայրերում որպես առաջնահերթ հակասելավային միջոցառում անհրաժեշտ է ստեղծել ճյունակտուակ բմբեր, լեռնային ջրահեռացման առուներ, քարային պատնեշներ, իրականացնել ձորակների լանջերի բուսապատման, լանջերի դարավանդավորման և բուսապատման եղանակով փխրուն ու անկայուն տեղամասերի ամրացման աշխատանքներ: Սելավային զանգվածի հարվածի ուժը թուլացնելու նպատակով Մեղրիգետ, Ողջի, Արփա, Փամբակ, Աղստեֆ, Դեբեդ գետերի մի շարք սելավաբեր վտակները հուններում աբդուլմուհամեդ կլինի ընդլայնական դարավանդների (բառածների) ստեղծումը:

Անհրաժեշտ է ավիամրցման կարգի միջոցառումներ ձեռնարկել Արաքս, ինչպես նաև Ազատ, Վեդի, Արփա, Դեբեդ, Աղստեֆ գետերի որոշ հատվածներում:

Հանրապետության տարածքի մի շարք սելավաբեր հունների առանձին մասերում՝ Ուրծի, Երիվանի, Երանոսի, Արեգունու, Սևանի լեռնաշղթաների հարավային լանջերի նախալեռներում, հույժ անհրաժեշտ է ստեղծել ուղիղ կամ շատիճանակերպ ջրանցումներ, բետոնե սելավաթողներ և այլ ջրատեխնիկական կառույցներ: Այդպիսի կլիմային պայմաններում լանդշաֆտների խոցելիությունը կանխելու նպատակով անհրաժեշտ են հանրապետության բոլոր հողահանդակներում գյուղատնտեսական ագրոկանոնների անբերի կիրառում, արտավայրերի պլանավորված օգտագործում, ճանապարհային և խոլագայիտի էրոզիայի կանխման միջոցառումների ձեռնարկում, Երիվանի, Փամբակի, Երանոսի, Ուրծի, Վայքի, Բարգուշաղի, Մեղրու լեռնաշղթաների լանջերին՝ ֆիտոմեխորացիան աշխատանքները իրականացում:

Չհասել
Էմմա Արաչի Բախչեցյան
Խաչիկ Ենոքի Նազարյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԼԱՎԱՅԻՆ ԱՎԱԶԱՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՅՈՒՄԸ Խ. Ե. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Սելավները լայն տարածում ունեն երկրագնդի արիղ և սեմիարիղ կլիմայական պայմաններ ունեցող լեռնային երկրներում: Նկատենք, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքի մոտ 60%-ը հայտնի է սելավային երևույթներով: Սելավները հիմնականում տարածված են Մեղրիգետ, Ողջի, Արփա, Արածոգետ, Վեդի, Երախաջուր (Չաթմա), Մաստարա, Փամբակ, Չորագետ, Դեբեդ, Աղստև գետերի ավազաններում, Արեգունի և Սևանի լեռնաշղթաների հարավային լանջերին, ինչպես նաև Հրազդան, Քասաղ, Ազատ, Որոտան, Ախուրյան գետերի մի քանի վտակներին մոտ:

Մեր կողմից հետազոտվել են ՀՀ տարածքի շուրջ 400 սելավային հոսք: Որոշել ու հաշվարկել ենք նրանց մի շարք պարամետրեր, յուրաքանչյուր սելավային հոսքի ջրհավաք տարածքի սելավագոյացմանը ակտիվ մասնակցող մակերեսները ($F_{akt} = F_{akt} / F\%$), ջրհավաք ավազաններում բափվող տեղումների ինտենսիվությունը (մմ/րոպ), առավելագույն հեղուկ ավազաններում սելավային սելավային զանգվածի հագեծվածության աստիճանը, հոսքը, բեկորային նյութերով սելավային զանգվածի հագեծվածության աստիճանը, սելավային զանգվածի տեսակարար կշիռը, սելավային առավելագույն հոսքը, սելավագոյացման ակտիվ մակերեսի յուրաքանչյուր 1 կմ² - ուց սահմանվող բեկորային նյութի ծավալը:

Ձեռքի տակ ունենալով հարուստ փաստական նյութ կատարել ենք ՀՀ սելավային ավազանների շրջանացում:

Իբրև շրջանացման միավորներ ընդունել ենք. մարզը, ենթամարզը, շրջանը, ենթաշրջանը: Սակայն անհրաժեշտության դեպքում ենթաշրջաններում կարելի է առանձնացնել՝ տեղամասեր, և ենթատեղամասեր:

Մարզերն առանձնացվում են համեմատաբար խոշոր ջրային համակարգերի պատկանելիության սկզբունքով: Օրինակ՝

1. Արաքս գետի ավազանի մարզ
 2. Կուր գետի ավազանի մարզ
- Ենթամարզերն առանձնացվում են հաշվի առնելով բնական պայմանների /լանդշաֆտային տարբեր կարգի միավորների/ ակնբախ տարբերությունները: Օրինակ՝ Արաքս գետի ավազանի մարզը բաժանվում է.

ա. Միջինարարային ենթամարզի , որը բնութագրվում է հիմնականում միջին թեքություններով, չորային կլիմայով, ֆրիգանային, լեռնատափաստանային, անտառազբյուրե տարածքներով:

բ. Զանգեզուրի ենթամարզի, որն հանդես է գալիս մեծ թեքություններով, համեմատաբար խոնավ կլիմայով, լեռնատափաստանային և անտառային լանդշաֆտներով:

Երջանները գառվում են միջին չափի գետավազանների պատկանելության և բնական պայմանների ու դրանց պայմանավորող բաղադրիչների միջոցառելության սկզբունքով:

Մելավագոյացման գեոմորֆոլոգիական պրոցեսների, սելավավեր ավազանների սելավային պարամետրերի ընդհանրության հատկանիշներով, շրջանները ստորաբաժանվում են ենթաշրջանների:

Երջանների և ենթաշրջանների օրինակները կարելի է տեսնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքի սելավային ավազանների շրջանացման հետևյալ սխեմայում:

Մարզ	Երկրամարզ	Երջան	Ենթաշրջան
Արարս գետի ավազան	I. Միջինարարային	1. Մխուրյան գետի ավազան	ա/Շիրակի լեռնաշղթայի բ/Արթիկի (Կարկաչանի) գ/Ամասիայի
		2. Մեջուր-Ձասաշ գետի ավազան	ա/Մաստարայի բ/Ամբերդի գ/Վերին Ձասախի (Ապարանի)
		3. Ծաղկունյաց	ա/Մաշտարիկի բ/Արզականի
		4. Սևանի	ա/Արեգունու բ/Արտանիշ-Քարաջանի գ/Շրամոս-Վարդենիկի
		5. Երանոս - Ռիբծի (Ագատ-Վեդու)	ա/Կոտայքի (Գեղառի) բ/Մազազի (Ագատի) գ/Շրախաջրի (Չաթնայի) դ/Վեդու ե/Արածուգետի

1	2	3	4
	II. Զանգեզուրի	6. Վայքի (Արփա գետի)	ա/Արփա-Շղեզիսի բ/Վայքի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջի (Գնդիշիկ- Ագատեկի) գ/Նոճորուտի
		1. Որոտամի	ա/Բարուշատի բ/Գորիսի
		2. Ողջի - Ծավի	ա/Քաջարաբ-Գեղու բ/Կապանի դ/Նորաշենիկ-Շղվարդի դ/Շիկահողի
Կուր գետի ավազան		3. Մեղրու	ա/Մեղրիգետ -Ագարակի բ/Շվանիձոր -Նյուվադու
		Գուգարքի (Դեբեդի ավազան)	ա/Փամբուկի բ/Չորագետի գ/Մոռուձորի
		Աղստև - Տավուշի	ա/Աղստևի բ/Գետիկի գ/Նուկեպար-Կողքի դ/Տավուշի

Մելավագոյացման պայմանների գեոմորֆոլոգիական ներքին տարբերություններով ենթաշրջաններում, գտնում ենք անհրաժեշտ առանձնացնել նաև շրջանացման ավելի փոքր միավորներ՝ տեղամասեր, ենթատեղամասեր:

Այսպես, որպես օրինակ վերցնենք Արարս գետի ավազանի մարզի Միջինարարային ենթամարզի Երանոս - Ռիբծի շրջանի Վեդու և նույն մարզի Զանգեզուրի ենթամարզի Ողջու շրջանի Կապանի ենթաշրջանները և նրանցում առանձնացնենք տեղամասեր ու ենթատեղամասեր:

Ենթաշրջան	Տեղամաս	Ենթատեղամաս	Մեկավագոյացման հիմնական գերմորֆոլոգիական ազդակները	
1	2	3	4	
Վերու	Ջերմանիսի	Յրդուտի	Ջարափային քաղաքներ, Էլվածքներ, սողաճրճեր, սոլիֆյուկցիա	
		Խոարովագետի	Մեծ բեքոթյուններ՝ դեյուվիում, փլվածքներ, մերծիումային մատվածքներ	
		Արմիկի	Մորանքներ, մերծիումային մերկացումներ	
	Կտուց-Ալսաշի	Կտուցի	Մեծ բեքոթյուններ, սեմիարդի կլիմայի պայմաններում աճջատվող ֆիզիկական հողմահարման արգասիքներ: Հիմնականում ջրամերձ լիթոլոգիական հիմք:	
		Ալսաշի	Ջգալի բեքոթյուններ, ընդարձակ մերկացումների և արիդ կլիմայի պայմաններում մայր ապարներից աճջատվող առաւել բեկորային նյութեր, ջրամերձ լիթոլոգիական հիմք:	
		Շաղափի	Ջարափային	Մողաճներ, սոլիֆյուկցիա (մետոլիպոնտի հրաբխածին-բեկորային հատույթի տակ ափսոսանքում օլիգոցենիկալները):
	Դահնակի լեռնաշղթայի հարավային լանջի	Ուրծի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջի		Բեկորային նյութի անջատում՝ տեկտոնական ծաղման գառնիքի շարադրներից, հեզույն ջրգրական ցանցալիտի մատվածքներ, սուֆոզիա:
				Բեկորային նյութի անջատում՝ սուբսելվեննո շլամատիկ ներքին լանջերից, մոնոկլինալ մակերևութների ձողաշերտի մեջ գոյացող սաղմնային ակոսների և ձողակների խորացում, ցածրադրի մասնում՝ սոֆոզիա:
	Կապանի	Չախակոյան	Հունան	Մակերևութի մերկացումներ, բեկորային նյութի անջատումներ՝ մեզոզոյն հրաբխածին-մատվածքային հատույթից, քաղաքային մեծ բեքոթյուններ:

1	2	3	4
		Կավարտի	Անթրոպոգեն ազդակ՝ հանքահորերի շահագործմամբ գոյացած վիթխարի չափերի բեկորային նյութ:
	Աջակողմյան	Վաչագանի	Մեծ բեքոթյուններ, քաղվեգային գառնիքի հատվածներ, տեկտոնա-դեմոլոգիոն քարակներից մեծ քանակությամբ բեկորային նյութի անջատում:
		Գեղանուշի	Ջրհավաքի վերնազավառում՝ մեծ բեքոթյուններ, հունային զգալի անկում, մինչև 5 մլն.մ ³ քափոնառար:

Կազմվել են 1: 200.000 և 1: 1000.000 մասշտաբի շրջանցման շարտեզներ և համապատասխան աղյուսակներ:

Handwritten signature

Խաչիկ Ենոքի Նազարյան

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԻ
ՍԵՆԱՎԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅՅՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԸՆԹԱՅԸՆ (ԴԻՆԱՄԻՎԱՆ)
Խ.Ե. ՆԱԶԱՐՅԱՆ**

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում սելավները ձևավորվում են. գլխավորապես, լեռների հարավահայաց լանջերին. որոնք բնութագրվում են անբավարար խոնավացմամբ, ջերմացման ու խոնավացման ցուցանիշների կտրուկ տատանումներով. աղքատ հողաբուսական ծածկույթով, հետևաբար հողմահարման և բեկորային նյութի անջատման եռանդուն տեմպով: Հյուսիսային դիրքադրություններում, ուր առկա է անտառային և մարգագետնային փարթած բուսածածկույթը, սելավային երևույթները թիչ են կամ բույ:

Սելավների ձևավորումը մեզ մոտ հիմնականում կապված է տեղատարափ անձրևների կամ տեղատարափի ու նրան ուղեկցող կարկուտի հետ: Չճիացային սնման սելավները հազվադեպ են:

Սելավներից բազմիցս տուժել են Նրևան, Ալավերդի, Արմավիր, Կապան քաղաքները և շատ այլ բնակավայրեր, երկաթուղային, ավտոխճուղային ճանապարհներ, ջրանցքներ. սելավներից տուժեցին Երևանի, Գեղարքունիքի, Բոլորտվին վերջերս՝ 1995, 1996, 1997 թվականներին մի շարք բնակավայրեր և տասնյակ հարյուրավոր հեկտար ցանքատարածություններ: Ուշագրավ է, որ մի շարք տարածքներ, որոնք 50-ական, 60-ական թվականներին համարվում էին պոտենցիալ սելավաբեր, ներկայումս վերածվել են գործող սելավաբեր տարածքների: Սելավային երևույթների ոլորտն ընդարձակման որոշակի ու շեշտված տենդենց ունի:

Սելավագոյացումը բարդ պրոցես է: Այն ձևավորող գործոնները բաժանվում են երեք խմբի. ա) մակերևույթի տեղագրական հատկանիշներ, բ) երկրաբանագեոմորֆոլոգիական իրավիճակ՝ լեռնային ապարների մերկացումներ, դրանց եռանդուն հողմահարում և գ) ջրաօդերևութաբանական պայմաններ:

Ա) Սելավագոյացման համար անհրաժեշտ է լեռնային ռելիեֆ: Մեր մակերևույթի բարձրությունների տարբերությունը հասնում է ավելի քան 3700 մետրի: Թավեզների թիվը յուրաքանչյուր քառ. կմ.-ի վրա տատանվում է 30-50-ի, իսկ Գամբակի հովիտում, Գուգարաց, Մլափորի լեռներում, Վեդի, Արփա գետերի ավազաններում և

Զանգեզուրում մինչև 100-ի սահմաններում: Սելավային շիբահուսքերի համակենտրոնացման համար հովտագետային ցանցի պլանը նպաստավոր է:

Բ) ՀՀ տարածքի երկրաբանագեոմորֆոլոգիական պայմանները բազմազան են և նպաստավոր սելավի պինդ բաղադրիչի ձևավորման համար: Այստեղ մերկանում են բնորոշ նպաստավոր սելավի պինդ բաղադրիչի ձևավորման համար բոլոր երկրաբանական միջրեմերից մինչև ժամանակակից էտապն ընկած համարյա բոլոր երկրաբանական մասնակալաբանների տարասեռ ապարաշերտերը նստվածքային, նստվածքա-ժամանակալաբանների տարասեռ ապարաշերտերը նստվածքային, նստվածքա-ժամանակալաբանների տարասեռ ապարաշերտերի եռանդուն հողմահարում: Հետևաբար վրա ընթանում է տարասեռ ապարաշերտերի եռանդուն հողմահարում լեռնալանջերին և հողմահարման արգասիքների՝ փխրաբեկոր նյութերի կուտակում լեռնալանջերին և հովիտների ու ձորակների թավեզներում: Այսպիսով նախապատրաստվում է սելավագոյացման պրոցեսի պինդ փուլը:

Ձ.Ձորյանի (1) հետազոտություններում ՀՀ տարածքի գետնամերձ սոցի ջերմաստիճանների անոմալիան (ԳՕՋԱ), միջին տարեկան կտրվածքով . K գործակցի համար որոշվում է 0,4: Եվ ըստ այդ հեղինակի ջերմաստիճանի առավելագույն աճը 2100 համար որոշվում է 0,4: Եվ ըստ այդ հեղինակի ջերմաստիճանի բարձրացման թվականին ենթադրվում է 1,75° C -ի: Ակնհայտ է, որ ջերմաստիճանի բարձրացման տենդենցը, ինքնին նշանակում է կլիմայի ցամաքայնության, հետևաբար լանդշաֆտների տենդենցը, ինքնին նշանակում է կլիմայի ցամաքայնության, սելավների ձևավորման: արդիացման մեծացում: Իսկ վերջինս հանգեցնում է "ազրեսիվ" սելավների ձևավորման:

Գ) Ջրաօդերևութաբանական գործոնները հողմահարման պրոցեսին մասնակցելու հետ միաժամանակ, որն առավել կարևոր է, ապահովում են սելավային զանգվածի հեղուկ փուլը:

Սելավագոյացումը երկրաբանագեոմորֆոլոգիական և ջրաօդերևութաբանական ազդակների փոխներգործության ինտեգրալ պրոցես է: Գետավազանը կարող է ունենալ սելավաբերության վիթխարի պոտենցիալ, սակայն նրանում առանց համապատասխան տեղատարափի չի կարող ձևավորվել սելավային հոսք, և ընդհակառակը: Սելավային հոսքի հաճախականությունը պայմանավորված է ինչպես երկրաբանագեոմորֆոլոգիական, այնպես և ջրաօդերևութաբանական բարենպաստ պայմանների գոգորդմամբ:

ՀՀ տարածքի սելավային երևույթների 75%-ը բաժին է ընկնում ընդարձակ բարձրություններին: Դրա պատճառներն են. ա) այդ բարձրությունների գրաված ընդարձակ մակերեսը, բ) ավելի բարձր մակարդակներից հոսքի համակենտրոնացումը այստեղ, գ) անթրոպոգեն ազդակի եռանդուն ներգործությունը բարձրությունների այդ գոտում:

Ժամանակի մեջ ՀՀ տարածքի սելավները թախշված են ապրիլից-սեպտեմբեր ժամանակահատվածում: Սելավների թվի առավելագույնը՝ 84%-ը բաժին է ընկնում մայիս-հուլիս ամիսներին:

1946-1994 թվականների վիճակագրական նյութերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հանրապետության տարածքում սելավային դեպքերի քանակը նվազման տենդենց է ունեցել:

Ա.Թորոսյանի (2) ուսումնասիրությունները հավաստում են, որ ՀՀ տարածքում առատ տեղումներով օրերի քանակը (25 մմ-ից ավելին՝ 12 ժամվա ընթացքում) ըստ տարիների նույնպես նվազում է:

Ստեղծված պայմաններում մենք անհրաժեշտ համարեցինք հետազոտ տեղատարափների ինտենսիվության դինամիկան: Արդյունքում ստացվեց, որ տիրասլետող տարվա ինտենսիվ տեղումներով օրերի թվի նվազումն է:

Մակայն ուշագրավ է և շատ կարևոր, որ առավելագույն տեղումների ինտենսիվության դինամիկան ունի աճման տենդենց:

ՀՀ տարածքում ջերմաստիճանը բարձրանում է, առատ տեղումներով օրերի թիվը (25 մմ-ից ավելի 12 ժամվա ընթացքում) նվազում է, տարվա առավելագույն ինտենսիվ տեղումներով օրերի թիվը պակասում է, դրան հակառակ առավելագույն տարափներ ինտենսիվությունը աճում է: Նշանակում է կարող ենք հավաստել, որ ՀՀ տարածքի կլիմայի ունի չորացման (արիդացման) ուղղություն:

Այո, արիդ և սեմիարիդ կլիմայական պայմաններ ունեցող երկրներում (Իրանական քարձրավանդակ, Արարական բերավազի, Աֆրիկայի հյուսիսային լեռնային շրջաններ, Մեծ Ավազան ասրահարթ և այլն) ջերմաստիճանը բարձր է, տեղումները՝ հազվադեպ, սակայն տեղատարափ (ինտենսիվ): Նման պայմաններում է, որ ձևավորվում են ուժեղ սելավներ ո կենդանացնում տարիներով չոր ուվադիներին (wadi):

Կլիմայի աստիճանական արիդացումը մեր հանրապետության տարածքում տակավին սկսվել է դարձնել առաջ, երբ անթրոպոգեն ազդակը այսօրվա պես հզոր չէր:

Մեր մի շարք լեռների (Շրամոսի, Ուրծի, Վայքի) հյուսիսային լանջերը մեկ-երկու հազարամյակ առաջ եղել են անտառածածկ, իսկ ներկայումս զրկված են դրանից: Անտառի զրկված լանդշաֆտները խոցվել են, ենթարկվել տեղատարման և պայմաններ ստեղծել են սելավների ձևավորման համար: Ակնհայտ է, որ սելավային երևույթների ոլորտը ընդարձակման հիմքը կլիմայի թեև դանդաղ, բայց հետևողական չորացումն է, գունարաւ ազդեցիկորեն հզորացող անթրոպոգեն գործոնը:

Բնածին և մարդածին ազդակների համատեղ ներգործությամբ բնական լանդշաֆտները տարբեր-տարբեր առավել խոցելի են դառնում, արիդացվում:

Արիդացումը տարբեր տարածաշրջաններում կամ նույն տարածաշրջանի տարբեր հատվածներում տեղի է ունենում ներգործող ազդակների տարբեր խմբերի ոչ միատեսակ եռանդով ու բնույթով:

Մեր հանրապետության տարածքը լեռնային է, բնությունները, ռելիեֆի էներգիան մեծ են, մերկացումները՝ շատ: Նման պայմաններում բնակչության միջին խտությունը կազմում է 127մարդ/քառ. կմ և դա այն դեպքում, երբ աշխարհի միջինը ավելի քան երեք անգամ պակաս է: Ակնհայտ է լանդշաֆտների անթրոպոգեն ծանրաբեռնվածությունը:

Հանրապետության լանդշաֆտների արիդացման ոլորտը աստիճանաբար ընդարձակվում է, նրանց խոցելիության բնույթն ու աստիճանը ավելի են ուժեղանում: Մրան համընթաց առաջանում են սելավային նոր օջախներ, ընդարձակվում են հենքը:

Մեզ մոտ մարդը իր տնտեսական գործունեությամբ՝ ջրանցքների, ճանապարհների, թունելների անցկացմամբ, լեռնահանքային արդյունաբերության, գյուղատնտեսական, երկրաբանահետախուզական և մնացած շատ աշխատանքներում անողակախորեն մեծացնում է լանդշաֆտների խոցելիության աստիճանը, նպաստում էրոզիայի, անգամ նրա ամենահավոր տեսակի՝ սելավների զարգացմանը:

Բնական (կլիմայի չորացումը) և անթրոպոգեն ազդակները գործում են նույն նշանի տակ, որը և, խիստ բացասաբար է անդրադառնում բնական լանդշաֆտների վրա:

Կլիմայի չորացումը, տեղատարափ անձրևների ինտենսիվության մեծացումը և բնական լանդշաֆտների անթրոպոգեն ծանրաբեռնվածության աճը ամուր երաշխիք են կանխատեսելու, որ սելավային երևույթները ՀՀ տարածքում պրոգրեսիվ կերպով աճում են:

Այս կանխատեսումը հաստատվում է նաև քարտեզագրման հետազոտություններով: Այսպես, դաշտային մանրակրկիտ աշխատանքներով (1:50000, իսկ տեղ-տեղ 1:25000 մասշտաբի տեղագրական քարտեզների պահանջներին համապատասխան), վիճակագրական հյուսիսային մշակմամբ կազմել ենք հանրապետության տարածքի սելավաբերության և սելավահաճախականության 1950-ական և 1990-ական թվականների վիճակների քարտեզները, որոնց համադրումը ցույց է տալիս, որ ընդհանրապես 40-50 տարվա ընթացքում մի շարք մասերում պոտենցիալ սելավաբեր տեղամասեր՝ Ամասիայի գոգավորության սահմաններում, Գավառագետի ավազանում, Մարտունու շրջանի երանոս, Վարդաձոր, Չոլարսար գյուղերի շրջակայքում, Մասրիկ գետի վերին հոսանքի Վախակողմյան հատվածում, Արփա գետի վերնագավառում վերածնվել են գործող սելավաբեր տեղամասերի:

ՀՀ տարածքում սելավային երևույթների ոլորտի ընդարձակումը անմիջապես փաստ է: Հետևաբար սելավների դեմ պայքարի միջոցների ձեռնարկումը մեզ մոտ կենսական անհրաժեշտություն է: Պետք է հետևողականորեն կիրառել սելավների վնասագերծման ու կանխման կայուն քաղաքականություն:

Հանրապետության տարածքի լանդշաֆտների խոցելիության հետզհետե ահագնացող ընթացքը մեղմացնելու կամ կանխելու նպատակով, հույժ անհրաժեշտ է հակասելավային համալիր միջոցառումների ձեռնարկում:

Հանրապետության սելավային խոցելի տարածքների խոցելիության ավազաններում պետք է հարավանդների (բառածների) ստեղծում, սելավային հունների ուղղման, ավանդաբան, լանջերի ֆիտոմելիորացիոն աշխատանքների իրականացում, բոլոր տեսակի

Հայաստանի Գերագույն Կոլեգիան հաստատում է հետևյալ կարգի կառուցվածքը:

1. Կոլեգիան կազմավորվում է հետևյալ կազմակերպչական ստորաբաժաններով:

2. Կոլեգիայի նախագահը կազմակերպում է կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

3. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

4. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

5. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

6. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՆՍՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂԵԳԻԱ

ՄԱՍԻՍԻ ԿՈՒՆՍՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂԵԳԻԱ

1. Հայաստանի Գերագույն Կոլեգիայի կառուցվածքը:
2. Կոլեգիայի նախագահը կազմակերպում է կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:
3. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:
4. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:
5. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:
6. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

Handwritten signature and date: 1975. 12. 22

1. Հայաստանի Գերագույն Կոլեգիայի կառուցվածքը:

2. Կոլեգիայի նախագահը կազմակերպում է կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

3. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

4. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

5. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

6. Կոլեգիայի անդամները կազմակերպում են կոլեգիայի աշխատանքը, օգնում է կոլեգիայի անդամներին կատարել իրենց պարտականությունները:

լեռնային վայրերը ծածկվել են սառցադաշտերով: Սակայն սառցադաշտերը չափերով փոքր լինելու պատճառով չեն անդրադարձել բուսականության վրա, ինչպես Եվրոպայի և Հյուսիսային

Ամերիկայի հյուսիսային մասերում, ուր գործել են մայրցամաքային ծածկոցային սառցադաշտերը: Անգամ, եթե սառցադաշտերը ազդել են ՀՀ տարածքի անտառների վրա, ապա միմիայն ջերմաստիճանը որոշ ծառատեսակներ են ոչնչացել կամ հարմարվել կլիմայական համեմատաբար ցուրտ պայմաններին:

Ետսառցադաշտային ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարածքը ունեցել է տաք և չոր կլիմայական պայմաններ, իրեն բնորոշ բուսականությամբ: Մոտավորապես նման հարավային Եվրոպայի ցերեկային անտառային բուսականությանը:

Գ. Դ. Յարոչենկոն իր "Հայաստանի հաճարենու անտառները" (Երևան, 1962թ.) աշխատության մեջ գրում է - "անցյալի չոր կլիման խոնավ կլիմայի է փոխվում սկսած 300 տարի սրանից առաջ: Դեբեդ գետի վտակ Բաբաջանի հովտում անցյալում տարածված սոճու, կաղնու, բոխու անտառներն իրենց տեղը զիջել են ավելի խոնավասեր հաճարենու անտառներին": Եւ միաժամանակ նշում է, որ կաղնու սերմնային վերածը մոտ 200 տարի է ինչ համարայա դադարել է, որովհետև սերմերը ընկնելով բարձր խոնավության հողի մեջ անբավարար ջերմության պատճառով նեխում են:

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ անշուշտ կլիման զգալի դեր է խաղում անտառների աճման ու զարգացման գործում, սակայն նա մի կողմից զարգացմանը:

գ) Մնում է միայն հավաստել, որ Հայաստանի անտառների սակավությունը, ոչ այնքան կլիմայի ներգործության արդյունք է, որքան մարդու գործունեության:

Հիշատակված հրաբխային և կլիմայական գործոնները անառարկելիորեն մասնակցել են Հայաստանի տարածքի անտառազրկմանը, սակայն այդ գործում ավելի մեծ է անբուսական ազդակի դերը: Մարդն իր տնտեսական գործունեությամբ

ուղղակի և անուղղակի ոչնչացրել է անտառային բուսականությունը, մասնավորապես անենտորակյալ երկարաբուն և հաստաբուն ծառատեսակները:

Եթե այժմ անտառները շատ տարածքներ են զբաղեցնում հյուսիսային, իսկ մասամբ էլ հարավային շրջաններում, ապա 200-300 տարի առաջ խիտ անտառներով ծածկված են եղել նաև Սևանի ավազանի հյուսիս-արևելյան լեռնալանջերը սկսած Ծովագյուղից մինչև փոքր Մազրա գյուղը: Փամբակ գետի վերին հոսանքը Վանաձորից մինչև Զաքուռի լեռնանցքը, Սիսիանի շրջանի զգալի մասը, Ձորագետի վերին հոսանքի ավազանը և այլն: Այդ շրջանների նախկինում անտառածածկ լինելու մասին են վկայում հողերի ուսումնասիրությունը, նյութական կուլտուրայի մնացուկները: Հիշատակվում է (Գ. Դ. Յարոչենկո, 1941թ.), որ միայն Սևանի ավազանում մինչև 1902թ. եղել է 7 հազար հեկտարից ավելի անտառ, որի շուրջ 4000 հեկտարը լճավազանի հյուսիս-արևելյան լեռնալանջերին:

Ուշագրավ է, որ Սևանի ավազանում կատարված պեդոլոգների ժամանակ հայտնաբերվել են անտառային կզաքիսի և կատվի կմախքներ, ինչպես նաև ազնիվ եղջերուի եղջյուրներ: Այս փաստերը վկայում են, որ անցյալում Սևանի ավազանի զգալի մասին բնորոշ է եղել անտառային ծածկույթը:

Հայկական լեռնաշխարհն եղել է մարդկության պատմության հնագույն օրրաններից մեկը, ուր մղվել են երկարամյա անընդմեջ պատերազմներ, որոնք ավերիչ ազդեցություն են գործել նաև երբեմնի տարածված խիտ անտառային բուսականության վրա:

Ռերարտական Սարդուր երկրորդ թագավորը (մ.թ.ա. 755-730թթ.) արշավելով Սևանի ավազան թողել է մի սեպագիր արձանագրություն, ուր նշվում է, որ նա գերի է տարել 38000 մարդ: Այստեղից իմացվում է, թե որքան խիտ է բնակեցված եղել Սևանի ավազանը: Բնականաբար այդ խիտ բնակչությունն իր տնտեսական կարիքները հոգալու համար չէր կարող բացասաբար չազդել անտառի վրա:

Անտառը տուժել է նաև արդյունաբերության զարգացման հետևանքով: Այս պարագայում ծախսվել է զգալի քանակության որակյալ անտառանյութ: Տակավին մեր թվարկությունից առաջ Հայաստանի տարածքում ծուլելիս են եղել պղինձ, թեև պղինձի ծուլումը եղել է շատ տարրական եղանակով, բայց ծուլման ընթացքում օգտագործվել է մեծ քանակությամբ փայտածուխ ու վառելիքայտ: Որպեսզի պարզ

լինի թե պղնձածուլական ձեռնարկություններն ինչքան մեծ վնասներ են հասցրել անտառներին, բերենք մի օրինակ 1763-1917թթ. Հայաստանում ծուլվել է մոտ 75000 տոննա պղինձ: Գործել են մինչև 20 ծուլարաններ, որոնցից 8-ը Լոռի-Փամբակի շրջանում, իսկ 12-ը Ջանգեզուրում: Մեկ տոննա պղինձ ծուլելու համար ծախսվել է 18 տոննա փայտածուխ, 10 խմ փայտ: Ընդ որում ամենաընտիր հաստաքուն հաճարենու, բոխու ծառերից է, որ փայտածուխ է ստացվում: Հենց սա է այն պատճառներից մեկը, որ ներկայումս Ջանգեզուրում հաճարենին իսպառ է բացակայում: Անտառները ոչնչացվել են նաև մարդու կենցաղային կարիքների համար: Ավելին բնակավայրերը հիմնադրելու համար մարդիկ համատարած ոչնչացրել են անտառներ և նրանց տեղում կառուցել գյուղեր, օրինակ Սևանի ավազանում Ծովագյուղը, Լոռվա մարզում Դեբեղ, Եղեգնուտ, Աթան, Անիծոր, Լորուտ, Շամուտ և այլ գյուղեր, որոնք ունեն միայն 120-150 տարվա պատմություն:

Անտառը տուժում է նաև անասունների անսխտեմ արածեցումից, հատկապես գարնանը, երբ նոր ծլած բույսերն անասուններն ուտում են կամ տրորում: Դրանով դադարում է անտառի սերմնային աճը:

Երկրագործությունը ևս վնասներ է հասցնում անտառին: Բավական է նշել, որ խոտհարքները և վարելահողային տարածքներն ընդարձակվում էին ի հաշիվ անտառների: Ձգալի անտառատարածքներ ոչնչացվել են անտառային հողեհներին, հատկապես աչնանը, երբ չոր տերևներով ծածկված է լինում անտառատակը:

Ահա մոտավորապես այսպիսիք են անտառային տարածքների կրճատման պատճառները:

Վերջին տասնամյակում կապված քաղաքական նոր իրադարձությունների պայմաններում առաջացած էներգետիկ ճգնաժամի հետ հանրապետության անտառները բուռն թափով հատվում են և օգտագործվում որպես վառելանյութ:

Անտառը, հատկապես մեր ցամաքային կլիմա ունեցող երկրի համար կարևոր խոնավակուտակիչ և դաշտապաշտպան նշանակություն ունեցող հարստություն է, որի համար պետք է պայքարեն ոչ միայն բնապահպան կազմակերպություններն այլև ամեն մի անհատ մարդ:

Պրակնություն
1. Г. А. Ярошенко "Буковые леса Армении" Ереван - 1962г.
2. П. А. Ярошенко "О причинах беслесья южной Армении" Изв. Арм. ФАН ССР, 2, 1941

ՀՀ ԷԼԵԿՏՐՈՒԵՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԷԿՈԼՈԳԱ-ԱՇԽԱՀՐԱՎՈՐՄԱՆ ԴԻՄԱՍԽՆԴԻՐՆԵՐԸ Ս.Ս Թորոսյան

Էլեկտրաէներգետիկան որպես մարդու տնտեսական գործունեության ոլորտ, սերտորեն կապված է էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործման, տեխնիկական առաջընթացի և բնական միջավայրի պահպանման էկոլոգիական խնդիրների հետ: Յուրաքանչյուր երկրի սնունտության կայուն զարգացման առաջնային նախապայմանն էներգետիկ ռեսուրսներով ապահովածությունն է ճկուն էներգետիկ համակարգի առկայությունը:

Այն բոլոր երկրները /ԱՄՆ, Ճապոնիա, ԳՖՀ, Շվեդիա, Իսրայել և այլն/, որոնք ունեն բարձր զարգացում և սոցիալ-տնտեսական բարեկեցություն, առաջին հերթին պարտական են էներգետիկայի զարգացման ճկուն ռազմավարությանը:

Այդ իմաստով Հայաստանը չունենալով սեփական էներգետիկ ուսմունք, այն ձևակերպել և զարգացել է, ընթացիկ խնդիրների լուծման պահանջով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ՀՀ ներկա տարածքում գործում էին 13 /9-ը ՀԷԿ, 4 ջերմային/ էլեկտրակայան, 3165 կվտ ընդհանուր կարողությամբ, որանցից միայն Ալավերույու և Ջանգեզուրի պղնձի հանքավայրերին սպասարկող Ալավերույու և Ջրախորի հիդրոէլեկտրակայանները կարող էին համարվել ինժեներական կառույցներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին այդ էլեկտրակայանների մեծ մասը դադարել էին գործելուց: Միայն 1921-1932թ.թ. հնարավոր սահմաններում վերականգնվեցին նախկին էլեկտրակայաններից 3-ը, կառուցվեց 4 նոր /Երևանի թիվ 1 և 2 Լենինականի և Չորագետի/ ՀԷԿ-երը 36,3 հազար կվտ ընդհանուր կարողության, դերիվացիոն ջրանցքների և թունելների 9,1 կմ երկարությամբ:

Այդ շրջանի էլեկտրակայանները թե զբաղեցրած տարածքով, թե շինարարական հողային աշխատանքների ծավալով, գետի ազատ հոսքի էներգիայի անմիջական /բացառությամբ Չորագետի ՀԷԿ-ի. որը ուներ ջրապարզեցուցիչ և ճնշումային ոչ մեծ ջրամբար/ օգտագործումը էկոլոգիական ազդեցություն չեն ունեցել:

1932-ին Չորագետի ՀԷԿ-ի շահագործումից հետո ձեռնամուխ եղան Սևանա լճի դա-

րավոր պաշարների օգտագործմանը: Լճի դարավոր պաշարները, ըստ նախագծի պետք է իրականացվեր 2 փուլով:

Առաջին փուլում նախատեսվում էր 50 տարվա ընթացքում լճի մակարդակը իջեցնել 50 մ-ով:

Սևան-Հրազդան կասկադի նախագծողները ելնում էին հետևյալից: Լճի մակարդակը 1933թ. 1916 մ-ից 13-14 տարվա ընթացքում իջեցնել 50 մ-ով, համապատասխանաբար

58,8 մլրդ մ³ պաշարներից բաց թողնել 21 մլրդ մ³, 1416 կմ² մակերեսը նվազեցնել մինչև 1254 կմ²:

Լճի այդպիսի փոքրացումը, ըստ նախագծողների պետք է ապահովեր 1212 մլն մ³ գոլորշիացման նվազեցումը մինչև 215 մլն մ³-ի, որի հաշվին Հրազդան գետի տարեկան ազատ հոսքը կկազմեր 697 մլն մ³: Նախագիծը պետք է իրականացվեր 15 տարում: Սակայն Սևան-Հրազդան կասկադի շինարարությունը սկսվել էր 1933-ին ավարտվել 1952թ.: Կասկադի 6 էլեկտրակայաններից 4-ը վերագետնյա են 2-ը ստորգետնյա: Այդ էլեկտրակայանների ընդհանուր կարողությունը կազմում 550 հազար կվտ: Կասկադի էլեկտրակայանները, ենթակայանները, դերիվացիոն ջրանցքները, թու-

նելները և օժանդակ ենթակառուցվածքները գրադեցնում են ընդամենը 40,1 հա տարածք:

Սևան-Հրազդան կասկադի բնական միջավայրին հասցված առավել մեծ վնասը լճի մակարդակի իջեցումն է: 1933թ. մինչև 1998թ. լճի մակարդակը իջել է 19,22 մ, լճի դարավոր պաշարներից օգտագործվել 30 մլրդ մ³:

50-ական բվականների սկզբներին պարզ դարձավ բացթողումների, արդյունքը մեծ Սևանի իջեցումից առաջացած ճահիճները ավելի շատ ջուր էին գոլորշիացնում քան լճի մակերևույթը: Լճից ազատված տարածքը, ըստ նախագծի պետք է օգտագործվեր գյուղատնտեսության նպատակներով: Նախագծի հեղինակները հաշվի էին առել այն հանգամանքը, որ լիճը նահանջելիս իր հետ տանում է ջրի տակի մանրահատիկ տիղմը, տեղը թողնելով բուսականության համար քիչ պիտանի խոշորահատիկ ավազուտներ: Մինչև մակարդակի իջնելը, Սևանա լիճը տիպիկ օլիգոտրոֆ ջրավազան էր, որտեղ կենսաբանական պրոցեսները շատ դանդաղ էին ընթանում, որը նպաստավոր է իշխանի զարգացման համար: Սակարդակի իջեցումից

հետո մեծ Սևանի հատակի ջերմային ու լուսաէկորման պայմանները փոխվելու հետևանքով սկսեցին աճել ջրիմուռներ, որոնք ծածկեցին լիճը, իսկ դա խիստ բացասաբար անբաղաձաժ բախտակի ձմեռային բազմացմանը: Բախտակը ձվադրությունը կատարում է ափամերձ շրջանում /3-5 մ խորություններում/: Այդ ամենի հետ 50-ական բվականների վերջին պարզվեց նաև, որ Սևանի էներգիան այլևս չի կարող ապահովել հանրապետության տնտեսական զարգացումը:

Սևանա լճի ջրային պաշարների խնայելու նպատակով 1958թ. որոշում ընդունվեց հանրապետությունում ջերմակլեկտրակայանների կառուցման, 1961-ին Արփա գետի ջրերի մի մասը /տարեկան 250 մլն մ³/, Սևանա լիճ տեղափոխելու մասին: Այնուհետև լճի մակարդակը 6 մ բարձրացնելու նպատակով որոշվեց նաև Որոտանի ջրերից տարեկան 90 մլն մ³ նույնպես տեղափոխել Սևանա լիճ, այդ նպատակով համար շարունակվում է Որոտանի վերին հոսանքից մինչև Կեչուտի ջրամբարը 20 կմ երկարության բունելի շինարարության աշխատանքները:

Սևան-Հրազդան կասկադի շինարարության ավարտից հետո Արփա-Սևան ջրատարի աշխատանքներին զուգընթաց, ջրատեխնիկական շինարարական աշխատանքների էստաֆետը տեղափոխվեց հարավային Հայաստան Որոտանի կասկադի շինարարության համար: Որոտանի կասկադի շինարարությունը իրենից ներկայացնում էր բացառիկ մեծ դժվարության ջրաշինարարական կառուցվածքների համակարգ:

Հիդրոտեխնիկական կառույցը գուրկ լինելով բնական ջրամբարներից, կասկադը պահանջում էր ստեղծել արհեստական ջրամբարների /Սպանդարյանի, Շամբի, Տոլորսի/ համակարգ 100-120 մ բարձրությամբ պատվարների կառուցմամբ: Բացի դրանից Որոտանի կասկադի 3 էլեկտրակայանների դերիվացիան անցնում է բունելներով և բարդ տեխնիկական կառուցվածքներով: Այդ ամենով պայմանավորվել է շինարարական աշխատանքների մեծ ծավալը:

Որոտանի կասկադի 3 էլեկտրակայանների / Սպանդարյանի 80 հազ. կվտ, Շամբի 171 հազ. կվտ, Տաթևի 157 հազ. կվտ/, շենքերի, դերիվացիաների, ենթակայանների, ջրամբարների ենթակառուցվածքների տակ զբղեցրել են 174 հա: Որոտանի կասկադի հասցրած էկոլոգիական վնասը մեծ չի: Այն այդ տարածքի կենսաբանական և բնական լանդշաֆտներում ընթացող պրոցեսների տարբերությունն է, որը չնչին մեծության է: Համաձայն ՀՍՍՀ կառավարության 1958թ. էներգետիկայի զարգացման վերաբերիալ

ընդունված որոշման, 60-ական թվականների սկզբներից սկսվեց ջերմաէլեկտրակայանների շինարարությունը: 1962 թվից մինչև 1970թ. ներմուծվող բնական գազի և մագուրի բազայի վրա կառուցվեց 3 ջերմաէլեկտրակայան:

Ջերմաէլեկտրակայանների առաջնելը Երջանի ՁԷԿ-ն է /560 հազ. կվտ/, դրան հաջորդեց Հրազդանի /1100 հազ. կվտ/, ապա Վանաձորի /4հիլովական / 100 հազ. կվտ կարողության էլեկտրակայանների գործարկումը:

Ջերմաէլեկտրակայանների շինարարական ծավալները, օգտագործած տարածքները, ջրաէներգետիկ կառույցների մասշտաբների համեմատությամբ մեծ են: Երեք էլեկտրակայանների զբաղեցրած ընդհանուր տարածքը կազմում է 370 հա: Այդ իմաստով բնական լանդշաֆտների խաթարման գործում դրանց դերը ավելին է: Ջերմաէլեկտրակայանների ազդեցությունը շատ ավելի մեծ է օդային ավազամի գազային և ջերմային աղտոտումներով:

Հանրապետության ջերմային էլեկտրակայաններում որպես հիմնական վառելանյութ բնական գազն է, պահեստայինը՝ մագուրը: Ջերմաէլեկտրակայանների տեխնիկական հնարավորությունների համաձայն օգտագործվող վառելիքի 40-43% վերափոխվում է էլեկտրական էներգիայի, մնացածը տարբեր ձևերով արտանետվում, աղտոտում է շրջակա միջավայրը:

Հանրապետության ջերմակայանները մթնոլորտ են արտանետում ածխածնի օքսիդ, ածխաթթու գազ, ծծմբային անհիդրիդ, ազոտի օքսիդ, ֆտորային միացություններ և այլն:

Վառելանյութի թերայրման, տեխնիկական և այլ պատճառներով միայն Երևան ՁԷԿ-ը 1996թ. /665 մլն կվտ.ժ էլեկտրական էներգիայի արտադրության համար այրել է 311588 մլն մ³ բնական գազ, 16230 տ. մագուր/ մթնոլորտ է արտանետել՝ 13,405 տ. կոչտ, 1711,334 տ հեղուկ և գազանման, 313,341 տ ծծմբային անհիդրիդ, 1398,053 տ ազոտի օքսիդ, 2,182 տ վանադիումի օքսիդ և այլ աղտոտիչ նյութեր: Փոխարենը յուրաքանչյուր 1 տ պայմանական վառելիքի այրման համար մթնոլորտից վերցվել է 2,3 տ թթվածին: Արտանետումների մեծությունը, մեր կարծիքով առաջին հերթին պայմանավորված է էլեկտրակայանների սարքավորումների մաշվածությամբ, աշխատանքային ռեժիմի անկայունությամբ, վառելանյութի և գազորսիչի սարքավորումների որակով:

Ջերմային էլեկտրակայանների գազային արտանետումները իրենց հետ մթնոլորտ են տանում նաև մեծ քանակությամբ ջերմություն: Ջերմակայանների ծխնելույզներից հեռացվող գազերը ունեն 120-130°C: Ջերմաէլեկտրակայաններից անօգուտ հեռացվող ջերմության 50% հեռացվում է հովոցման սարքավորումների միջոցով: Հանրապետության էլեկտրակայանների հովացումը կատարվում է փակ հակադարձ համակարգով, արդյունքում օդի միջին ջերմաստիճանը հարակից շրջաններից 10-ից 15°C բարձր է:

1970-ականների սկզբներին պարզ դարձավ, որ հանրապետության տնտեսության հետագա զարգացումը, գործող ջրա և ջերմաէլեկտրակայանների կարողություններով հնարավոր չէ: Հանրապետությունում էներգետիկ նոր, ատոմային կարողությունների տեղակայման որոշիչ դերը մի կողմից նախկին ԽՍՄՄ Եվրոպական մասի էներգետիկ լարվածությունն էր, մյուս կողմից Այսրկովկասյան տրանսպորտային համակարգի գերծանրաբեռնվածությունը:

Հայկական ատոմակայանի շինարարությունը սկսվել է ավարտվել է 1972-1976թթ...: Կայանի շինարարության համար պահանջվել է 130 հա: Ատոմակայանի 2 բլոկների տեղակայված հզորությունը 816 հազար կվտ է: Լրիվ կարողությամբ աշխատելու ժամանակ այն տարեկան արտադրել է ավելի քան 5 մլրդ կվտ.ժ էլեկտրաէներգիա, ոչը հավասարազոր է 1,7 մլն տ. պլ:

Ատոմակայանի շահագործման 12-րդ տարում Ապիտակի երկրաշարժը իհայտ բերեց կայանի նախագծային, շինարարական և շահագործման թերությունները, որ հղի էր էկոլոգիական վտանգով: Այդ պատճառով 1989թ. կառավարության որոշմամբ դադարեցվեց կայանի աշխատանքը: Սակայն 1990-1994թթ.. էներգետիկ խոր ճգնաժամի հրամայականով, հակաերկրաշարժային և էկոլոգիական անվտանգության ապահովման ուղղությամբ աշխատանքներ կատարելուց հետո 1995թ. կայանի մի բլոկը /408 հազ. կվտ/ վերագործարկվեց:

Համաձայն ատոմային կայանների շահագործման հրահանգների, էլեկտրակայանում առաջացած վթարային իրավիճակների էկոլոգիական ազդեցությունը տարածվելու է կայանի սանիտարական զոնայում:

Ատոմակայանի նորմալ աշխատանքային ռեժիմի ապահովման դեպքում էկոլոգիական ռիսկը չի գերազանցում 10%/տարի: Հակառակ դեպքում էկոլոգիական չափանիշ կարող է լինել «Չերնոբիլը»:

Ատոմային էլեկտրակայանի վթարի հետևանքով շրջակա միջավայր են արտանետվում 131 աերոզոլային միացություններ, ռադիոակտիվ իներտ գազեր և այլ ռադիոնուկլիդներ: Ատոմային էլեկտրակայանի նորմալ աշխատանքային ռեժիմի պայմաններում չնչին քանակության արտանետումներ են սփռվում շրջակա միջավայր, որը պրակտիկ ազդեցություն չի ունենում կենսաբազմազանության վրա, բացառությամբ ռադիոակտիվ իներտ գազերի, որոնց իոնացումից հազարամյակների ընթացքում աստիճանաբար փոխում են օդի թափանցելիությունը, վերջինս կարող է պատճառ հանդիսանալ կլիմայի փոփոխման: Հարկ է նշել, որ այդ խնդիրը դեռևս աշխարհի ոչ մի երկրում լուծված չի: Հայկական ատոմակայանի էկոլոգիական ազդեցության ռիսկը մեծ է միջուկային վառելանյութի տեղափոխությունների և բաղման ընթացքում:

Հանրապետության էներգետիկ կառույցների կենսաբազմազանության ազդեցության հաջորդ օղակը բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծերը և ենթակայաններն են: Բարձրավոլտ գծերի շահագործման տեխնիկական պահանջների համաձայն 110 և ավելի լարվածության գծերի երկայնքով հենասյան բարձրության և ծայրամասերից 3 մ աջ և ձախ ընկած տարածքը օտարեցվում է այլ նպատակներով օգտագործվելու: Բացի օտարացված տարածքից էլեկտրահաղորդման գծերի շինարարության և շահագործման համար /ելնելով տեղանքի պայմաններից/ պահանջվում է կառուցել մոտեցման ճանապարհներ:

Այդ պահանջների համաձայն, հանրապետության 110 հազ. կվ լարման /1700 կմ/ և 220 հազ. կվ լարման /1200 կմ/ գծերի համար օտարացվել է ավելի քան 5000 հա: Բարձր լարման /110-220 հազ կվ/ 30 ենթակայանների տակ զբաղեցվել է 145 հա:

Հարցի հետազոտությունը մեզ հանգեցրել է հետևյալ եզրակացությանը: Հայաստանի էլեկտրաէներգետիկայի անցած 90-ամյա ուղին, ֆունդամենտալ փոփոխություններով, տեղաբաշխման և էլեկտրական ազդեցության առանձնահատկություններով կարելի է առանձնացնել 5 շրջանի:

Առաջինին շրջանը սկսվում է 20-րդ դարի առաջին տասնամյակից և ավարտվում է 1932թ.: Այն կարելի է համարել որպես էներգետիկայի ձևավորման սաղմնային փուլ: Շրջակա միջավայրի վրա առանց եական ազդեցության:

Երկրորդ շրջանը ներառում է 1932-ից մինչև 1962թ. ընկած հատվածը: Այն համընկնում է Սևանա լճի դարավոր պաշարների օգտագործման, «մեծ

էներգետիկայի» անցման, Սևանա լճի էկոլոգիական հավասարակշռության խախտման տագնապալից շրջանի հետ:

Երրորդ շրջանը սկսվում է 1962-ին և ավարտվում 1970 թվականին: Այդ տարիներին հանրապետությունում սկիզբ է դրվում ջերմաէլեկտրաէներգետիկային և ծավալում միջհամակարգային էլեկտրահաղորդման գծերի շինարարությանը: Մեծացավ էներգետիկ նպատակներով հողերի օգտագործումը, ավելացան օդային ավազանը աղտոտող նոր աղբյուրները:

Չորրորդ շրջանը ընդգրկում է 1971-1988թթ., այն հայտնի է ջրային և ջերմային էլեկտրակայանների հզորությունների ավելացման զուգընթաց, ատոմային էներգետիկայի անցման, էկոլոգիական ռիսկի մեծացման փուլը:

Հինգերորդ շրջանը նեառում է ետերկրաշարժյան ժամանակահատվածը: Այն առանձնանում է էներգետիկ լարվածության մեծացմամբ, գործող համակարգի թերությունների բացահայտմամբ, ազգային էներգետիկ ուսմունքի, էներգետիկ և էկոլոգիական հավասարակշռության ապահովման ծրագրերի մշակման զուգորդմամբ:

Հայաստանի էներգետիկայի զարգացման բոլոր շրջանների ընդհանրությունը, առաջացած տնտեսական և էկոլոգիական դժվարությունների հաղթահարման համար պահանջվող խոշորամասշտաբ միջոցառումների իրագործման անհրաժեշտությունն է:

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԴԻՏՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Գ. Ե. ԹԵՐԼԵՄԵՉՅԱՆ

Հաշապահ-աուդիտոր մասնագիտության անհրաժեշտությունը առաջացել է շուկայական տնտեսավարման պայմաններում: Երբ բաժնետիրական ընկերությունների բաժնետերերը, ինվեստորները, կրեդիտավորող անձինք և կազմակերպությունները ինչպես նաև հարկային ծառայությունները ստիպված էին փնտրել և օգտագործել կողմնակի անկախ մասնագետներ, որոնք ի վիճակի լինեյին բարձր մասնագիտական մակարդակով ստուգել և բնութագրել տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության արդյունքները և տալ օբյեկտիվ գնահատական նրա ֆինանսական վիճակի մասին:

Պարտադիր աուդիտի մասին օրենքներ ընդունված են Անգլիայում 1862թ. Ֆրանսիայում-1867թ. ԱՄՆ-ում-1937թ. Արևելյան Ասիայում և Եվրոպայում: Արևելյան Ասիայում և Եվրոպայում, որտեղ տնտեսավարումը հիմնականում իրականացվում է շուկայական հարաբերությունների պայմաններում: Հսկողության և ստուգման ֆունկցիաները կատարվում են անկախ աուդիտորների և աուդիտորական ծառայությունների միջոցով:

Օրինակ արևմտյան երկրներում կիրառվում է ֆինանսական վիճակի անկախ աուդիտորական ստուգման ձևը, որի նպատակն է ստուգել և հայտնել իրենց օբյեկտիվ կարծիքը և տալ եզրակացություն տնտեսավարող սուբյեկտի կողմից ներկայացված տնտեսահաշվետվական տվյալների հավաստիության և հիմնավորվածության, ինչպես նաև դրանց օգտագործման պիտանելության մասին:

Ընդ որում անկախ աուդիտորական ստուգման և խորհրդատվական ծառայությունների մատուցման անհրաժեշտությունը առավել խիստ զգացվում է հատկապես տնտեսության զարգացման ճգնաժամային և անցումային ժամանակահատվածներում երբ տեղի է ունենում տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության ընդհատումները, ձեռնարկությունների մեծ մասի

թերբեռնվածություն, մասայական սնանկացման դեպքեր, ֆինանսական ապահովածության լուրջ դժվարություններ և այլ անբարենպաստ պայմաններ տնտեսության զարգացման բոլոր ոլորտներում. ինչպես օրինակ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի 1929-33թթ. ճակոհիայում 50-ական, 60-ական տարիներին, Հինաստանում 80-ական թվականներին և այլ երկրներում:

Եվ պատահական չէ, որ անկախ աուդիտորների և աուդիտորների գործունեության կայացումը և արմատավորումը Հայաստանի հանրապետությունում նույնպես համընկնում է շուկայական տնտեսավարման հարաբերությունների իրականացման ժամանակահատվածի հետ 1990թ. սկսած:

Անկախ աուդիտորական ստուգման և տնտեսավարման բազմաթիվ հարցերի շուրջ խորհրդատվական ծառայության մատուցման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է մի շարք օբյեկտիվ երևույթներով ինչպիսիք են տնտեսատեղեկատվական ինֆորմացիա պարունակող հաշվետվությունները պատրաստող վարչակազմի և այդ ինֆորմացիան օգտագործող բաժնետերերի, ինվեստորների, վարկեր և կրեդիտորներ տրամադրողների, և այլ շահագրգիռ անձանց հետաքրքրությունների մեջ առկա անհամապատասխանությունները օգտագործման ենթակա ինֆորմացիայի գնահատման և օբյեկտիվության վերաբերյալ:

- Ոչ օբյեկտիվ ինֆորմացիայի հիման վրա ընդունված տնտեսավարական որոշումները հետ կապված անցանկալի բացասական հետևանքներից խուսափելու անհրաժեշտությունը:

- Ինֆորմացիայի հավաստիության գնահատման գործընթացում պահանջվող մասնագիտական բազմակողմանի գիտելիքների կիրառման անհրաժեշտությունը, որոնցով հաճախ հագեցված չեն նշված ինֆորմացիան օգտագործողները:

- Տնտեսահաշվետվական նյութերի և տվյալների լրիվության, օբյեկտիվության, հավաստիության և ընդհանրապես դրանց որակական մակարդակի գնահատման համար պահանջվող ժամանակի բացակայությունը դրանց օգտագործողների մոտ:

Ստեղծված դժվարությունների հաղթահարման գործում էականորեն նպաստում է աուդիտորների և աուդիտորական կազմակերպությունների կողմից մատուցվող ծառայությունները, որոնց միջոցով տնտեսահաշվետվական ինֆորմացիա օգտագործող անձանց և կազմակերպություններին հայտնվում է նշված ինֆորմացիայի վերաբերյալ անկախ մասնագետների անկողմնակալ և օբյեկտիվ

կարծիքը, ընդ որում աուդիտորները այդ աշխատանքը կարող են կատարել բարձր մակարդակով, քանի որ դրա իրականացման համար նրանք ունեն անհրաժեշտ որակավորում և բազմաձյա աշխատանքային փորձ:

Շուկայական հարաբերությունների արձատավորմանը զուգընթաց մեր հանրապետությունում տարեց-տարի ընդլայնվում է նաև աուդիտորների և աուդիտորական կազմակերպությունների կողմից մատուցվող ծառայությունների շրջանակները:

Բացի հաշվառական հաշվառման վարման դրվածքի ստուգման, հաշվետվական տվյալների հավաստության գնահատման և այլ տրադիցիոն բնակավառների մասին կարծիքներ և խորհրդատվություններ մատուցելուց ներկայումս մեր հանրապետությունում որակավորված անհատ աուդիտորները և աուդիտորական կազմակերպությունները մատուցում են նաև բազմակողմանի խորհրդատվություններ հարկային պարտավորությունների հաշվարկների ճշտության և օբյեկտիվության մասին, ձեռնարկությունների գործունեության կառավարման դրվածքի բարելավման, ինֆորմացիայի մշակման և օգտագործման նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման, առկա ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման, ծախսերի հնարավոր տնտեսման, ծախսային նորմատիվային տնտեսության կատարելագործման, արտադրական պաշարների ձեռք բերման, պահպանման և օգտագործման դրվածքի բարելավման, գործնության տարբեր բնագավառների գծով պլանավորման և արտադրության զարգացման կանխատեսումների մշակման, մարկետինգի ներդրման և այլ անհրաժեշտ հարցերի գծով:

Աուդիտորական գործունեության կայացման գործընթացում զգալի ծավալի աշխատանք է իրականացվել հանրապետության ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության կողմից, հատկապես նշված բնագավառի գործունեության կազմակերպման և որակյալ աուդիտորների պատրաստման ու ատեստավորման բնագավառում:

Ներկայումս հանրապետությունում արդեն գործում են մոտ երեք տասնյակ աուդիտորական անկախ կազմակերպություններ, որոնցում ընդգրկված են հանրապետության ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության հանձնաժողովի կողմից ատեստավորված ավելի քան 80 համապատասխան որակավորում ունեցող աուդիտորներ: Վերը նշված կազմակերպություններից շատ-շատերը արդեն իսկ

ձեռնամուխ են եղել և իրենց ուժերին ներածին չափով պայմանագրային կարգով մատուցել և մատուցում են իրենց դիմող ձեռնարկություններին անհրաժեշտ աուդիտորական և խորհրդատվական ծառայություններ, որոնք նպաստել և նպաստում են շուկայական տնտեսավարման պայմաններում առաջացած տնտեսավարական և ֆինանսական դժվարությունների հաղթահարմանը:

Որպես կանոն աուդիտորական ծառայությունները և անհատ աուդիտորները իրենց գործունեության հիմնական խնդիրն են համարում օգնել ձեռնարկություններին և կազմակերպություններին ցանկացած տնտեսական գործունեություն իրագործել հանրապետությունում գործող օրենսդրական դաշտի շրջանակներում, թույլ չտալ խաղտումներ, խստիվ պահպանելով հարկային և այլ օրենսդրական ակտերով պահանջվող դրույքները, ֆինանսական-տնտեսական գործունեության կարգավորման հացերում. ինչպես նաև հաշվապահական հաշվառման վարման բնագավառում օրենսդրական ակտերով ընդունված կանոնակարգի ամբերի իրականացումը, հաշվետվական ինֆորմացիայի հավաստիության, օբյեկտիվության և հիմնավորվածության ապահովումն ու բավարարումը ոչ միայն հարկային և պետական մարմինների այլ նաև սեփականատերերի, ինվեստորների, կրեդիտորների և այլ տնտեսական ինֆորմացիան օգտագործողների հարաճյուն պահանջարկը:

Աուդիտորական ծառայությունները պայմանագրային հիմունքներով խորհրդատվական ծառայություններ են մատուցում հաշվապահական հաշվառման վարման դրվածքի կատարելագործման ուղղությամբ:

Ֆինանսական վիճակի առողջացման շահույթաբերության բարձրացման և գործունեության կարիքների համար օգտագործվող ռեսուրսների արդյունավետության բարձրացման ինչպես նաև կորուստների և անտեղի ծախսերի կրճատման գծով:

Ի վերջո հարկ ենք համարում նշել, որ չնայած անկախ աուդիտորական գործունեությունը համեմատաբար երիտասարդ գործունեության բնագավառ է /ընդամենը մի քանի տարի/ կարողացել է որոշակի դրական և օգտակար աշխատանք կատարել և դրսևորել այդ գործունեության պիտանելիության բարձր մակարդակ և միաժամանակ ցավոք սրտի պետք է նշել, որ աուդիտորական կազմակերպություններից ու որակավորված անհատ աուդիտորներից շատերը գործում են ընդհատումներով և թերբեռնվածությամբ պատվերների բացակայության

**ԱՐԺԵՅՊԵՐԻ ՇՈՒԿԱՆ ԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆԱՇՆՈՐՅԱՆ
ԳՈՐԾԸՆՔԱՍԸ ԴԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՆՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
Գ.Ս. ԳԱՐՎԵՅԱՆ, Գ.Գ. ԳԱՐՎԵՅԱՆ**

Արժեթղթերի շուկան Գայաստանի Գանրապետությունում գտնվում է ձևավորման և զարգացման սկզբնական ժամանակաշրջանում:

Այդ գործընթացում առաջ են եկել մի շարք հիմնախնդիրներ, առանց որի լուծման հնարավոր չէ արժեթղթերի շուկան կապիտալի ներդրման համար դարձնել արդյունավետ ոլորտ: Ի դեպ, եթե արժեթղթերի շուկան ինվեստիցիաների համար չվերածվի արդյունավետ ներդրման ոլորտի, դրանից ոչ միայն զգալիորեն կարող է հեղինակագրկվել նախկինում բաժնետիրական ընկերությունների ձևով իրականացված սեփականաշնորհումը, այլ նաև զգալի չափով խոչընդոտել այդ նույն ձևով հետագայում իրականացվելիք սեփականաշնորհման գործընթացը:

Նշենք, որ ներկայումս արժեթղթերի շուկան Գայաստանի Գանրապետությունում զգալիորեն հեղինակագրկված է: Մասնավորապես խոսքը վերաբերվում է սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների նախկինում թողարկած բաժնետոմսերի գերակշռող մասին, քանի որ դրանց փաստացի գինը (կուրսը) անվանական արժեքից բավականին ցածր է: Սի շարք ձեռնարկությունների բաժնետոմսերի փաստացի գները ինչպես ցույց են տալիս Երևանի ֆոնդային բորսայի ամենօրյա գնանշման արդյունքները անվանականից ցածր են 25-30 անգամ: Այսպիսի վիճակը արժեթղթերի, մասնավորապես բաժնետոմսերի երկրորդային շուկայում, բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով:

Նախ, ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը բաժնետիրական ընկերությունների ձևով և բաժնետոմսերի միջոցով Գայաստանի Գանրապետությունում իրականացվեց ոչ թե բնականոն հունով ու կարգով, այլ վարչական մեթոդներով, նախօրոք կազմած և ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից հաստատված ծրագրով և արհեստականորեն արագացված ձևով: Բաժնետոմսերի թողարկման և իրացման միջոցով հիմնականում սեփականաշնորհվում էին այն ձեռնարկությունները, որոնք կամ վնասաբեր էին, կամ քիչ շահութաբեր: Այսինքն պետական մարմինները շտապեցին ազատվել վնասաբեր և քիչ շահութաբեր ձեռնարկությունների հոգսերից և սեփականաշնորհման ձևով դրանք չնչին

պատճառով այն դեպքում երբ իրականում հանրապետության տնտեսության զարգացման արդի պայմաններում անկախ աուդիտորների կողմից մատուցվող ծառայությունների և խորհրդատվությունների անհրաժեշտությունը առկա է բազմաթիվ տնտեսավարող սուբյեկտների մոտ:

Դետևարար մեր կարծիքով անկախ աուդիտորական կազմակերպությունների և որակավորված անհատ աուդիտորների կարողությունների լիարժեք օգտագործումը ժամանակի հրամայական պահանջն է այդ հարցի լուծումը օգտակար կլինի հանրապետության տնտեսության վերականգման և առողջացման գործում:

արժեքներով հանձնեցին իշխանաձեռն անձանց: Ինչպես պարզվեց հետագա գործընթացը սեփականաշնորդված ձեռնարկությունների մեծ մասը իրենց թողարկած բաժնետոմսերի դիմաց ոչ մի լուծան դիվիդենտ չեն վճարել, պատճառաբանելով, որ վնասով են աշխատում: Կարող է որոշ դեպքերում այդպես է . բայց ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս . որ սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների թողարկած բաժնետոմսերի գերակշռող մասը վերահսկիչ ծրարի ձևով անցել է այդ ձեռնարկությունների, (որոնք արդեն բաժնետիրական ընկերություններ են) տնօրենների և փոխտնօրենների կամ էլ խոշոր կապիտալի տեր դարձած անձանց ձեռքը: Վերջիններս էլ ինչպես կամենում են այնպես էլ ցույց են տալիս իրենց ֆինանսական հաշվետվությունները: Նրանք բաժնետերերի ընդհանուր ժողովի քննարկման են ներկայացնում ձեռնարկության փաստացի ֆինանսական վիճակը խեղաթյուրող տվյալներ, մանավանդ շահույթի ստացման և բաշխման գործում, շատ լավ իմանալով . որ բաժնետոմսերի վերահսկիչ ծրարին տիրելով նրանք յուրաքանչյուր պահի կարող են հարցի քվեարկության դեպքում լուծել իրենց օգտին: Ի դեպ պարտադիր չէ տիրել բաժնետոմսերի ընդհանուր քանակի 50 և ավել տոկոսին, որպեսզի դառնալ բաժնետոմսերի վերահսկիչ ծրարի տեր: Դրան կարելի է հասնել ավելի քիչ քանակի բաժնետոմսերով: Բանը նրանումն է, որ շատ հաճախ բաժնետերերի ընդհանուր ժողովին ներկայանում են ոչ բոլոր բաժնետերերը, քանի որ քիչ բաժնետոմսեր ունեցողները այդ արժեթղթերի անշահավետության պատճառով դրանց հետ մեծ հույսեր չեն կապում և այդ իսկ պատճառով էլ շատ դեպքերում չեն մասնակիցների միջև և այստեղ կարելի է փաստորեն բաժնետոմսերի վերահսկիչ ծրարի տեր դառնալ և քվեարկությունը լուծել իր օգտին ավելի քիչ բաժնետոմսերի քանակով: Սեր պայմաններում, երբ չկա արժեթղթերի շուկայում գործող իրավական դաշտ և այդ իսկ պատճառով լիովին չեն պաշտպանվում արժեթղթերում ներդրողների շահերը և այլ օրյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով փոքր քանակության բաժնետոմսեր ունեցող բաժնետերերը, որոնք որպես կանոն իրարից անկախ են և շահերով քիչ են փոխկապակցված, չեն կարող բաժնետերերի ժողովում պաշտպանել իրենց շահերը, քանի որ նրանց առաջարկությունները և պահանջները քվեարկության արդյունքում չեն անցնում, հետևաբար հաշվի չեն առնվում: «Բաժնետիրական ընկերությունների մասին » ՀՀ օրենքում սահմանված է, որ փոքր բաժնետերերը

կարող են միավորվել և եթե արդյունքում նրանց բաժնետոմսերի քանակը գերազանցի տվյալ ձեռնարկության թողարկած ընդհանուր բաժնետոմսերի քանակի 5 տոկոսը կարող են իրենց ծախսերով անկախ աուդիտ հրավիրել ձեռնարկության ֆինանսական գործունեության վերլուծություն կատարելու և եզրակացություն անելու համար: Սակայն մեր պայմաններում հույսը դնել աուդիտորական կազմակերպությունների եզրակացությունների վրա իմաստ չունի և անօգուտ գործ է, քանի որ նախ այդ կազմակերպությունները իրենց եզրակացությունները կազմում են որպես կանոն ձեռնարկությունների փաստացի ղեկավարների շահերը հաշվի առնելով, և երկրորդ փոքր բաժնետերերը այդքան միջոցներ չունեն աուդիտորական կազմակերպություններին վճարելու: Նշված պատճառներով բաժնետերերը այդ կազմակերպություններին վճարելու: Նշված պատճառներով բաժնետերերը այդ կազմակերպության սովորաբար չեն օգտվում, իսկ վերահսկիչ ծրարի տերերը, որոնք իրավունքից սովորաբար չեն օգտվում, իսկ վերահսկիչ ծրարի տերերը, որոնք հիմնականում այդ նույն ձեռնարկությունների տնօրեններն են շահույթը քիչ ցույց հիմնականում այդ նույն ձեռնարկությունների տնօրեններն են շահույթը քիչ ցույց տալու համար ավելի հետևողական ձևով են շարունակում ուռճացնել իրենց ծախսերը որպեսզի բաժնետերերին դիվիդենտ չվճարեն: Այս ձևով նրանք անօրինական ճանապարհով տիրում են իրենց կողմից ղեկավարվող ձեռնարկությունների գույքին ու ունեցվածքին, թողարկվող արտադրանքին և վերջին հաշվով շահույթին: Այսպիսի ձեռնարկությունների ղեկավարները իրենց կողմից թողարկված բաժնետոմսերի հեղինակությունը քիչ է հետաքրքրում, քանի որ դրանք փաստորեն լրիվ արժեզրկված արժեթղթեր են: Նրանք կմտախոզվեին այդ բաժնետոմսերի մասին, եթե կարիք լիներ նորից բաժնետոմսերի թողարկման և իրացման միջոցով կապիտալ ներգրավել իրենց ձեռնարկություններում: Նշենք, որ օրենքով այդպիսի ձեռնարկություններին, որոնց նախկինում թողարկված բաժնետոմսերի կուրսը երկրորդական շուկայում խստիվ ցածր է, նոր սերիայի բաժնետոմսերի թողարկում չի թույլատրվում: Նշենք նաև այն, որ բնակչության զգալի մասը չկանխագուշակելով բաժնետոմսերի միջոցով սեփականաշնորհման նման գործընթացի շարժման կողմերը հավատացել է իրականացվող սեփականաշնորհմանը և իր սերտիֆիկատները մեր է դրել այդ գործում մտանալով ոչ մի օգուտ չբերող բավականին ցածր փաստացի գին ունեցող բաժնետոմսեր: Այս ձևով սեփականաշնորհման արդյունքում բնակչությունը իրեն խաբված է զգում: Նրա մոտ հավատը պետական կարևոր միջոցառման նկատմամբ բարձրացնելու նամար նպատակահարմար է ՀՀ պետական եկամուտների մախարարության և ֆինանսների մախարարության արժեթղթերի շուկայի

պետական մարմինների կողմից: Բոլոր դեպքերում այդ պահանջների ձևավորման մեջ առաջնությունը պատկանում է սպառողներին: Նրանց որոշիչ ազդեցությունը ապահովվում է ստանդարտների և տեխնիկական պայմանների մշակմանը մասնակցության երաշխավորված իրավունքով:

Կոշիկի որակի ձևավորման վրա սպառողների կողմից ներկայացվող պահանջները պայմանավորված են

- անատոմա-ֆիզիոլոգիական,
- շրջակա միջավայրի,
- անվտանգության,
- շահագործման,
- գեղագիտական,

և սոցիալ-տնտեսական նպատակահարմարության առանձնահատկություններով: Սպառողների անատոմա-ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններով պայմանավորված պահանջները ստորաբաժանվում են մարդաչափական, կենսամեխանիկական և առողջապահական ենթախմբերի: Սարդաչափական պահանջների թվին են պատկանում կոշիկի համապատասխանությունը և հարմարությունը սպառողների որոշակի խմբի ոտքի անատոմա-ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններին: Կոշիկը պետք է ունենա ընդգրկի հավասարաչափ և առավելագույնս օգտագործվելով հենման բնական տեղամասերը ապահովի նրա հարմար տեղադրումը: Կոշիկը չպետք է սեղմի ոտնաթափը, խախտի արյան և ավշային անոթները, առաջացնի ձևազեղումներ, տրոհվածություն ու կոշտուկներ: Կոշիկի կառուցվածքը ոտքի շարժման ժամանակ մկանների համար պետք է ապահովի առավելագույն ազատություն: Այն կարևոր նշանակություն ունի հատկապես ճանկական կոշիկի համար, որովհետև պետք է համապատասխանի երեխայի ոտնաթափի կառուցվածքին և չխախտի նրա բնական զարգացումը:

Կոշիկի արտադրության համար օգտագործվող նյութերը ցանկալի է, որ օժտված լինեն պլաստիկությամբ՝ որոշակի ներգործության դեպքում առանց շեղումների պահպանելով ոտնաթափի կառուցվածքը, իսկ կոշկերեսի նյութերը ունենան էլաստիկ հատկություն՝ ապահովելով հարմարվողականություն ոտքի չափսերի փոփոխության ցերեկային ուղիղ:

Կոշիկի որակին ներկայացվող կենսամեխանիկական պահանջների իմաստը նրա համապատասխանությունն է սպառողների ուժային, արագության և էներգետիկ առանձնահատկություններին: Նպատակահարմար է, որ կոշիկը ունենա նվազագույն մասսա: Կոշիկի մասսան շարժման ընթացքում զգալիորեն ազդում է մարդու հոգնածության վրա: Կոշկատակը պետք է օժտված լինի ամորտիզացիոն հատկությամբ, այսինքն՝ ծառայի որպես միջադիր ոտնաթափի և հենքի միջև: Որքան մեծ է կոշիկի ամորտիզացիոն հատկությունը, այնքան քիչ է ոտնաթափի վրա ծանրաբեռնման ժամանակ աստիճանը: Կոշիկի փնջային մասում անհրաժեշտ է ապահովել նորմալ ճկունություն, որը քիչ ջանք է պահանջում շարժման ընթացքում նրա կորացման համար:

Կոշիկի որակին ներկայացվող առողջապահական պահանջները հնարավորություն են տալիս նպաստել մարդու օրգանիզմի նորմալ կենսագործունեությունը՝ ապահովելով սպառողի ոտքերի շուրջը անհրաժեշտ միկրոկլիմա: Կոշիկը պետք է բավարարի ջերմապաշտպան, խոնավապաշտպան և խոնավափոխանակման պահանջներին: Արևմտաեվրոպական մասնագետների տվյալներով կոշիկի ներսի միկրոկլիմայի առավել նպաստավոր հարաբերական ցուցանիշներ են համարվում ջերմաստիճանը՝ 21-33°C, խոնավությունը՝ 60-73%, CO₂-ի պարունակությունը 0,8%:

Շրջակա միջավայրի առանձնահատկություններով պայմանավորված պահանջները բացատրվում են շրջապատող միջավայրի վնասակար ներգործությամբ և օժտված են որոշակի պաշտպանողական հատկություններով: Վնասակար ներգործությունները կարող են լինել՝ մեխանիկական (հատված), ֆիզիկական (ճառագայթում, ջերմաստիճան), քիմիական (գազեր, թթուներ) և կենսաբանական (խայթոցներ):

Սպառողի համար անվտանգության պահանջները կապված են ոչ օպտիմալ կառուցվածքով կոշիկի օգտագործման հետ, որոնք չեն բավարարում վերը նշված պայմանները: Գատկապես առողջապահական պահանջների անտեսումը մեծ վտանգ է ստեղծում սպառողի համար: Սինթետիկ նյութերից ափտադրված կոշիկի մեջ հաճախ կարող է ավելանալ CO₂-ի պարունակությունը, իսկ մարդու օրգանիզմում ստատիկ էլեկտրականության լիցքերը:

Կոշիկի շահագործման առանձնահատկություններով պայմանավորված պահանջներն են երկարակեցությունը, անխափանությունը, պահպանելիությունը, հարմարությունը և նորոգչապիտանիությունը: Կոշիկի երկարակեցությունը բնութագրվում է նրա ծառայության ժամանակամիջոցի տևողությամբ, անխափանությունը աշխատունակության պահպանությամբ, պահպանելիությունը շահագործման ամբողջ ժամանակամիջոցի ընթացքում որակական հատկությունների պահպանմամբ, հարմարությունը՝ թեթևությամբ ու պարզությամբ, իսկ նորոգչապիտանիությունը՝ կառուցվածքի որակով:

Կոշիկի գեղագիտական առանձնահատկություններով պայմանավորված պահանջները արտահայտում են նրա ուրվագիծը, գրավությունը արտաքին տեսքի հանդեպ, նրբագեղությունը, նորածությունը, ներքին հարդարանքը և այլն:

Կոշիկի սոցիալ-տնտեսական նպատակահարմարությամբ պայմանավորված պահանջները բխում են սպառողների տարբեր խմբերի օբյեկտիվ անհրաժեշտությունից և նրա արտադրության, վաճառահանման ու սպառման առանձնահատկություններից:

Կոշիկի ֆիրմաները արտադրանքի որակին ներկայացվող պահանջները ձևավորելիս նպատակահարմար կլինի, որ ղեկավարվեն սպառողների ընթացիկ և հեռանկարային պահանջներով, ապահովեն սահմանված ստանդարտների, ընդունված տեխնիկական պայմանների և կնքված պայմանագրերի պահանջները, ինչպես նաև կազմակերպեն արտադրատեսակի երաշխիքային և ետերաշխիքային ժամանակամիջոցում սպառողների ֆիրմային սպասարկումը:

Պետական մարմինները ձևավորում են արտադրանքի որակին ներկայացվող պարտադիր պահանջները, որոնք ապահովում են մարդու կյանքի և առողջության անվտանգությունը, շրջակա միջավայրի պահպանությունը և անվտանգության բարձր մակարդակը:

Արտադրանքի որակի առումով արտադրողները սպառողների հանդեպ պետք է մտահոգված լինեն իրենց պատասխանատվությամբ: Արևմտյան տնտեսագետները նման պատասխանատվության մասին մտահոգությունը անվանում են գործարարության «բարոյագիտություն»: Վաղ թե ուշ սպառողները ծանաչում են անպատասխանատու ֆիրմաներին և խզում իրենց կապերը նրանց հետ: Ի

հակադրություն դրան այն ֆիրմաները, որոնք լիարժեք կերպով հաշվի են առնում սպառողների պահանջները ունենում են շահույթ ստանալու մեծ հնարավորություն:

Արտադրանքի որակի ձևավորման գործընթացը ընդգրկում է կոշիկի կենսատևության բոլոր փուլերը նախագծային, արտադրական և սպառման: Այլ կերպ ասած արտադրանքի որակը ստեղծվում է նրա նախագծային, ապահովվում արտադրական և պահպանվում սպառման փուլում: Յուրաքանչյուր փուլ իր հերթին բաղկացած է մի շարք ենթափուլերից: Այսպես, նախագծային փուլը իր մեջ է ներառում տեխնիկական առաջադրանքի, նախագծային փաստաթղթերի մշակման և փորձնական նմուշի ստեղծման ենթափուլերը: Կոշիկի ֆիրմաներում նախագծային փուլի պատշաճ ուշադրություն այնքան էլ չի դարձվում: Այդ փուլում կատարված սխալները ուղղակիորեն ազդում են արտադրանքի որակի մակարդակի իջեցման վրա: Նախագծային և արտադրական փուլերում որակի մակարդակի կարգավորման հետ կապված հարցերը համեմատելի չեն: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է խստացնել պահանջները նախագծի որակի մակարդակի նկատմամբ այն ենթարկելով հավաստագրման:

Արտադրանքի նախագծային փուլին հաջորդում է արտադրական փուլը, որտեղ նախագիծը գտնում է իր նյութական մարմնավորումը: Այստեղ հանդես են գալիս նյութական և աշխատանքային գործոնները, որոնցով մեծապես պայմանավորվում է արտադրանքի որակը: Արտադրանքի որակի մակարդակի ապահովման և արտադրական ողջ գործընթացի ընթացքում իր յուրահատուկ տեղն ունի որակի վերահսկողությունը: Պակաս կարևոր չէ նաև արտադրության տեխնոլոգիական մակարդակի ապահովումը:

Կոշիկի արդյունաբերության մեջ տեխնոլոգիական գործընթացը բաղկացած է մի քանի ենթափուլերից, որտեղ ձևավորվում են արտադրանքի հատկությունները: Յուրաքանչյուր ենթափուլում պահանջվող տեխնիկաներով և հատկություններով ստեղծվում են արտադրանքի որակի տարրերը: Ամեն մի գործողության կատարումը ավելի է մոտեցնում կոշիկի ձևավորվող հատկությունները պահանջվող մակարդակին: Արտադրանքի հատկությունները սերտորեն կապված են միմյանց հետ և կախված են իրարից: Որևէ մի հատկության փոփոխություն ուղեկցվում է ուրիշ հատկությունների փոփոխությամբ և շատ դեպքերում մի հատկության բարելավում կարող է բերել

**ՋԵՐԱԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՇԱԲԱԹԱԿԱՆ ՕՊՏԻՄԱԼ
ՌԵԺԻՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՇՎԻ ԱՈՒԾ ԱՇԽԱՏՈՂ**

ԱԳՐԵԳԱՏՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ

Ռ.Ռ. ՀՈՎԱԿԻՍՅԱՆ, Ն.Ն. ԿՈՒՌՈՅԱՆ

Ժամանակակից էներգահամակարգերի, մասնավորապես Հայկական էներգահամահամակարգի զարգացումը, կապված նոր, մեծ հզորության ատոմային և ջերմային հզոր ագրեգատների կիրարկման հետ, և բեռի գրաֆիկների հետագա նոսրացումը, էլեկտրակայանների օպտիմալ ռեժիմների ընտրման ժամանակ առաջ է գալիս աշխատող սարքավորումների կազմի հաշվառման անհրաժեշտություն: Սակայն քանի որ գործնականում շաբաթվա տարբեր օրերի ընթացքում (աշխատանքային, շաբաթ, կիրակի) բեռի գրաֆիկները, կախված սպառիչների աշխատանքային ռեժիմից, սկզբունքորեն տարբեր են, իսկ տարվա նույն սեզոնում տարբեր շաբաթների բեռի գրաֆիկները փոփոխվում են դանդաղ, ապա այդ պատճառով որպես էներգահամակարգի աշխատանքային ռեժիմի քննարկման ժամանակահատված ընտրված է շաբաթը:

Խնդրի դրվածքը: Դիտարկվում է կոնդենսացիոն և ատոմային էլեկտրակայաններից բաղկացած համակենտրոնացված էներգահամակարգ, որը ընդգրկվում է n քանակությամբ տարբեր տիպի ագրեգատներ: Անհարժեշտ է տրված շաբաթական բեռի գրաֆիկի դեպքում յուրաքանչյուր ժամի համար գտնել բեռի այնպիսի օպտիմալ բաշխում աշխատող ագրեգատների միջև, հաշվի առած նրանց կազմը և ագրեգատների թողարկման ծախսը, որ գումարային պայմանական վառելիքային ծախսը նշված ժամանակահատվածում լինի նվազագույնը: Այսպիսի դրվածքի դեպքում խնդիրը հանգեցվում է հետևյալ ֆունկցիոնալի նվազարկմանը՝

$$F = \sum_{i=1}^n B_i(P_i, \Phi, \Pi) \rightarrow \min, \quad (1)$$

պահպանելով հավասարակշռության հետևյալ պայմանը՝

$$\sum_{i=1}^n P_i = P_{\text{ե}}, \quad (2)$$

որտեղ B_i -ի-րդ ագրեգատի ($i=1, 2, \dots, n$) պայմանական վառելիքի ծախս է

և ժամվա ընթացքում ($t=1, 2, \dots, T$),

T - դիտարկվող ժամանակահատվածի տևողությունն է (շաբաթվա ժամերի քանակն է $T=168$),

P_i - i րդ ագրեգատի հզորությունն է t -րդ ժամում,

Φ - ագրեգատների հնարավոր վիճակներն են (կազմերը) t -րդ ժամում,

Π - ագրեգատների բողարկման ծախսերի գումարն է t -րդ ժամում,

$P_{\text{ե}}$ - համակարգի բեռի մեծությունն է t -րդ ժամում, հաշվի առած էլեկտրաէներգիայի հաստատուն կորուստները էԳ-ում (քանի որ քննարկվում է համակենտրոնացված էներգահամակարգ, կորուստները T ժամանակահատվածում ընդունվում են հաստատուն):

Որպես խնդրի լուծման մաթեմատիկական ապարատ ընդունվում է դինամիկ ծրագրավորման մեթոդը, որը հենվում է օպտիմալության հետևյալ սկզբունքից՝ օպտիմալ ռազմավարությունը օժտված է այն հատկությունով, որ ինչպիսին էլ լինի սկզբնական վիճակը և ընդունված սկզբնական լուծումը, հետագա լուծումները պետք է կազմեն օպտիմալ ռազմավարություն այն վիճակի նկատմամբ, որը ծագում է նախնական լուծման արդյունքում:

Օգտվելով օպտիմալության վերոհիշյալ սկզբունքից, (1) ֆունկցիոնալը, որը մեկ հավասարում է n անհայտով, և հաշվի առնելով (2) արտահայտությունը, այն ձևափոխում է n ռեկուրենտ հավասարումների, որոնցից յուրաքանչյուրը մեր դեպքում պարունակում է երկու փոխադարձ կապված անհայտներ ընթացիկ t ստադիայի (փուլի) համատեղ աշխատող ագրեգատների վիճակը Φ և համակարգի հզորության բաշխումը այդ վիճակին համապատասխանող աշխատող ագրեգատների միջև:

Դիտարկող T ժամանակահատվածում որպես ստադիաներ ընդունվում են շաբաթվա t ժամերը: Ընդ որում, որպես առաջին ստադիա ընդունվում է այն ժամը, որը հաջորդում է որևէ հայտնի Φ վիճակի: Այդպիսի վիճակ է համարվում համակարգի շաբաթվա բեռի գրաֆիկի այն ժամային հզորությունը, որի դեպքում բոլոր ագրեգատները աշխատում են Φ_{max} :

Ինչ վերաբերվում է Φ վիճակներին, ապա բոլոր t ժամերի համար այն գնահատվում է հետևյալ կերպ:

Համաձայն [1,2]-ի բոլոր ու ագրեգատները դասավորվում են ըստ տնտեսական նպատակահարմարության և նշվում է նրանց վիճակների հնարավոր փոփոխման դիապազոնը՝ Q_{min} - Q_{max} Այնուհետև յուրաքանչյուր ժամային փուլի համար ճշտվում են վերին՝ Q_{max} ու ստորին՝ Q_{min} սահմանները և հաշվարկները իրագործվում են բոլոր ստադիաների համար՝ սկսած 1-ին ստադիայից մինչև 168-րդը: Հետևելով դիսանմիկ ծրագրավորման օպտիմալության սկզբունքին և հաշվի առնելով յուրաքանչյուր ստադիայից մյուս ստադիա անցումից հետո որոշ ագրեգատների հնարավոր անջատումները և հետագա թողարկումները, ամեն է-րդ ստադիայում գումարային՝ F պայմանական վառելիքին ավելացվում են թողարկման Π վառելիքային ծախսերը և այլն: Հաշվարկային վերջնական արդյունքները ստացվում են <<հետ քայլով>> սկսած վերջին ստադիայից մինչև 1-ին ստադիա...

Կազմված է տվյալ խնդրի ավտորիթը, ծրագիրը՝ TURBO BASIC մեքենայական լեզվով և իրագործված հաշվիչ մեքենայի վրա: Ծրագիրը կարող է ընդգրկել ինչպես տարբեր բանակության և տիպի կոնդենսացիոն ագրեգատներ, այնպես էլ ատոմային էլեկտրակայաններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Бурвачян Г.А., Овакимян Р.Р. К выбору оптимального состава работающих агрегатов в электроэнергетических системах. Изв. АН СССР, Энергетика и транспорт, 1974, N
2. Бурвачян Г.А., Овакимян Р.Р. Усовершенствованный алгоритм выбора оптимального состава работающего оборудования в электроэнергетической системе. Изв. АН СССР, Энергетика и транспорт, 1982, N1, ст.11-16.

Բյուջեի կառուցվածքային բարեփոխումները: Ս. Ամիրխանյան

Բյուջետային կառուցվածքը իր պետական տերիտորիալ արտահայտությամբ բնութագրվում է առանձին տերիտորիալ-ադմինիստրատիվ միավորումների սահմաններում, բյուջետավորման պրոցեսների և հենց բյուջեների կազմակերպմամբ: Էկոնոմիկայի համար պետական վարչական տիպը բնութագրվում է նրա դերի պետական ներգործության մեծացմամբ, որով բաց է թողնվում նկատմամբ հսկողության ձգտումով, կամ իրացվում է ազգային եկամտի որոշ մասը: համապետական բյուջեի հողվածներով կամ իրացվում է ազգային եկամտի որոշ մասը: համապետական բյուջեի հողվածներով

Այսպես, ՀՀ էկոնոմիկայում մինչև 1991թ. ժախսերի 80%-ը: Շուկայական տիպի են բաշխվել բյուջետային մուտքերի ու ծախսերի մույնպես մեծ է, ինչպես և էկոնոմիկայում պետական բյուջեի ազդեցությունը մույնպես մեծ է, ինչպես և նշանակալի է տարածքային և տեղական բյուջեների դերը ֆինանսների շրջապատում: Բացի դրանից ֆինանսական հոսքերը ձևավորվում են ոչ այնքան իշխանությամբ պետական մարմինների կողմից բյուջետային կարգավորման մեթոդով, ինչքան ի դեմս իշխանության տեղական մարմինների, ասոցացիաների, անհատ ձեռներեցների, որպես տնտեսավարող սուբյեկտների, կամ ձևավորման մեթոդով, որը բնորոշ է ֆինանսական մուտքերի և այս դեպքում բյուջետային կարգավորումը իրականացվում է ֆինանսական մուտքերի և այս դեպքում բյուջետային կարգավորումը իրականացվում է ֆինանսական մուտքերի ձեռներեցների, որպես տնտեսավարող սուբյեկտների, սեփականատերերի, աշխատուժի, հիման վրա, այսինքն հիմնական միջոցների, յուրաքանչյուր ստորադաս բյուջե կապիտալի միջոցով: Իր բացառիկ կենտրոնացված կարգավիճակով, որը բնորոշ է դիրեկտիվ սկզբունքով բաշխվող էկոնոմիկային, յուրաքանչյուր ստորադաս բյուջեի ձևավորվում է որոշակի աստիճանով վերադաս բյուջեի աղբյուրներից: Այսպիսի մոտեցման պայմաններում սկզբնական շրջանում առաջանում է ձգտում վերցնել ուղղություն՝ կենտրոնացնել երկրի ամբողջ բյուջետային ֆինանսական ռեսուրսները և անհատական կենտրոնից նման կառուցվածքը հնարավորություն է ծախսերը

Չնական տեսանկյունից նման կառուցվածքը նկատման են ծախսերը մուտքեցնել տարբեր մակարդակների բյուջեների եկամուտներն ու ծախսերը միասնական կենտրոնի հետ առավելագույն կարգավորելով և հավասարակշռելով բյուջետային համակարգը ամբողջությամբ:

Հայաստանի Հանրապետությունում բյուջետային համակարգի նորմատիվ իրավական բազան կազմում է ՀՀ Սահմանադրությունը, «Բյուջետային համակարգի մասին», «Հարկերի մասին», «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների մասին», «1998թ. «Պետական տուրքերի մասին», «Տեղական տուրքերի և վճարների մասին», ՀՀ ֆինանսների բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքները, ՀՀ վարչապետի կարգադրությունները, ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության հրահանգչաժամ ու այլ նորմատիվ իրավական ակտերը, որոնք կարգավորում են բյուջետային հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում:

Բացի դրանից, Հայաստանի Հանրապետության շատ օրենքներով, որոնք անմիջականորեն չեն ընդգրկվում հարկային և բյուջետային համակարգում օրինակ կրթության մասին օրենքը, սեփականության մասին օրենքը պարունակում են բազմաթիվ նորմեր, սահմանվում են պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասություններն ու պատասխանատվությունները տերիտորիալ միավորումների տարբեր մասշտաբների սոցիալ-կուլտուրական և ենթակառուցվածքային զարգացման խնդիրների լուծման գծով:

Ֆեդերատիվ պետությունները ունիտարներից տարբերվում են կառավարման մակարդակների միջև իրավունքների և ֆունկցիաների այն տարանջատումով, որոնք սահմանվում են սահմանադրությամբ: Ֆեդերատիվ պետությունում կենտրոնը հարկադրաբար ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում ռեզիդուսլ պահանջներին և առաջին հերթին հարկաբյուջետային և դարձնում ռեզիդուսլ պահանջներին և առաջին հերթին հարկաբյուջետային և դարձնում ռեզիդուսլ պահանջներին և առաջին հերթին հարկաբյուջետային և դարձնում ռեզիդուսլ պահանջներին:

Առավել տիպիկ ֆեդերատիվ պետությունների բվին է պատկանում Շվեյցարիան, որը երկար տարիների ընթացքում զբաղեցրել է բյուջետային եկամուտների վերաբաշխման և միջոցազուրկ տարբերությունների կրճատման հարցերում չեզոք դիրքորոշում, բայց վերջին 2 տասնամյակների ընթացքում քաղաքական իրադրությունը պահանջել է կենտրոնից առավել ուշադրություն դարձնելու ազգաբնակչության սոցիալական հարցերի վրա, որը և մասնավորապես բերեց վերաբաշխման ֆորմուլայի միջոցով ազգաբնակչության եկամուտների հավասարեցմանը:

Ավստրալիան, համաձայն սահմանադրության, ֆեդերատիվ պետություն է: Նահանգներին շատ հարցերում տրվում է ինքնուրույնություն, բայց հարկադրման ոլորտում գործում է միասնական համակարգ, որով կենտրոնական կառավարությանն են տրվում իրավասություններ էապես սահմանափակելով նահանգների իրավունքները: Արդյունքում կենտրոնը ստանում է ամբողջ հարկերի մինչև 80 տոկոսը, որը բույլ է տալիս իրեն պահպանելու խիստ վերահսկողություն պետական ծախսերի նկատմամբ: Եվ որոշակի պայմաններում սուբսիդիաների տրամադրման ճանապարհով իրականացվում է լայնամասշտաբ բյուջետային հավասարեցման քաղաքականություն, այն ուղղելով նահանգների ֆինանսական պահանջունքների բավարարմանը:

Կանադան համարվում է ապակենտրոնացված ֆեդերատիվ տիպի պետության բարձրագույն օրինակ, որտեղ տարածքային կառավարությունները ունեն լայն լիազորություններ եկամուտների ստացման և ծախսերի իրականացման ոլորտներում: Բացի այն միջոցներից, որոնք ստացվում են համայնքների մակարդակներում, քիչ եկամուտ ունեցող պրովինցիաները ստանում են հատկացումներ կենտրոնական իշխանություններից, մասնավորապես ունենալով համահարթեցնելու ֆինանսական հնարավորությունները: Ապակենտրոնացումը այս երկրներում քննության է առնվում որպես սոցիալական քաղաքականության կարևորագույն լծակ՝ տեղական կարիքների բավարարման առումով:

Սուբսիդիաների համակարգի զարգացումը թույլ է տալիս համայնքներին ունենալու եկամուտներ, որոնք բավականացնում են միևնույն հարկադրման մակարդակների պայմաններում պետական միևնույն հարկադրման մակարդակի ապահովման համար: Ժառանգությունների համանման

Զնդկաստանը իրենից ներկայացնում է հետաքրքիր օրինակ, որտեղ ուժեղ կենտրոնացված ֆեդերատիվ պետությունը օգտագործում է բազմաբնույթ միջոցներ միջոցազուրկ տարբերությունների կրճատման պրոբլեմների լուծման համար: Գամանայն երկրի սահմանադրության, կենտրոնական կառավարությունը պատասխանատու է լայնամասշտաբ հարկային բազայի համար: Նահանգների իրավասության մեջ են գտնվում միայն գյուղատնտեսության հարկերը, շրջանառության հարկը (սպիրտային խմիչքների համար), մասնագիտական եկամտահարկը, տրանսպորտային միջոցների նկատմամբ սահմանվող հարկերը, Այստեղ ծախսային ֆունկցիաները նույնպես հատակ բաշխված են: Կենտրոնի առավել կարևոր ծախսային ֆունկցիաներն են պաշտպանություն, արտաքին քաղաքականություն, արտաքին առևտուր, երկաթգիծ, արդյունաբերության տարբեր մյուլդեր, վայրուտա, կապիտալիզմի և այլն: Նահանգի կառավարությունը պատասխանատու է հասարակական կարգի, դատարանների, ոստիկանության, ենթագետիկայի, կրթության, առողջապահության, ընտանիքի պլանավորման, բախտների վերածշակման, անտառային տնտեսության և այլնի համար: Այդ իսկ

պատճառով բյուջետային հավասարակշռվածության պլորեմը լուծվում է կենտրոնի բյուջետային ֆինանսական ռեսուրսներից նահանգներին հատկացումների համակարգի զարգացման (անհատույց, պլանային, հատուկ և այլն) և սուբսիդիաների օգնությամբ, որոնք սահմանվում են ինչպես ընդհանուր ֆորմուլաների հիման վրա, այնպես էլ հատուկ հիմքերի վրա:

Նիգերիան նույնպես համարվում է ապակենտրոնացված ֆեդերատիվ պետություն: Նիգերիայում հարկերի մեծամասնությունը գանձվում է կենտրոնական կառավարության կողմից, բացառություն են կազմում նահանգների կողմից գանձվող և իրենց տրամադրության տակ գտնվող անձնական եկամտահարկը: Ստացված բյուջետային եկամուտների 48.5 տոկոսը մնում է ֆեդերատիվ կառավարության տրամադրության տակ, 24 տոկոսը մուտք է լինում նահանգներ, 20 տոկոսը փոխանցվում է տեղական մարմիններին և 7 տոկոսը առանձնացվում է էկոլոգիական ֆոնդին: Բյուջետային միջոցները բաշխվում են հետևյալ սկզբունքներով՝ 10 տոկոսը ստարածքին՝ համապատասխան, 30 տոկոսը ազգաբնակչության թվաքանակին՝ համապատասխան, 10 տոկոսը որպես ներքին եկամուտներ, 50 տոկոսը բաշխվում է բոլոր նահանգների միջև՝ հավասարության հիմքով:

Բաշխման ֆորմուլայի հստակ առկայությունը բացատրվում է սոցիալական քաղաքականության և այլ ճնշումներից բյուջետային պրոցեսների ազատելու ձգտումով: Չնայած գործնական կյանքում այդ նպատակին հասնելը երբեք չի հաջողվել: Անբողջական ֆեդերալ կառուցվածք ունեցող պետություններին բնորոշ են այդպիսի բյուջետային փոխհարաբերություններ, որոնք իրականացվում են տեղական պայմաններից կախված, ընդ որում բազմաբնույթ մեթոդների օգնությամբ: Բայց ժողովրդավարական պետություններում տարածքային քաղաքականության հավասարեցումը հենվում է ազգաբնակչության այն պահանջների վրա, որոնք արտահայտվում են ժողովրդական ընտրյալների կողմից, իսկ ուրիշ այլ երկրներում դա սահմանվում է կենտրոնի՝ իրենց նպատակների հասկացությամբ, ստրատեգիական զարգացումով և միջոցների ծախսման պատասխանատվությամբ:

Ֆինանսական ապակենտրոնացումը, այսինքն՝ տեղական բյուջետային մուտքերը ընդգրկում են տեղական հարկերը, կենտրոնական հարկերից մասհանումները, կենտրոնական բյուջեից փոխանցումները, որոնցից գիտակցաբար հրաժարվել են կենտրոնական իշխանությունը և կառավարման մարմինները: Մենիշխան վերաբաշխումից և համապատասխան լիազորությունները ստորադաս կառույցներին փոխանցել բնորոշ է Նիգերիայի և Լիվիան օրինաչափ տեղեկները և արտահայտում է զարգացումը:

Ապակենտրոնացումը ինքնին օբյեկտիվ նորմալ երևույթ է և արտահայտում է տեղեկում առաջացող բազմաթիվ խնդիրների լուծումների իրական առավելությունները: Ապակենտրոնացումը պետության համալիր և կայուն զարգացման, իր առանձին մասերի հավասարազոր և ինքնուրույնության հիմնահատկանիշ է: Բյուջետա-հարկային հարաբերություններում հատուկ սրություն են ձեռք բերում ապակենտրոնացման հիմնահարցերը, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի նոր պետական կառուցվածքի հետ, որը դեռևս հստակ պարզված չէ:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ Հայաստանի և նրա տարածքային սուբյեկտների բյուջետա-հարկային հարաբերությունների համակարգը կլինի գործող ոչ միայն այդ համակարգի պարզապես տեսական հիմնավորման և համաշխարհային լավագույն փորձի համապատասխանեցման պայմաններում, այլև երկրի բնակչության մեծամասնության և նրա տարածաշրջանների կողմից առաջ քաշվող ընդհանուր խնդիրների հետ կապված բարի ցանկությունների նկատմամբ: Այդպես ընդունելու պարտադիր նախադրյալներ են մի կողմից համակարգի միօրինակությունը, իսկ մյուս կողմից բացեիբաց գործելը:

Առաջինը նշանակում է, որ Հայաստանի Հանրապետության բոլոր համայնքները պետք է իրենց տրամադրության տակ թողնեն հանրապետական հարկերի մի մասը, որոնք նախատեսված են միասնական նորմատիվներով:

Երկրորդը այն է, որ անհատական նորմատիվների փոփոխության և հանրապետական ու տարածքների մակարդակների միջև հարկաբյուջետային հարաբերություններում այլ ճշգրտումների դեպքում յուրաքանչյուր տարածաշրջանի համար պետք է հասկանալի լինի, թե ինչպիսի չափանիշներով և ինչպիսի ընթացակարգի համապատասխան պետք է այդ կոնկրետ տարբերությունները սահմանվեն: Դա բացարձակապես անհրաժեշտ է, քանի որ հակառակ պարագայում հաճախակի տատանումները հանրապետական մակարդակում կունենան բացասական հետևանքներ: Հայտնի է, որ մախկին տնտեսական համակարգից ժառանգվել է հանրապետական բյուջե հատկացվող հարկային նորմատիվների անհատականացման պրակտիկան, որպես ռեզիդուալ բյուջեների հավասարակշռման հիմնական մեթոդ: Եվ միայն հավասարակշռման բոլոր հնարավորությունների իրացման, նորմատիվների հաշվին կիրառման համար օգտագործում են դոտացիաներ և սուբսիդիաներ:

Բայց փոփոխվող իրավական և տնտեսական պայմաններում այդպիսի մոտեցումներն ունեն մի շարք բերություններ: Առաջինը, հարկային արտոնությունների անհատականությունը ստեղծում է բոլոր նշված տարածաշրջանների մոտ ճանապարհային զգացում: Նշենք, որ բոլորի մոտ, այդ թվում նրանց, ովքեր արտոնություններ են ստանում, դժգոհությունը մնում է: Երկրորդ, քննարկվող անհատականացումը արհեստականորեն առաջ է բերում անցում փոխադարձ կապի իրականացման աննախադեպ կարգին պետության գործունեության այլ կարևոր ոլորտներում: Երրորդ, իրականում հարկային արտոնությունները համարվում են պետական բյուջեից թաքցված դոտացիաներ:

Այս փաստացի առանձնահատկությունների հաշվի չառնելը առաջացնում է հանրապետական և տարածքային իշխանության մարմինների միջև հարաբերություններում սուր հակասություններ:

Այն մարմինները, որոնք կառավարում են հանրապետական բյուջեի ձևավորումը, բաշխում ու ծախսը, անկախ տարածքի բյուջետային ներդրման և բյուջետային միջոցների պահանջներից, ստանում են հնարավորություններ՝ ուղղելու բյուջետային հոսքը իրենց հայեցողությամբ:

Անխուսափելիորեն ստեղծվում է պետական շահերի առաջնայնությունը տեղական և տարածքային շահերի նկատմամբ: Առաջին, տարածաշրջաններում առաջ է գալիս կասկածանք, որ այդ տարածքները պետական բյուջե են փոխանցում ավելի շատ միջոցներ քան ստանում նրանից և տեղի է ունենում բյուջետային ռեսուրսների վերաբաշխում ոչ իրենց օգտին: Համապատասխանաբար թուլանում է դրամական կուտակումների սկզբնական աղբյուրների սեփականատերերի դրոշմապատճառները՝ փոխանցելու համապատասխան մասը պետբյուջե, ակտիվորեն մասնակցելով նրա ձևավորմանը:

Եթե պետական բյուջեն իրականացնում է հատկացումների դրույքաչափերի բարձրացում, նոր գանձույթների, հարկերի, պարտադիր վճարումների ներդրումով, որոնք կազմում են արտադրողի շահույթի հիմնական զանգվածը, ապա վերջիններս պատասխանում են շահույթաբերության մակարդակի կրճատմանը, ձգտելով ամբողջ եկամուտը ուղղել աշխատողների վարձատրմանը կամ դիմում են մույնիսկ ուղղակի արտադրության տեմպերի ընդհատմանը:

Դրանով է բացատրվում կենտրոնացված արտադրության կառավարման ցածր արդյունավետությունը: Կառավարման գործընթացների դեմոկրատացումը, որը ձեռք է բերվել Հայաստանի Հանրապետության կազմավորման ընթացքում, բարձրացնում է

տարածաշրջանների տնտեսական ինքնուրույնությունը, որը իր հետևից անխուսափելիորեն բերում է բյուջետային համակարգի ապակենտրոնացում: Դրա հետ մեկտեղ այդպիսի ապակենտրոնացումը օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ երևույթ է տնտեսության շուկայական հարաբերությունների անցման տեսանկյունից, քանի որ բյուջեի մի մասի փոխանցումն ուղղակիորեն տեղական և տարածքային մարմինների տրամադրության տակ՝ նպաստում է տնտեսության ազատականացմանը:

Հաշվի առնելով ասվածը, ենթադրվում է բյուջետային կառուցվածքի գործունեության բարելավման երկու գլխավոր միտում: Առաջինի էությունը այն է, որ բյուջետային համակարգի ընդհանուր կառույցների և պետական բյուջեում եկամուտների մուտքերի պահպանմամբ էապես և բացարձակ մեծ մասը փոխանցվում է տարածքային, քաղաքային տեղական բյուջեների տրամադրության տակ: Այդպիսի վերաձևավորումը չի պահանջում նախկին բյուջետային համակարգի ձևավորված, կազմակերպված կառույցների վերացում: Բայց իր էությանը մեծան մոտեցումը կազմակերպված կառույցների վերացում: Բայց իր էությանը մեծան մոտեցումը նշանակում է բյուջետային հարաբերությունների ոչ թե վերափոխում այլ կունենվածի: Այլուս միտումը համարվում է ավելի առաջադիմական և նրա էությունը կայանում է նրանում, որ տեղական բյուջեները ձեռք են բերում ինքնուրույնություն, ինչպես եկամուտների ստացման, այնպես էլ սեփական բյուջեներից ծախսերի իրականացման ուղղումներում:

Տեղական բյուջեների եկամուտների մուտքերը կարող են ապահովել հաստատագրված հատկացման ձևով, որը արտացոլվում է հարկերի և վճարումների ընդհանուր չափաբաժիններում, ուղղվելով անմիջականորեն դեպի տարածքային բյուջեներ:

Ֆինանսական	ռեսուրսների	ստացման,	բաշխման	և	ծախսման
հնարավորությունները	ստեղծում են	հիմքեր՝	իրաժարվելու	տեղական	
ֆինանսաբյուջետային	մարմինների	կենտրոնական	անմիջական	ենթակայության	

Հայաստանի Հանրապետության և նրա սուբյեկտների միջև համաձայնեցված հարկա-բյուջետային քաղաքականության ձևավորման նոր մոտեցման հիմնական սկզբունքները իրացվում են պետության սոցիալական և քաղաքական դերի բարձրացման միջոցով, որոնք պարտավոր են նախ և առաջ ապահովել ՀՀ Սահմանադրությամբ երաշխավորված՝ հասարակության անդամների հավասար իրավունք՝ սոցիալական որոշակի բարիքների ստացման ուղղությամբ:

Բյուջեների բաշխումը և հարկային ու այլ աղբյուրների վերաբաշխումը հանրապետության և տարածքային մարմինների միջև պետք է իրականացվի առաջինի իրական դերի համապատասխան և նպաստի երկրորդի նշված նպատակների իրականացմանը:

Հայաստանի Հանրապետության հարկա-բյուջետային քաղաքականության սկզբունքների կազմը, հիմնվելով իշխանությունների տարբեր մակարդակների փոխադարձ գործողությունների վրա, կարող է ունենալ հետևյալ պատկերը.

1. Բյուջետային, հարկային և ֆինանսական հարաբերություններում բոլոր մասնակիցների հավասարության սկզբունքը, որը բացառելու է մեկը մյուսի նկատմամբ ունենալիք որոշակի առավելություններ կամ դիսկրիմինացիան (խտրականություն):
2. Հարկա-բյուջետային համակարգի միասնության սկզբունքը, և իշխանության տարբեր մարմինների պատասխանատվությունը դրա պահպանման համար:
3. Հայաստանի Հանրապետության մարմինների բյուջեների ինքնուրույնության սկզբունքները: Այն մասը, որը վերաբերվում է հարկերից հատկացումների նորմատիվների սահմանմանը և պարտադիր պատասխանատվությունը այդ որոշումների սոցիալական և քաղաքական հետևանքների համար:

4. Նպատակային ուղղվածություն ունեցող հարկերի ու զանձույթների տարբեր մարմինների միջև բաշխման սկզբունքը (ավտոճանապարհային, բնական ռեսուրսների օգտագործման, ներքին շահագործման վճարներ և այլն) :
5. Բոլոր մարմինների կողմից այն նորմատիվ ակտերի նախապատրաստման ուղղակի մասնակցության իրավունքը, որոնք առնչվում են եկամուտների և ծախսերի բաշխման հիմնախնդիրներին, այդ նորմատիվ ակտերի հստակ համաձայնեցման և ընդունման ընթացակարգերով :
6. Ցանկացած նորույթները, որոնք առնչվում են հարկա-բյուջետային հարաբերությունների հետ, պետք է պարունակեն ցուցումներ ԳՀ հարկա-բյուջետային վիճակի հետևանքների գնահատման և լրացուցիչ ծախսերի օբյեկտների վերաբերյալ :

Բնականաբար ձևավորված այս առաջարկությունները չեն ընդգրկում հանրապետական և տարածքային հարկա-բյուջետային փոխհարաբերությունների բոլոր պրոբլեմները: Նրանք ուղղված են միայն վերացնելու այն հանգույցային լարվածությունը, որը առկա է այդ փոխհարաբերություններում:

1. Օրենսդրորեն սահմանազատել իշխանության տարբեր մակարդակների նպատակահարմար է իրականացնել հետևյալ գործողությունները:
2. Փինանսավորման օբյեկտները, ճյուղերը և ոլորտները:
3. Մշակել մեթոդիկա և իրականացնել հաշվարկներ յուրաքանչյուր տարածքի բոլոր բյուջետային ծախսերի գծով:
4. Սահմանել տարածաշրջանի ֆինանսական դրության գնահատման չափանիշները:

Տեղական բյուջեների ամրապնդումը նպաստում է ընդլայնելու դրանց կարգավորման և խթանման ներգործությունը, ստեղծելու պայմաններ տարածքային սոցիալական և արտարկական ենթկառուցվածքի վրա ավելի ակտիվ ազդեցություն ունենալու նպատակով:

Պրոֆեսոր Օզերովը 1906թ. գրել է, որ առանց փողի չի կարելի կառավարել, իսկ փողի քանակությունը որոշվում է տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ կառավարության վստահության աստիճանով: Այսինքն, շատ ավելի վստահությունը բերում է մեծ միջոցների տրամադրում, դրանով իսկ պատասխանատվության բարձրացում:

ժամանակակից պայմաններում, երբ լուրջ է դրված տեղական ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հարցը, առաջ է գալիս բյուջեների ինքնուրույն գործելու սկզբունքը, որը թույլ է տալիս համալրելու տեղական կառավարման կառույցների կառուցվածքների գործունեությունը իրական բովանդակությամբ, քանի որ այս դեպքում նրանք կարող են ինքնուրույնաբար տնօրինել այն ֆինանսական ռեսուրսները, որոնք հավաքագրվել են տվյալ տարածքում:

Տեղական ինքնակառավարման մարմինները, օգտագործելով բյուջետային լծակները, կարող են ակտիվ ներգործություն ունենալ ժողովրդական տարբեր ճյուղերի, ձեռնարկությունների տեղակայման և սոցիալական ենթակառուցվածքի կարգապահման համարվում են պատասխանատու ենթակառուցվածքի գծով: Մյուս կողմից, որոնք շատ երկրներում վերահսկում են էկոնոմիկայի զգալի մասը և շատ երկրներում կարգավորող գործընթացների հետ: Տեղական ինքնակառավարումը կարող է նպաստել գործարկության դեմ պայքարին:

Չամաշխարհային փորձը վկայում է, որ արտադրության կառավարման մեջ տարածքային սկզբունքի ուժեղացումը, հասարակական արտադրության

արդյունավետությունը բարձրացնում է, շեշտադրումը դնելով իշխանության տեղական մարմինների ծրագրերի վրա, արտադրության կարգավորման բյուջետային մեթոդների ընդլայնման ուղղությամբ:

Վերլուծելով տարբեր երկրների բյուջետային համակարգերի զարգացման միտումը կարելի է նշել հետևյալը:

Սկզբում ամբողջ աշխարհում գերակշռել է սոցիալ-տնտեսական գործընթացների կարգավորման մակրո-էկոնոմիկական կոնցեպցիան: Դրա համար մեծացել էր կենտրոնական բյուջեների դերը, որտեղ հավաքագրվում էր բյուջետային միջոցների հիմնական զանգվածը: Այսպես, օրինակ, ԳՖՀ-ում 1970-ական թ-ին Դաշնային բյուջեի տնտեսավարման միկրոտնտեսական սկզբունքների շեշտադրման հետ, առավել ակտիվորեն, շուկայական մեխանիզմների ներդրումով բյուջետային ծախսերի մասով ծանրության կենտրոնը աստիճանաբար տեղափոխվեց կառավարման ներքին օղակները:

Կենտրոնական կառավարման բաժինը կրճատելով, ավելանում է տեղական օղակների բաժինը: Տեղերում ֆինանսական ռեսուրսների աճը թույլ է տալիս տարածքներին դուրս գալ սոցիալ-տնտեսական գործունեության որակապես նոր մակարդակ:

Նման երևույթներ տեղի ունեցան նախկին խՍՀՄ-ում, հատկապես վերջին տարիներին: Էկոնոմիկայի շուկայական հարաբերությունների անցման հետ, ընդլայնվեց բոլոր մակարդակների կառավարման մարմինների և տնտեսավարող սուբյեկտների ինքնուրույնությունը:

Տեղական իշխանության մարմինների իրավունքների ընդլայնումը ուղեկցվեց նրանց բյուջեների ծավալների մեծացմամբ՝ տարածաշրջանների սոցիալ-տնտեսական համալիր զարգացման ապահովման նպատակներով, նրանց ձևավորման և օգտագործման մեխանիզմների փոփոխմամբ:

Որպես կառավարման բյուջետային մեթոդների առանձնահատկություն կարելի է առանձնացնել հետևյալ հնարավորությունները.

1. Կախվածությունը պետական կառավարման մարմինների գործունեությունից:
2. Ուղղվածությունը հասարակական պահանջներին բավարարմանը:
3. Նպատակասլացությունը որպես ներգործության բնույթի կարգավորող:

Վերաբաշխման հարաբերությունների դրսևորման առանձնահատկությունը, որն ընդգրկում է «Բյուջե» հասկացությունը, կայանում է նրանում, որ դրանց արդյունքում ձևավորում են հասարակական պահանջներին բավարարման համար դրամական միջոցների պետական ֆոնդերը: Դրա հետ կապված, տեղական բյուջեների առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ տարածքային կառավարման մարմինները գործում են միայն պետական իշխանության իրավասությունների հիման վրա և այդ իրավասությունների սահմաններում:

Գարկերի և վճարների սահմանման իրավունքը տրվում է տեղական մարմիններին, տեղական ինքնակառավարման մասին ԳՀ օրենքի սահմաններում: Բացի դրանից, հասարակական տեղական իշխանությունը սահմանափակվում է տվյալ տարածքի վրա գտնվող օբյեկտներով և այդ տարածաշրջանում բնակվող ազգաբնակչության պահանջներով:

Կենտրոնացված կառավարման մեխանիզմը, օգտագործելով կառավարման բյուջետային մեթոդը, կոչված է ապահովելու այն միջոցները, որոնք իրականացնում են համապետական տարածքային քաղաքականություն, այդ թվում լուծելու այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են արտադրողական ուժերի արդյունավետ տեղաբաշխումը, տարածքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը:

Տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից բյուջետային լծակների օգտագործումը պետք է նպաստի տարածաշրջանի սոցիալ տնտեսական համալիր զարգացմանը:

Կախված տարածքի զարգացման կառավարման կառուցվածքային մակարդակից, փոփոխվում է բյուջետային մեթոդների բնույթը: Օրինակ՝ պետության մակարդակով օգտագործվում են համապարտադիր հարկերի դրույքաչափերի սահմանումը և համայնքներին տրվող սուբվենցիաները: Իսկ համայնքային մակարդակով տեղական վճարումների ու հարկերի ներդրումը, բյուջեից նոր ֆինանսավորում և մասնակցությունը տարածքային ծրագրերի ֆինանսավորմանը:

Գոյություն ունեն տարածքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարգավորման երկու խումբ, բյուջետային մեթոդներ, որոնք կապված են առաջին տարածքի, ճյուղի զարգացման համար ֆինասական ռեսուրսների տրամադրման հետ, երկրորդ՝ վարչատնտեսական միավորումների, տնտեսավարող մարմինների և առանձին քաղաքացիների տրամադրության տակ թողնվող ֆինանսական ռեսուրսների չափի կարգավորման հետ:

Բյուջեից միջոցների հատկացման բազմապիսի եղանակները կարելի է դիտել որպես տվյալ տարածաշրջանում սոցիալական գործընթացների կարգավորիչներ, իսկ բյուջետային ֆինանսավորման ձևերի կատարելագործումը պետք է ընթանա տեղիտնտեսական արտադրական ենթակառուցվածքի ներգործության խթանման և ազգաբնակչության սոցիալական պահանջմունքների բավարարման մակարդակի ուժեղացման ուղղությամբ:

Բյուջեի վճարումները հանդես են գալիս տնտեսական խթանումների ձևով եկամտի տարբեր արդյունքների ֆոսկալային, կարգավորող և խթանող նշանակության սերտ կապի պայմաններում: Կարելի է առանձնացնել սոցիալ-տնտեսական տարածաշրջանային գործընթացների վրա նրանց ներգործության հետևյալ ուղղությունները. ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց եկամտների հարկային կարգավորում, բնական ռեսուրսների օգտագործման ֆինանսական կարգավորում:

Բյուջետային կարգավորման լծակների թվում հիմնական տեղը պատկանում է հարկերին: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ հարկային մեթոդով բռնագանձում բյուջե: Սուբվենցիաների եկամտների մի մասի հարկային մեթոդով բռնագանձում բյուջե:

Հարկերի օգնությամբ լավագույն ձևով լուծվում են ոչ միայն ֆիսկալային, այլև վճարումների համակարգի առաջ:

Հարկային մեթոդների համակարգը ընդգրկում է բազմաբնույթ հարկա-տեսակները (ուղղակի և անուղղակի, կենտրոնական և համայնքային), յուրաքանչյուր հարկի դրույքաչափը, հարկերի գծով արտոնությունները:

Հարկային դրույքաչափը պետք է հաշվարկվի՝ հաշվի առնելով ազգաբնակչության և ձեռնարկությունների եկամտահարկի իրական մակարդակը, գների համակարգը, վարկի դիմաց տոկոսը, ամորտիզացիոն հատկացումների դրույքաչափը: Այսինքն, այդ գործընթացը համաձայնեցվում է կառավարման տնտեսական լծակների բոլոր համակարգերի հետ, որպեսզի ամբողջությամբ և փոխադարձ կապով ապահովվի էկոնոմիկայի կարգավորման արդյունավետությունը: Հատկապես հարկային մեխանիզմը կարգավորում և ընտրում է տնտեսական գործունեության կազմակերպման ձևերը և նպաստում սեփականության տարբեր ձևերի զարգացմանը:

Հաստատում, միասնական հարկային դրույքաչափերի ներդրումը ստեղծում է բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտների մոտ արտադրության ինտենսիվացման հավասար խթաններ, հարկային արտոնությունների համակարգը նպաստում է արտադրության պոտենցիալի նորացման արագացմանը, գիտահետազոտական աշխատանքների գծով

կատարվող ծախսերի աճին և միջոցառումների իրականացմանը, որոնք միաժամանակ խթանում են արտադրության արդյունավետության աճը: Հարկային արտոնությունների օգտագործման շրջանակները և դրանց համաձայնեցվածությունը շահույթի հարկման դրույքաչափերի հետ սահմանվում է տնտեսական քաղաքականության միջամտության և զգալի չափով բնութագրվում տարածաշրջանի տնտեսության միջամտության ծավալով:

Հարկային արտոնությունների մեխանիզմը ունի իր անմիջական հասցեատերը, ոչ թե կոնկրետ ձեռնարկությունը, այլ նպատակներն ու նպատակաուղղվածությունը և, իհարկե, վերջին հաշվով տնտեսավարող այն մարմինը, որը ստանալով հարկային արտոնությունը, իրացնում է տարածքային զարգացման ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց շահույթի (եկամտի) հարկումը բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտների համար միասնական անվանական դրույքաչափով:

Շահութահարկի միասնական դրույքաչափը առավել լիովին պատասխանում է միջամտությունը նվազեցնելու, առավելապես տնտեսական և շուկայական հարկերի գանձման պահանջներին: Այսինքն, տնտեսության մեջ պետական միջամտությունը ճակատագրորեն է պահանջում տնտեսական կառուցվածքի և ձեռնարկության ցիկլի փոփոխում, կոնկրետ տնտեսական կառուցվածքի նկատմամբ, որի կարգավորող վերաբառադրության ցիկլի ժամանակաշրջանի նկատմամբ, որի կարգավորող ծանրաբեռնվածությունը հասնում է նվազագույնի:

Հարկավորման պրոգրեսիվ բնույթը, ի տարբերություն միասնական դրույքաչափի հիման վրա իրականացվող հարկադրման, ակտիվորեն արձագանքում է վերաբառադրության իրավիճակի բազալիսի նկատառումներին:

Ավանդական դարձած քեյնսյան և նորքեյնսյան տեսությունների շրջանակներում աճողական դրույքների կիրառումը հարկադրման համակարգի հիմնարար կառուցման դեպքում հակացիկլային կարգավորման համակարգում խաղում է «խանդիպական կարգավորիչի» դերը: Այս լծակի գործողությունը հիմնվում է տնտեսական ներքին կառուցվածքի վերելքի ժամանակաշրջանում առանձին քաղաքացիների և ֆիրմաների աճող եկամտների աճողական ձևի գանձման ձգտման վրա, որը կոչված է ամբողջովին կասեցնելու տնտեսական կրճատումը իր հետևից բերում է հարկային ժամանակաշրջանում եկամտների կրճատում: Եվ դրանով իսկ իրականացնում դրույքաչափերի դրականամետ կրճատում: Եվ դրանով իսկ իրականացնում տնտեսական ակտիվության որոշակի մակարդակների ապահովում:

Հարկային քաղաքականության մեթոդներով լուծվող հարցերի շրջանակը համընդհանուր չէ. գոյություն ունեն տնտեսական քաղաքականության նպատակներ և արտակարգ հարցերի լայն շրջանակ, որոնք կամ ընդհանրապես չեն կարող լուծվել հարկային քաղաքականության միջոցներով կամ կրում են շատ աննշան ներգործություն այլ կողմից: Դրանց շարքին պետք է դասել արժեզրկման սահմանափակման պրոբլեմը:

Ինչպես ձեռնարկության, այնպես էլ ազգաբնակչության եկամտից գանձվող հարկերի աճի օգնությամբ արժեզրկման գործընթացների արգելակման փորձերը միայն միացնում են արժեզրկման զսպանակը: Իրենց էության մեջ այդպիսի գործողությունները բերում են այսպես կոչված, ծախսերի արժեզրկման, հարկերի մեծացումը չափը մեծացնում է արտադրության տարբեր ծախսերը: Տարբեր երկրների փորձը վկայում է, որ ամբողջությամբ այդպիսի միջոցառումները խտում են աննշան արդյունավետության մասին:

Ինքնին բարձր հարկերը չեն համարվում ինֆլյացիոն լծակներ: Դեռևս Ա.Ս.Միքլը և Դ.Ռիկարդոն ցույց տվեցին, որ ցանկացած շահույթից, ապրանքային գեղջից առաջացող հարկը ինքնաբերաբար անցնում է ապրանքի գնի միջոցով սպառողի վրա:

Լուրջ ուշադրություն դարձնել տնտեսության շուկայական և տնտեսավարող սուբյեկտների գործածության պայմաններում խիստ բյուջետային

նրա վեճակներու վերջնականութիւնը որոշուած չէ ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար: Երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Սակայն, երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Սակայն, երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Սակայն, երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Սակայն, երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Սակայն, երբ անհրաժեշտ է ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար, ինչպէս ըստ իր անձնական շահերէն ելլելու համար:

Չողի հարկի գանձման իրավիճակը Քեղարքունիքի մարզում

Ս.Ն.Յերգնյան

Չարկային համակարգը պետության կողմից հարկերի բնագավառում անցկացվող միջոցառումների ամբողջություն է, որը կազմում է պետական տնտեսական քաղաքականության կարևորագույն մասը: Չարկային համակարգը, նրա քաղաքականության բովանդակությունը, նպատակները պայմանավորված են հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքով, պետության և ժողովրդի ներկա և հետագա տնտեսական ու քաղաքական նպատակներով: Տնտեսական առումով յուրաքանչյուր պետություն տնտեսության վրա անուղղակի կերպով ներգործելու և իր եկամուտները ձևավորելու համար օգտագործում է որոշակի տեսակի հարկերի և տուրքերի ամբողջություն: Ընդ որում, վաղուց արդեն հիմնավորվել է այն կարծիքը, ըստ որի՝ որքան էլ մեծ է հարկերի դերը պետության բյուջեի համալրման գործում, պակաս կարևոր չէ նաև հարկերի կարգավորող ֆունկցիան, որի միջոցով պետությունը իրականացնում է ֆինանսական միջոցների բաշխում և վերաբաշխում տնտեսության կառավարման տարբեր օղակների միջև:

Պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման ժամանակ պետության ֆինանսական հարաբերությունները ձեռնարկությունների, տնտեսական կազմակերպությունների և բնակչության հետ ներկայումս կառուցվում են հիմնականում հարկային սկզբունքների հիման վրա: Դրա հետ կապված՝ հարկերը և հարկային համակարգը հանդես են գալիս որպես ֆինանսական համակարգի առանձին և ինքնուրույն օղակ:

Գրում հարկերը օգտագործվում են որպես ազգային եկամտի երկրորդական բաշխման և վերաբաշխման ձև: Չարկերի միջոցով ձեռնարկությունների, տնտեսական, կոոպերատիվ և հասարակական կազմակերպությունների, ինչպես նաև քաղաքացիների հիմնական եկամուտների մի մասը մոբիլիզացվում է պետության պահանջների, նրա արտաքին և ներքին խնդիրների լուծման համար:

Գր 1992 թ. ապրիլի 9-ի « Չարկերի և տուրքերի մասին » օրենքով տրված է հարկի հետևյալ բնորոշումը. « Չարկը հիշյալ օրենքով և Չայաստանի Չանրապետության օրենսդրության այլ ակտերով նախատեսված կարգով, հաստատուն չափերով և սահմանված ժամկետներում, ֆիզիկական և

իրավաբանական անձերից և այլ վճարողներից պետական և հասարակական կարիքների բավարարման նպատակով գանձվող համապարտադիր և անհատույց վճարն է »:

Իրավական տեսակետից հարկերն ունեն մի շարք առանձնահատկություններ, որոնցով տարբերվում են այլ վճարումներից: Այդ առանձնահատկություններից առաջինը անհատուցանելիությունն է: Սյուս առանձնահատկություններից է այն, որ հարկերի գանձումը կապված չէ վճարողին անմիջական նյութական բարիք հատկացնելու կամ ծառայություն մատուցելու հետ:

Չարկերը կարելի է դասակարգել՝ ելնելով տարբեր հատկանիշներից: Ըստ սուբյեկտների, դրանք լինում են իրավաբանական անձանցից, այլ վճարողներից և ֆիզիկական անձանցից գանձվող հարկեր: Առաջին խմբի հարկերի թվին են դասվում շահութահարկը, ավելացված արժեքի հարկը, ակցիզային հարկը և այլն: Ֆիզիկական անձանցից գանձվող հարկերից՝ եկամտահարկը, ժառանգության և նվիրատվության հարկը, մասնագիտության հարկը: Դրանից բացի գոյություն ունեն և նվիրատվության հարկը, մասնագիտության հարկը: Դրանից բացի գոյություն ունեն հարկեր, որոնք վճարվում են վերը նշված բոլոր սուբյեկտների կողմից՝ հողի հարկ, գույքահարկ, ճանապարհային հարկ:

Չարկերը լինում են ուղղակի և անուղղակի: Անուղղակի հարկերը քողարկված բնույթ ունեն: Այս պարագայում դրանք սահմանվում են որպես իրացվող ապրանքների գների հավելում և հետևաբար կախված չեն ուղղակիորեն վճարովի փաստացի եկամտից կամ գույքից: Փաստորեն հարկի վճարման ծանրությունը ընկնում է սպառողի վրա, չնայած իրավական տեսակետից այդ հարկերը վճարում են արտադրողներն ու վաճառողները (ավելացված արժեքի հարկ, ակցիզային հարկ): Իսկ հողի հարկը, ինչպես նաև շահութահարկը, եկամտահարկը և գույքահարկը, դասվում են ուղղակի հարկերի դասին: Այս հարկատեսակներն անմիջականորեն ուղղված են հարկատուին, նրա եկամուտներին, գույքին ու հարկման այլ օբյեկտներին:

Չողի հարկը գործում է գրեթե բոլոր զարգացած կապիտալիստական երկրներում: Այն հիմնականում գանձվում է գյուղատնտեսական և անտառային տնտեսություններից, սեփականություն հանդիսացող հողատարածքներից՝ անկախ այն բանից՝ սեփականատերը հանդիսանում է ֆիզիկական թե իրավաբանական

անձը: Այս հարկը հիմնականում հանդիսանում է տեղական բյուջեի համալրման միջոց:

Այժմ տեսնենք թե ինչպիսի առանձնահատկություններ ունի հողի հարկը Պեղարքունիքի մարզում:

Հայաստանի Հանրապետությունում «Հողի հարկի մասին» օրենքը ընդունվել է 1994թ. ապրիլի 27-ին, կիրարկման է դրվել 1994թ. ապրիլի 1-ից և տարածվում է հողի բոլոր սեփականատերերի, պետական հողերի մշտական և ժամանակավոր օգտագործողների վրա:

ՀՀ-ում հողի օգտագործումը վճարովի է, որից օգտվելու վճարը սահմանված է հողի հարկի ձևով: Ընդ որում, ի տարբերություն մյուս հարկատեսակների, սա միակն է, որ մինչև այժմ ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվել:

Հողի սեփականության իրավունքի և հողօգտագործման հետ կապված հարցերը կարգավորվում են «Սեփականության մասին» ՀՀ օրենքով, «ՀՀ հողային օրենսգրքով» և նորմատիվային այլ ակտերով:

Վարձակալության պայմաններով օգտագործման տրամադրված հողերի համար հարկը գանձվում է վարձատուից:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի համար հողի հարկով հարկման օբյեկտ է հանդիսանում հողի կադաստրային գնահատմամբ որոշված հաշվարկային զուտ եկամուտը:

Հողի հարկը պետական բյուջե գանձվող պարտադիր վճար է, որի չափը կապված չէ վճարողների տնտեսական գործունեության արդյունքների հետ և սահմանվում է հողակտորի միավոր մակերեսի համար հաստատագրված վճարի ձևով տարվա համար:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի (ներառյալ բնակավայրերում, բնակչինարարության համար հատկացված, տնամերձ և այգեգործական (ամառանոցային հողամասերը) համար հողի հարկի դրույքաչափը սահմանվում է դրանց կադաստրային գնահատմամբ որոշված հաշվարկային զուտ եկամտի 15 տոկոսի չափով:

Գնդարքունիքի մարզում ըստ հարկային տեսչության տվյալների, պետական եկամուտները հողի հարկի մուտքի գծով 1995-1997 թվականների համար տոկոսային հարաբերությամբ հետևյալ տեսքն ունեն:

N	Շրջանի անվանումը	1995 թ.	1996 թ.	1997 թ.
1	Գավառ, Սարտունի	49	55	63
2	Վարդենիս, Սևան, Ճամբարակ	37	40	52

Սի շարք տնտեսավարող սուբյեկտների ֆինանսական ծանր կացության առանձին դեպքերում անվճարունակության, միջոցների բացակայության պատճառով հարկային վճարումների զգալի գումարներ չեն մուծվել բյուջետային համակարգ և կուտակվել են որպես ապառքներ:

1995-1997 թվականներին քաղաքացիների կողմից հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքից հրաժարվելու հետևանքով, հողի հարկի մուտքերի պլանային ծավալները փոքրացել են, բայց ավելացել է հավաքագրված փաստացի գումարների տեսակարար կշիռը պլանի նկատմամբ: Սակայն այդ փաստացի ծավալի մեծացման պատճառը հիմնականում գյուղատնտեսական հողատեսքերի զուտ եկամտի թանկացումն է: Սա բացատրվում է նաև նրանով, որ վերը նշված թվականների համար գյուղատնտեսական հողատեսքերի կադաստրային զուտ եկամտի հաշվարկման համար կիրառվելիք ինդեքսավորման գործակիցները եղել են տարբեր համապատասխանաբար 1.95; 1.14; 1.12: Ուստի և հողի հարկի հարաբերական աճը նախորդ տարիների համեմատությամբ չի կարելի բացատրել որպես հարկային մարմինների հավաքագրման աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման արդյունք:

1996 թ. հուլիսի 22-ի ՀՀ կառավարության «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքով հողի հարկը ամբողջությամբ անրակցվել է համայնքների բյուջեներին: Սա ևս հնարավորություն է ստեղծում կազմակերպելու հողի հարկերի

մուտքերի ապահովումը տեղական բյուջե: Չնայած այս ամենին՝ զգալի է հողի հարկ չվճարողների բանակը:

Իսկ այժմ նշենք այն հիմնական պատճառները, որոնք խոչընդոտում են հողի հարկի գանձմանը:

— գյուղատնտեսական արտադրության վնասաբերությունը կամ շահութաբերության ցածր մակարդակը գյուղացուն հիմք է ստեղծում անվճարունակ դառնալուն,

— դեռևս գոյություն չունի լիովին ձևավորված հարկային կուլտուրա, այսինքն՝ քաղաքացիները հոգեբանական տեսանկյունից պատրաստ չեն և չեն էլ ձգտում հարկ վճարելու,

— լեռնային և նախալեռնային շրջաններում գյուղատնտեսական արտադրանքի ինքնարժեքի ավելի մեծ չափերը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական ավարանքների գնման գնի ցածր մակարդակները նպաստում են հողօգտագործողների թվի նվազեցմանը,

— զեղարքունիքի մարզում գյուղատնտեսական հողերի սեփականաշնորհման գործընթացը իրականացվել է 3 - 5 հողակտորով գոտիականացված խմբերով, որը նպաստում է լրացուցիչ ծախսերի ավելացմանը, իսկ վերջնական արդյունքում տվյալ արտադրանքի ինքնարժեքի մեծացմանը:

Ելնելով հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ գոյություն ունեցող տնտեսական ռեալ իրավիճակից և ունեցած առավելություններից, առաջիկա հեռանկարում անհրաժեշտ է իրականացնել գործող ենթակառուցվածքների կատարելագործում: Այս ծրագրի իրականացման գործում զգալի դեր ունի նաև հարկային համակարգի կատարելագործումը, որը հանդիսանում է ֆինանսական կարևոր լծակներից մեկը:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում տնտեսական աճ կարելի է ապահովել հարկային քաղաքականության միջոցով: Հարկային մեխանիզմի ներգործությունը պահանջարկի վրա կարող է լինել միանշանակ դրական կամ հակադարձ համեմատական: Այսպես, հարկերի իջեցումը ավելացնում է արտադրանքի թողարկման ծավալը և տնտեսավարող սուբյեկտների եկամուտները:

Սակայն եկամուտների ավելացումը բարձրացնում է նաև իրական փողի պահանջարկը, որը տանում է տոկոսադրույթների բարձրացմանը:

Անկասկած, հարկային քաղաքականության նպատակը պետական բյուջեն եկամուտներով ապահովելն է, որը հնարավորություն է տալիս պետությանը վարելու իր տնտեսական քաղաքականությունը: Դրան ավելի հեշտ կարելի է հասնել տնտեսական ակտիվության բարձրացման միջոցով, քան թե հարկերի դրույքաչափերի ամարգելք բարձրացման ճանապարհով: Շատ դեպքերում ցածր հարկային դրույքաչափերի սահմանումը ավելի մեծ եկամուտներ է ապահովում պետության համար: Դրույքաչափերի հիմնավորվածությունը հանդիսանում է այն հիմքը, որից ելնելով պետք է սահմանվի այս կամ այն դրույքաչափը: Ավելի ցածր դրույքաչափերի անհրաժեշտությունը հիմնականում կապված է հանրապետության ներկա սոցիալ-տնտեսական վիճակի, հարկատուների շահերի պաշտպանության, մասնավորապես նրանց տնտեսական ակտիվությունը խթանելու համար:

Շուկայական հարաբերություններին անցման շրջանին առանձնահատուկ է տնտեսական երևույթների ազդեցությունը հարկային համակարգի արդյունավետ գործողության վրա: Բյուջեի հարկային մուտքերի վրա ուղղակի և ավելի մեծ չափով ազդում են հարկատուների չվճարումները, հարկային և հարադիր օրենսդրական ակտերի փոխկապակցված և փոխհամաձայնեցված կատարելագործման անհրաժեշտությունը, շուկայական ենթակառուցվածքների տեխնիկական հագեցվածության ցածր մակարդակը և այլն:

Այսպիսով, հարկային համակարգի ռազմավարական խնդիրը հարկային օրենսդրության պահպանման, պետական բյուջե հարկերի և այլ պարտադիր վճարների ճիշտ, լրիվ և ժամանակին մուտքագրման նկատմամբ վերահսկողությունն է, ինչպես նաև բյուջեի հանդեպ հարկային պարտավորությունների ճիշտ և ժամանակին կատարման նպատակով հարկատուների համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը:

Երկրորդ խնդիրը հարկատուների իրազեկման համակարգի ներդրումն է, որը նպատակ ունի աջակցել հարկ վճարողների կողմից հարկային օրենսդրության

պահանջների կատարմանը և այդ օրենսդրության փոփոխություններին հետևելուն
ի պատճառով նաև հարկերը ինքնուրույնաբար վճարելու սկզբունքների տարածմանը:

Չենք կարող չնշել նաև վարչական բարեփոխումների մասին: Սիջոցառումները
այս խմբի մեջ ամենից առաջ անհրաժեշտ է կառուցվածքային բարեփոխումներ
մտցնել հարկային մարմինների և դրանց առանձին ստորաբաժանումների
ֆունկցիոնալ պարտականությունների հստակեցման, կադրերի որակավորման
բարձրացմանն ու վերապատրաստմանն ուղղված միջոցառումների իրականացման
մեջ: Այս և այլ ծրագրային միջոցառումների իրականացումը հնարավորություն կտա
պետական բյուջեն եկամտային մասով ապահովելուն:

Համախոս ենք լսում այն մասին, որ կառավարության վարած հարկային
քաղաքականության արմատական փոփոխությունները կարող են փրկել
տնտեսությունը ճգնաժամային երևույթներից: Իրոք, հարկային մեխանիզմը կարևոր
տնտեսական կարգավորիչ է: Տնտեսական գործունեության ոլորակի պայմաններում
համախոս առաջնային է համարվում այն տնտեսական միջոցառումների անցկացումը,
որոնք նպաստում են սղաճի դեմ պայքարին, արտադրության անկումը կասեցնելուն
չվճարումների ճգնաժամը լուծելուն, մրցակցության զարգացման համար պայմաններ
ապահովելուն:

Հայաստանի Հանրապետության հարկային համակարգի արմատական
բարեփոխումները առաջիկայում տնտեսական և քաղաքական առումով արդարացված
չեն: Հանրապետությունում գոյություն ունի հարկային պարտավորությունների
կատարման ցածր կարգապահություն:

Սակայն հարկավոր է նշել, որ գործող հարկային համակարգը ապացուցեց իր
կենսունակությունը և թույլ է տալիս հիմնականում հավաքագրել սոցիալ-տնտեսական
խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսներ, իսկ պատճառական
փորձը վկայում է, որ հարկային համակարգի կայունությունը տնտեսական աճի և
օտարերկրյա ներդրումներ ներգրավելու որոշիչ նախապայմաններից մեկն է:

Այսօր հանրապետությունում տնտեսությունը գտնվում է զարգացման այն
փուլում, երբ հարկային համակարգն իր բոլոր հնարավորությունները դեռևս մինչև
վերջ չի դրսևորել: Նրանում, ինչպես և այլ ցանկացած դիմաձիկ զարգացող:

համակարգում, կան թերություններ: Հանրապետությունում ստեղծված «ստվերային
տնտեսության» երևույթը իբրև կատեգորիա, կարելի է բնութագրել տարբեր
տեսանկյուններից: Հարկային տեսանկյունից ստվերային տնտեսության տակ
հասկացվում է պետության կողմից չվերահսկվող գործունեությունը: Ներկայումս նման
ուղորտներին կարելի է դասել թույլատրելի գործունեության այնպիսի ոլորտներ, որոնց
վերահսկումը բավական բարդ կամ ավանդական եղանակով անհնար է: Այդ ոլորտները
կարելի է դասել որպես հարկային վերահսկողությունից դուրս մնացող ոլորտներ և
հարկերի վճարումներից ուղղակի խուսափող ոլորտներ: Բոլոր դեպքերում դրանի այն
շրջանառությունը, որը մնում է հարկումից դուրս և դրա հետ կապված պետական
բյուջե չեն մուտքագրվում, կարելի է համարել ստվերային:

Հարկային համակարգը բարելավելու համար պետք է նշվեն այն ուղիները և
մեթոդները, որոնց հաշվի առնելը թույլ կտա ունենալու ճկուն և արդյունավետ
հարկային համակարգ: Ակնհայտ է, որ հարկային ճնշումը առաջին հերթին
խոչընդոտում է բյուջեի եկամուտների համալրմանը: Ուստի հարկերի վճարման
ժամանակ պետք է կիրառել հարկերի կամովին վճարման սկզբունքը, որը բխում է
հարկատուների իրազեկությունից, ֆինանսական կարգապահությունից:

Սեր երկրի օրինակով կարելի է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը
վարում է կոշտ հարկային քաղաքականություն: Հարկային քաղաքականություն
իրականացնելիս պետք է բավարար ուշադրություն դարձնել հարկային
արտոնությունների սահմանման խնդրի վրա, անհրաժեշտ է հատուկ մոտեցումներ
ցուցաբերել ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ բնակլիմայական գործոնները,
տարերային աղետների հետևանքով առաջացած վնասները հաշվի առնելու առումով:
Պետք է մշակվի այնպիսի հարկային քաղաքականություն, որի հիմնական նպատակը
լինի գյուղատնտեսության մեջ ապահովել զարգացած վերարտադրություն և
ֆինանսներով մուտքերի համալրում պետական բյուջե:

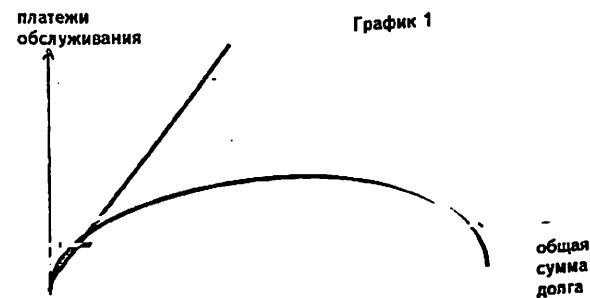
Оценка времени внешней задолженности с помощью кривой Лафера

В.А. КАРАПЕТЯН

Для достижения макроэкономического равновесия и для стимулирования внутренних инвестиций, развивающиеся страны в основном основываются на привлечении иностранных финансовых средств, что дает возможность потреблять и инвестировать больше, чем при использовании только собственных ресурсов. Фактически страна может финансировать накопление капитала не только с помощью мобилизации внутренних ресурсов, но и за счет привлечения сбережений из стран с излишком капитала. Внешние заемные финансовые средства позволяют создать возможность ускорения экономического роста. Но при привлечении внешних финансовых ресурсов, необходимо также создать гибкий и эффективный механизм управления внешним долгом, с помощью которого можно избежать привлечения излишних и нерациональных заемных средств, неэффективного использования заемных финансовых ресурсов. Заемные средства должны использоваться с такой эффективностью, которая в дальнейшем приведет к экономическому росту и даст возможность осуществить обслуживание внешнего долга. Но развивающиеся страны направляют заемные средства в основном на покрытие импорта, а не на финансирование новых инвестиций. Следовательно, первой проблемой обслуживания внешнего долга для развивающихся стран является проблема ликвидности. Кроме этого, существует также проблема платежеспособности, что более долговременна и требует более решительных мер.

Итак, для каждой развивающейся страны необходима оценка неплатежеспособности, что означает найти тот предел, когда не надо привлекать новые средства для обслуживания старых долгов, а начать процесс реоформления кредитных условий. Но, исходя из предстоящей неопределенности, кредиторы склонны к пролонгированию обязательств, а не к ирризации основных сумм.

Вероятность потенциальных платежей обслуживания внешнего долга зависит от всей тяжести бремени внешней задолженности. В общем,
⇒ правительство страны с тяжелым бременем внешнего долга не стремится к резким экономическим реформам, так как большая часть получаемых доходов в основном направляется на обслуживание внешнего долга, то есть кредиторам данной страны;
⇒ тяжесть бремени внешнего долга посредством налогов облагается на резидентов.

Из вышесказанного следует, что при высоком уровне внешней задолженности высока вероятность неплатежей. Если объемы накопленной задолженности высоки, дальнейшее нарастание долга уменьшает объемы предстоящих платежей.

Для наглядности взаимосвязи внешнего долга и его обслуживания можно использовать кривую Лафера, согласно которой можно увеличить налоговые поступления с помощью уменьшения налоговых ставок. Кривая Лафера внешней задолженности рассматривает тот факт, что уменьшение номинальных требований внешнего долга будет способствовать увеличению вероятности погашения остальной части задолженности.

При рассмотрении функции кривой Лафера на горизонтальной оси — номинальная стоимость внешней задолженности, а на вертикальной — платежи обслуживания внешнего долга.

При небольших объемах реализации высока вероятность полного погашения, то есть страна может осуществить все требуемые выплаты. Параллельно увеличению бремени внешней задолженности положение страны ухудшается. Прощение долгов выгодно всем сторонам, когда положение страны на кривой Лафера соответствует нисходящей части. Обычно, когда страна не может погасить свою задолженность полностью, кредитор может с дисконтом продать ее на вторичном рынке. И опять возникает необходимость реформирования внешнего долга.

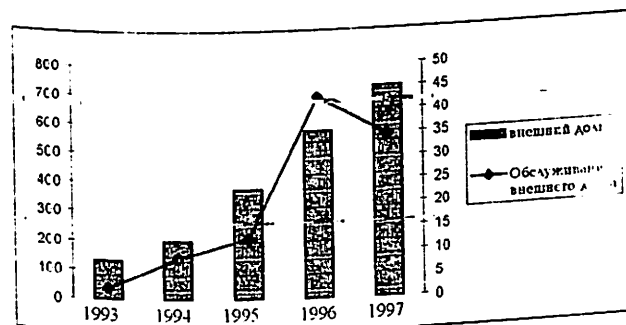
На практике трудно определить место страны на кривой, то есть выяснить тот предел, после чего необходимо осуществить процесс прощения долгов. Но есть возможность приблизительных оценок бремени внешнего долга.

В РА процесс накопления внешнего долга начался с 1993г.. В 1993-96 гг. темп роста внешнего долга составил 43.7%. Максимальный объем притока финансовых средств наблюдался в 1996 г., так как

- ⇒ к этому времени началось полное сотрудничество с международными финансовыми структурами (их доля в притоке за 1996г. составила 60%), и,
- Ю оживился процесс инвестирования частного сектора.

млн. доллар	1993	1994	1995	1996	1997
внешний долг	130.3	200.4	372.2	567.82	720
Обслуживание внешнего долга	2.3	2.7	12.9	44.9	34.5

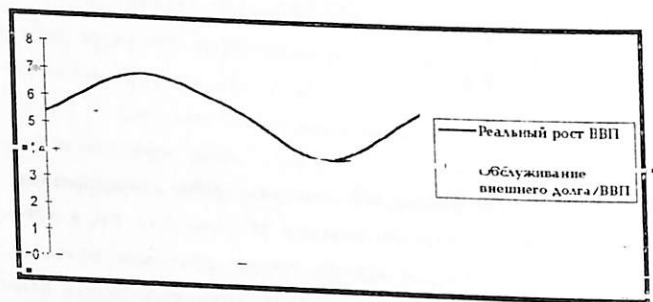
Кривая Лафера для внешнего долга РА имеет следующий вид:

Со структуры кривой Лафера видно, что начиная с 1993г., номинальная сумма долга росла, и, параллельно возросли платежи обслуживания. Но, в 1997 г. по сравнению с прошлым годом, возросли только плановые платежи обслуживания долга, а реальные фактические платежи уменьшились, так как некоторые платежи были пролонгированы. Следовательно, кривая Лафера нисходящая, но это не достаточно для предположения, что положение РА на кривой имеет тенденцию убывания, так как 1997 г. был с точки зрения обслуживания внешнего долга перегружен, следовательно, пролонгация платежей имела цель распределения бремени внешнего долга на последующие годы. Для оценки последующих тенденций бремени внешнего долга РА важным показателем является реальный рост ВВП и удельный вес внешнего долга в ВВП.

	1994	1995	1996	1997	1998
Реальный рост ВВП	5.4	6.9	5.8	4	5.8
Обслуживание внешнего долга/ВВП	1.24	1	2.83	2.29	2.15

Внешний долг в 1996 составил 35.4% от ВВП, а платежи по обслуживанию внешнего долга составили приблизительно 2.8 % от ВВП. Следовательно, можно предположить, что 2.8 % экономического роста был направлен кредиторам РА. В то же время, учитывая запланированный рост реального ВВП в будущем и то, что в среднем 3-4% ВВП будет направляться на обслуживание внешнего долга, можно опасаться того, что в будущем РА может иметь проблему платежеспособности.

Например, если выручка от экспорта растет быстрыми темпами и дает возможность управлять достаточными валютными средствами, то в дальнейшем проблемы ликвидности внешнего долга не возникнут. Но когда плановые платежи обслуживания внешнего долга растут быстрее, чем валютные доходы, то необходимо возникает хроническая проблема ликвидности. С 1994 г. параллельно росту экспорта, росли платежи обслуживания внешнего долга, но по сравнению с экспортом (средний темп роста 10.7%), обслуживание внешнего долга возрос более быстрыми темпами (в среднем 49%). В 1996 году платежеспособность внешнего долга составил 12% экспорта. А в 1995 году этот показатель был на уровне 4.8%. Из вышеизложенного следует, что для осуществления платежей обслуживания внешнего долга используются не валютные доходы от экспорта, а привлеченные новые заемные Финансовые средства. Можно прийти к выводу, что заемные

средства должны инвестироваться с высокой эффективностью, для обеспечения дальнейшего роста экспорта и обслуживания внешнего долга за счет выручки от экспорта. Эта проблема особенно актуальна в РА, где необходимо ускорить рост экспорта за счет новых инвестиций.

Пример мексиканского кризиса 1994 года и политика макроэкономической стабилизации в переходном периоде. В.А. КАРАПЕТАН

20 декабря 1994 года мексиканские власти расширили валютный коридор, который был установлен в конце 1991 года. Два дня спустя, при продолжающемся увеличении оттока капитала из Мексики, валютный курс был либерализован, и курс песо резко упал. Попытаемся объяснить как и почему разразился кризис. Однако, перед этим дадим описание состояния экономики Мексики в предшествующий период.

С 1988 по 1993 годы Мексика следовала стратегии экономического регулирования и реформ, которая была направлена на оздоровление фискального сектора и дальнейшее увеличение собираемости налогов и структурных трансформации, начатых после наступления кризиса задолженности в 1982 году. Эта стратегия была нацелена на восстановление макроэкономической стабильности, достижения внешней жизнеспособности, снижения роли государственного сектора в экономике и создания предпосылок для быстрого роста частного сектора. Ключевым элементом стратегии было достижение жесткой фискальной политики, установление жестких нормативов по управлению финансовыми потоками частных и государственных предприятий и фирм, реструктуризация главной части внешнего долга и программа структурных реформ, включающая исключительно приватизацию и либерализацию торговли.

Главной целью стабилизационной программы 1987 года было снижение инфляции, к тому времени составляющей 160% в год. С этой целью проводилась дальнейшее ужесточение фискальной и монетарной политики фиксированного обменного курса.

В ноябре 1991 года власти добавили некоторую гибкость валютному курсу путем создания валютного коридора. Ширина коридора была расширена с 1.5% в 1991 году до 9% в конце 1993 года.

Крупная налоговая реформа 1987 года была нацелена на расширение налоговой базы, снижение предельной налоговой ставки и упор на гибкость налоговой политики. Цены на товары, произведенные госсектором были установлены на конкурентном уровне, темпы приватизации больших государственных предприятий были ускорены, был установлен строгий контроль над непроцентными расходами. Решающими элементами в процессе управления по финансовым потокам были снижающиеся платежи по процентам, как результат успешной реструктуризации государственного внешнего долга и окончательное заключение инновационного долгового соглашения с иностранными коммерческими банками в 1989-90 годах. Это соглашение было впервые осуществлено по инициативе "Brady", и частично было профинансировано МВФ, Всемирным Банком и Японией.

Главной целью монетарной политики в этом периоде было снижение инфляции и стабилизация курса песо. Другой задачей властей было достижение финансовой стабильности и легкого получения банковского кредита частным сектором. С этой целью была проведена либерализация финансовой системы в 1988-89 годах, процентные ставки понижены, контроль над кредитами, требования по резервам и ограничения по займам были сняты. В дальнейшем с середины 90-ого до середины 92 года 18 ранее (в 1982 году) национализированных банков были проданы обратно частному сектору.

В добавление к приватизации больших государственных предприятий, коммерческих банков и либерализации финансовой системы, Мексика начала амбициозную торговую реформу, включающую дальнейшие односторонние снижения импортных тарифов и присоединение к соглашениям свободной

торговли с латиноамериканскими странами и NAFTA. Ограничения на иностранные инвестиции и иностранную собственность, и несколько ключевых секторов, такие как сельское хозяйство, горнодобыча, телекоммуникации и транспорт, были дерегулированы. В общем эти реформы свидетельствовали о желании властей повернуть Мексику в русло рыночной экономики.

В результате этой политики темп роста реального ВВП с 0.5% в 1985-88 годах возрос до 3.5% в 1989-92 годах, уровень инфляции с 160% в 1987 году упал до 12% в 1992 году и достиг уровня меньше 10% в 1993 году в первый раз за два последних десятилетия, реальная процентная ставка стала положительной, общий государственный внешний долг упал с 50% ВВП в 1988 году до 22% в 1992 году (смотри таблицу). Резко возрос объем притока капитала в страну, что привело к увеличению международных резервов Мексики к концу 1993 года. Международные резервы Банка Мексики оценивались уже в 25.5 млрд. долл. по сравнению с 6.5 млрд. долл. в конце 1989 года.

Резкое снижение инфляции наряду с возросшим доступом к внутренним и иностранным кредитам и увеличением спроса на перераспределение ресурсов, вызванных структурными реформами, привело к увеличению объема расходов в частном секторе. Эти факторы, наряду с политикой фиксированного курса, привели к эффективному повышению реального курса песо на 60% с конца 1987 года до конца 1992 года. В большинстве своем повышение произошло под действием системы фиксированного курса, принятого на начальной стадии стабилизационной программы, но реальное повышение курса песо продолжилось под действием медленного повышения курса после введения валютного коридора в ноябре 1991 года.

Комбинированный эффект, полученный в результате реформы финансовой системы, низкой инфляции, регулирования фискального сектора и почти полного управления потоками капитала, привел к резкому росту финансовой стабильности и облегчению кредитного доступа частному сектору.

В то же время, в 1988-92 годах можно было наблюдать опасные подводные течения. В частности, рост производства замедлился до 0.5%, частное потребление и инвестиции в реальном выражении упали.

Главные факторы, способствующие такому развитию являлись происходившая реструктуризация фирм в промышленном секторе, установление жестких нормативов по управлению финансовыми потоками частных и государственных предприятий и фирм, возросшее кредитное бремя в результате снижения качества банковских займов и неопределенность в отношении ко входу в NAFTA, прояснившаяся только в ноябре 1992 года.

Ожидалось, что в 1994 году макроэкономическая политика будет продолжаться в том же русле. Запланированный потолок валютного коридора поднимался в среднем 4% в год, что подразумевало ее ширину в 14% к конц декабря, в то время как инфляция оставалась ниже 10%. Перед лицом постепенного снижения производства, которое имело место в 1993 году, и предстоящих выборов, власти рассматривали вопрос о некотором ослаблении фискальной политики, считая необходимыми снижение налогов и повышение расходов на социальное обеспечение. После принятия в NAFTA в ноябре 1992 года, ожидалось резкое увеличение объема иностранных инвестиций и стимулирование роста экспорта и объемов производства.

Экономическая активность в 1994 году резко возросла. Рост реального ВВП увеличился в течении года и достиг 4% во второй половине и 3.5% в целом в 1994 году, инфляция продолжила свою тенденцию к падению, составив около 7% - самый низкий показатель в десятилетии, - а промышленный экспорт продолжал расти со скоростью 17% в год, достигая около 80% от величины общего экспорта. Конечно же улучшение экономических показателей последовавшее после принятия в NAFTA наряду с резким увеличением объема кредитов, привело к возобновлению роста частных расходов и импорта, и, как результат, дефицит текущего платежного баланса увеличился до 8% ВВП.

Серия финансовых бурь, испытанная мексиканской экономикой в течении 1994 года, имела непосредственное влияние как на внешнюю

экономическую, так и на внутреннюю политическую ситуацию. На внешнем фронте в большинстве промышленно развитых стран произошел резкий подъем производства, что заставило инвесторов переосмотреть свои вложения в развивающихся регионах (соответственно не в пользу Мексики). Внутри же сочетание беспорядков, терактов на кандидата в президенты Колозю в марте и генерального секретаря правящей партии в декабре, привели к значительной политической и экономической дестабилизации. После этих событий приток капитала резко сократился, международные резервы с 28.25 млрд. долл. упали до 11 млрд. долл., обменный курс перевалил за рамки коридора и процентная ставка на краткосрочные, оцененные в песо, ценные бумаги возросла до 18%.

Результаты президентских выборов в августе и продолжающаяся жесткая Однако перед тем, как новая администрация пришла к власти, произошел новый взрыв политической нестабильности, что наряду со слухами об изменении валютной политики привели к потере 3.5 млрд. долл. резервов. К 20 ому декабря, международные резервы упали до 10.5 млрд. долл., и власти попытались увеличить ширину валютного коридора, увеличив потолок на 15%. Два дня спустя, после дополнительной потери 4 млрд. долл. резервов, курс песо был либерализован, что привело к резкому его обесценению в начале 1995 года, и встал вопрос: может ли Мексика обслужить свои краткосрочные обязательства. 31 января 1995 года, при песо на 40% дешевле декабряского уровня, международное сообщество приняло пакет финансовой помощи для поддержания Мексики.

Рассмотрим теперь причины, вызвавшие кризис. Существуют три фактора.

Первый - Мексика была под ударом ряда неблагоприятных экономических бурь, которые в дальнейшем развились и подорвали доверие к проводимой правительством макроэкономической политике.

Второй - мексиканские власти допустили ряд несовместимых действий в общем направлении макроэкономической политики в течение 1994 года, что ликвидировало доверие потенциальных внутренних и внешних инвесторов.

Третий - размер дефицита платежного баланса Мексики за последние годы был невыносимым, и требовались серьезные изменения в макроэкономической политике, включая реформу валютного курса. Эта точка зрения объясняется следующим образом. Стабилизация, основанная на регулировании валютного курса при высокой мобильности финансовых ресурсов, ведет к падению реального банковского процента и увеличению совокупного спроса, в результате чего и происходит затянувшийся дефицит текущего платежного баланса и повышение реального валютного курса. Такое повышение валютного курса происходит не только из-за регулирования цен на товары, но и, что более важно, из-за резкого увеличения совокупных расходов по причине соответствующего повышения уровня доходов частного сектора. Снятие кредитных ограничений, в результате либерализации финансового сектора и других структурных реформ, усиливают эти тенденции. Несмотря на то, что это больше происходит из-за поведения частного сектора, нежели неадекватной фискальной политики, дефицит текущего платежного баланса и повышение реального валютного курса, могут стать невыносимыми. Следовательно, начиная с некоторого момента необходимо снижение реального валютного курса для конечного восстановления конкурентоспособности и равновесия текущего платежного баланса. В случае Мексики указывают на размер дефицита текущего платежного баланса - более 7% ВВП в 1992-94 годах и запланированных 8%, внесенных в бюджет 1995 года, - резкое снижение в росте общих и частных сбережений с 1988 года и большое реальное повышение курса песо, как знак нестабильности и необходимости изменения политики установления номинального валютного курса.

Проводимая в Мексике в 1988-94 гг. стратегия реформ при ближайшем рассмотрении оказывается очень похожей на реформы проводимые в Армении. Это включает как оздоровление фискального сектора, снижение роли государственного сектора в экономике, приватизацию, так и жесткую монетарную политику, снижение инфляции, стабилизацию валютного курса. Кроме того, похожи проводимые реформы и в сфере внешнеэкономических

связей. В частности это относится к одностороннему снижению импортных тарифов. В случае Мексики целью такого снижения являлся вход в NAFTA, Армении - вступление во Всемирную Торговую Организацию.

Однако, несмотря в целом на очень похожий ход реформ в Армении и в Мексике, существует два различия.

Первое - как мы уже упомянули, с целью достижения финансовой стабильности и легкого получения банковского кредита частным сектором, в Мексике была проведена либерализация финансовой системы, контроль над кредитами и ограничения по займам, а также требования по резервам и принудительной ставке ликвидности были сняты. В отличие от Мексики, в Армении контроль над банковским сектором все более ужесточается, и периодически банковские нормативы пересматриваются в сторону их ужесточения.

Второе различие, на первый взгляд, состоит в том, что в Мексике действовал режим фиксированного валютного курса, а в Армении - плавающий. Однако к этому утверждению надо подходить очень осторожно. Дело в том, что в Армении, как и в Мексике макроэкономическая стабилизация основана (особенно на начальном этапе реформ, когда существовала проблема высокой инфляции) на регулировании валютного курса. Что касается текущего этапа реформ в Армении, то реально валютный курс в Армении фиксирован, и для этого существует объективная причина. Как зафиксировано в Законе о Центральном Банке РА, основной задачей ЦБ Армении является поддержание стабильного уровня цен в стране. В следствие предусматривается уровень инфляции на год, который должен быть обеспечен ЦБА. В то же время, в потребительской корзине доля импортируемых товаров необычайно высока, и значит, что от уровня валютного курса в Армении во многом зависит уровень инфляции. Таким образом, несмотря на то, что официально в Армении принят режим плавающего валютного курса, реально можно говорить если не о режиме фиксированного валютного курса, то, по крайней мере, о "валютном коридоре".

Существуют два подхода к достижению макроэкономической стабилизации: стабилизация основанная на (1) регулировании валютного курса и (2) процентной ставке в стране. Причем, многими странами и ведущими специалистами из международных финансовых организаций стабилизация на основе процентной ставки принята как более целесообразная. Однако, в случае Армении данный инструмент не применяем, или, во всяком случае, применяем частично. Причина этого лежит в отрыве процентной ставки от нормы прибыли в реальном секторе экономики. Таким образом, объективно макроэкономическая стабилизация в Армении на настоящем этапе реформ основывается на регулировании валютного курса, а значит можно говорить о сложившейся ситуации в Армении в области режима валютного курса, как схожую с ситуацией в Мексике.

Рассмотрим сценарий по которому произошел кризис в Мексике.

При дефиците текущего платежного баланса, в случае режима плавающего обменного курса, курс национальной валюты начинает падать. В случае фиксированного - страна теряет свои международные резервы. При огромном дефиците текущего платежного баланса, особенно повторяющегося несколько лет подряд, это может привести к истощению внешних резервов, а значит и к кризису подобно мексиканскому. Действительно, рассматриваемый механизм в точности соответствует с тем, что происходило в Мексике в 1998-1994 годах. Из таблицы видно, что с 1988 по 1994 гг. Мексика испытывала продолжающийся дефицит платежного баланса, который в 1994 г. дошел до 8% ВВП. Однако, такой уровень дефицита текущего счета сам по себе еще не приводит к кризису. В случае Мексике положение осложнилось из-за высокого уровня внешнего долга - 24,2% ВВП (исключая кредиты МВФ), и, как мы уже упомянули, снятия контроля над кредитами и ограничений по займам, а также требований по резервам и принудительной ставке ликвидности. В Армении дефицит текущего счета платежного баланса в 1997 году составил 19,6% ВВП, соотношение же внешний долг/ВВП (исключая кредиты МВФ) в Армении в 1997 году составило 33,4%, а к концу 1998 года - 31,2%.

Кроме того, в Мексике положение ухудшилось по причине неправильно проводимой макроэкономической политики. А именно, несмотря на стратегию, направленную на оздоровление фискального сектора, снижение роли государственного сектора в экономике, приватизацию, снижение инфляции, стабилизацию валютного курса, а может быть именно в силу этой политики, рост производства замедлился до 0,5%, частное потребление и инвестиции в реальном выражении упали. В то же самое время, по причине той же проводимой политики, в период с 1988 по 1994 г. произошел резкий рост совокупного потребления, что, наряду с небольшим ростом в производственном секторе, привел к еще большему росту импорта и соответственно дефицита текущего счета платежного баланса.

Таким образом, завершая изучение мексиканского кризиса 1994 г., можно сказать, что проводимые наподобие Мексики и Армении экономические реформы напоминают реформирование крыши здания, а не его фундамента - реального сектора экономики. Такого рода реформы и структурные изменения могут служить в роли лишь дополняющих, хотя и необходимых условий. Однако на каком-то этапе необходимо целенаправленная политика по восстановлению или фундаментальному реформированию промышленного сектора экономики.

В случае Армении тоже существует возможность наступления экономического кризиса. В качестве фундамента для такого кризиса могут служить:

1. огромный, продолжающийся из года в год дефицит текущего счета платежного баланса,
2. превалирование экспорта над импортом в среднем более чем в три раза,
3. наличие достаточно большого уровня внешнего долга, выплаты по которому достигнут пика в 2000-2005 гг.,
4. полный крах промышленного сектора.

При наличии этих факторов все больше назревает необходимость изменения проводимой в Армении экономической политики. Первичной целью здесь является создание (или восстановление) промышленного сектора (возможность решения проблемы внешнего долга), и в силу вышеупомянутых первых двух факторов, создание особенно экспортоориентированной промышленности (возможность решения проблемы дефицита платежного баланса). В сумме это гасит отрицательные последствия увеличения на этом этапе реформ (наглядный пример Мексики) совокупного потребления. Однако осуществляемые правительством меры по привлечению иностранных инвестиций на данном этапе выглядят пока что неосновательными.

Выборочные экономические показатели.

Таблица

Мексика	87	88	89	90	91	92	93	94
Рост реального ВВП (%)	1.7	1.2	3.5	4.5	3.6	2.8	0.6	3.5
Сбережения (в % к ВВП)	21.6	18.2	18.5	18.7	17.6	16.0	14.1	13.7
Валовые внутренние инвестиции (в % к ВВП)	19.3	20.4	21.4	21.9	22.4	22.8	20.0	21.0
Текущий счет (в % к ВВП)	2.2	-2.3	-2.9	-3.2	-4.8	-6.8	-6.4	-8.0
Инфляция (на конец года)	159.2	51.7	19.7	29.9	18.8	11.9	8.3	7.1
Курс валюты (песо к \$1 США)	2.199	2.257	2.637	3.939	3.075	3.118	3.106	4.990
Индекс реального курса (на конец года, 1980 г.=100%)	56.3	73.1	73.3	77.4	85.9	93.3	99.3	90.6
Внешняя задолженность (исключая МВФ, в % к ВВП)	61.5	49.7	40.5	31.7	26.1	22.2	23.0	24.2
Внутренний долг (в % к ВВП)	16.58	18.7	23.9	23.5	19.7	12.9	12.0	13.2
Текущий счет (млрд. долл. США)	2.98	-3.8	-6.1	-7.5	-14.9	-24.8	-23.4	-29.5
Валовые международные резервы (на конец года, млрд. долл. США)	8.0	6.0	6.5	10.1	17.9	19.4	25.4	6.3
Рост совокупного экспорта (%)	38.8	2.8	12.9	17.6	1.7	4.4	9.9	13.6
Рост совокупного импорта (%)	16.4	52.4	25.5	22.9	22.1	26.2	1.5	20.3

Армения	94	95	96	97
Рост реального ВВП (%)	5.4	6.9	5.8	3.1
Сбережения (в % к ВВП)		-12.5	-9.4	-8.1
Валовые инвестиции (в % к ВВП)	20.1	18.4	18.8	19.2
Текущий счет (в % к ВВП)	-15.9	-17.0	-21.4	-19.6
Инфляция (на конец года)	1761	32.3	5.7	21.8
Курс валюты (драм к \$1 США)	406.0	402.0	435.1	498.0
Индекс реального курса (на конец года, I кв. 1996 г.=100%)		97.5	93.5	101.7
Внешняя задолженность (исключая МВФ, в % к ВВП)	27.2	23.0	30.2	32.8
Текущий счет (млн. долл. США)	-103.8	-218.4	-290.7	-302.6
Валовые международные резервы (на конец года, млн. долл. США)		110.9	168.3	242.6
Рост совокупного экспорта (%)	37.9	52.8	7.2	-19.9
Рост совокупного импорта (%)	54.8	71.2	12.4	2.9

Изучение кризисов наподобие мексиканского, наглядно показывает, что не только в теории, но и на практике уделение внимания реальному сектору экономики имеет решающее значение. И хотя "политика макроэкономической стабилизации" очень важна особенно в переходном периоде, тем не менее упущение из виду реального сектора грозит серьезными последствиями.

Некоторые задачи
либерализации счета движения капитала
(Изучение опыта стран Латинской Америки)

В.А.КАРАПЕТЯН

Принятие либеральной стратегии, связанной с международным движением капитала, был неизбежным шагом разных стран на отдельных этапах их развития. Необходимость этого признается большинством стран, ярким доказательством чего является тот факт, что все развитые страны сегодня имеют либеральные счета движения капитала.

Свободное движение капитала способствует всемирным потокам капитала и уравнивает уровни процентных различий стран, стимулирует эффективное распределение и использование сбережений, а также экономический рост, несомненно способствуя повышению благосостояния населения. Преимущества либерализации счета движения капитала особенно подчеркиваются как повышением возможностей куммуляции капитальных фондов, так и с точки зрения обеспечения доступа внутренних производителей к зарубежным финансовым рынкам.

Открытые капитальные счета в мировой экономике поощряют развитие многосторонней торговой системы, стимулируя хозяйственные и финансовые связи между развитыми и развивающимися странами. При помощи механизма конкуренции на международных рынках, либерализация текущего счета способствует экономическому росту путем повышения возможностей внедрения передовых технологий и способствует повышению производительности внутренней экономической системы.

В этом смысле для переходных стран характерны следующие аргументы:

- открытый капитальный счет дает возможность правительствам государств получать кредиты на мировом рынке по более низким процентным ставкам, что, в свою очередь, может способствовать экономическому росту. Отечественные компании также могут привлекать дешевые финансовые ресурсы,

- доступ к мировым сбережениям предполагает также привлечение прямых зарубежных инвестиций, что непосредственно связывается со свободными потоками капитала,
- внедрение новых финансовых технологий, что сопровождается входом зарубежных участников на внутренний рынок, усовершенствует всю финансовую систему.

Либеральный капитальный счет не лишен недостатков. Счет движения капитала может являться чувствительным инструментом макроэкономической политики, индикатором стабильности внутренней банковской системы и причиной непредвиденного экономического и политического развития. В определенных условиях может возникнуть благоприятная почва для проникновения "коротких" денег на внутренний рынок, что с рыночной точки зрения может стать причиной разрушения сформировавшихся тенденций. С этой точки зрения на переходных стадиях развития следует опасаться притока "короткого капитала", стимулом которого является высокая норма прибыли в торговле и в сфере услуг. А в общем, когда оценка рынка верна, свободные потоки капитала полностью оправданы и могут оказать благотворное влияние на экономику в целом. С этой позиции характерно то утверждение, что финансовый рынок является единственным индикатором деятельности политиков.

Либерализация капитального счета может оказать пользу тем государствам, резиденты и правительства которых будут в состоянии брать и предоставлять в долг по более благоприятным условиям, на более стабильных рынках.

В отдельных странах кризис, связанный с внешним долгом, препятствует необходимому процессу становления экономических и финансовых взаимосвязей с мировым финансовым рынком. Как показывает история, в некоторых развитых государствах скопление внешнего долга сверх разумных пределов частично является также результатом преждевременной либерализации капитального счета.

Вышеуказанное явление ярко проявилось особенно в некоторых странах Латинской Америки, в которых существовали взаимосвязанные механизмы контроля движения капитала. В 1994г., до либерализации внутренней финансовой системы, в Уругвае приняли решение либерализации счета движения капитала. Аргентина пошла на это в 1977году, в период финансовых реформ, а Чили — в 1979г., спустя 5 лет после начала процесса либерализации и приватизации финансовой системы.

Как свидетельствуют информационные архивы, мировой отклик в отношении процесса финансовой либерализации, осуществляемой в этих трех странах, был слишком высок. Высокие процентные ставки в Аргентине привели к огромным притокам капитала из зарубежных стран, что создало реальные предпосылки стабильности на денежном рынке. По существу, львиная доля потока капитала была следствием привлеченного государством долга с целью финансирования значительного дефицита госбюджета. Начиная с 1976г. здесь действовала система обменного курса с единой ставкой для всех экономических единиц и неограниченной конвертируемостью валюты. Вследствие притока капитала реальный обменный курс существенно повысился. Государство вынуждено было отказаться от политики фиксированного курса после того, когда произошел взлет притока капитала и непредвиденный рост государственного долга.

В Уругвае государство способствовало процессу долларизации, предоставляя возможность банкам и финансовым институтам привлекать от отечественных и иностранных инвесторов долларовые сбережения. На начальном этапе долларизация предоставила возможность приостановить начавшийся еще в 1970г. отток финансового капитала. Через несколько лет, однако, долларизация стала причиной нестабильности. И когда правительство было вынуждено предпринять соответствующие шаги, Уругваю уже предстояли крупные финансовые затраты, связанными со страхованием вкладов, защитой финансовых институтов от распада и с необходимостью восстановления доверия к национальной валюте.

Чили внедрил тот же опыт, однако не по пути долларизации банковских резервов. Колебания реального обменного курса, в первую очередь удорожание, в последствии также обесценение, стали причиной кризиса многих банков и небанковских посреднических организаций.

В Мексике и Венесуэле также внедрили открытый счет движения капитала и неограниченная конвертируемость валюты. Как и в Аргентине, в этих двух странах тоже в конечном счете сформировался высокий уровень государственного долга и рост притока частного капитала. В обоих случаях основная причина заключалась в программировании несоответствующей создающейся ситуации политики обменного курса, что было следствием недолгосрочного притока капитала.

Опыт вышеприведенных стран может осветить задачи, связанные со свободным движением капитала в развивающихся странах. Открытие капитального счета сокращает спрос на национальную валюту, также как и возможности правительства по части сбора инфляционного налога. Когда дефицит государственного бюджета имеет большие размеры, государство, как правило, вынуждено брать в долг за границей. Если дефицит финансируют путем выпуска внутренних займов, то процентные ставки могут возрасти, что приведет к росту притока капитала. В обоих случаях внешний долг растет, и если не утвердится необходимая фискальная дисциплина, создастся благоприятная почва для повышения нестабильности (как в 1979-1980гг. в Аргентине).

Если сглаживается дефицит госбюджета и либерализуется внутренний финансовый рынок, как это имело место в Чили, открытая финансовая система на первой стадии может привести к непредвиденному притоку капитала. Последнее повышает реальный обменный курс, тем самым повышая его долгосрочный уровень равновесия. Это может стать причиной возникновения такой проблемы, как временный рост резервов. Мнение большинства представителей современной экономической мысли по этому вопросу сходит к тому, что финансовая либерализация должна осуществляться постепенно, после осуществления ряда внутренних реформ.

Либерализация только одного рынка не может быть лучшим вариантом выбора в том случае, когда другие рынки действуют с серьезными ограничениями. Например, когда введенные тарифы защищают местные товары и услуги, то финансовая либерализация позволит увеличить скопление капитала во внутренней экономике до того уровня, когда реальная мировая процентная ставка сравнится с вновь сформировавшейся предельной (со стороны тарифов) стоимостью товара. Это, в свою очередь, означает более высокий уровень скопления капитала чем социально необходимо, т.к. цены ввозимых товаров превышают их мировую стоимость.

Если страна решает либерализовать счет движения капитала, то текущие займы начинают зависеть от позиции иностранных инвесторов. Если последние принимают высокий политический риск, то взамен будут нормированы кредиты или последует отказ от многих типов сделок.

Наиболее важный вопрос связан с проблемой утечки капитала. С этой точки зрения уже осуществленные в южном полушарии политические шаги преподносят поучительные примеры. В условиях переодической нестабильности, не рекомендуется разрешение неограниченной конвертируемости валюты по заранее утвержденному обменному курсу. Это может привести к взлету притока капитала, в случае чего более применяемым является двойной обменный курс (фиксированный для коммерческих операций, и плавающий для счета движения капитала), что дает возможность контролировать отток капитала, хотя эта мера не может противостоять оттоку иностранных резервов посредством незаконных операций. В долгосрочном периоде существующие двойные механизмы в системах обменных курсов и все колебания должны быть приведены к единному обменному курсу, который зависит от внешних и внутренних уровней цен. В условиях высокой и долговременной инфляции внешние активы могут компенсировать потери реального внутреннего богатства. Определение механизмов контроля за ростом притока капитала - сложная задача, т.к. высокий уровень заменяемости внутренних и внешних активов

приводит к высокой прибыльности привлеченных коммерческими банками депозитов. Финансовое давление исчезает в условиях высокой внутренней процентной ставки, хотя в то же время банки оказываются на более высокой ступени риска неплатежеспособности.

Наличие государственного или частного долга, зафиксированного в долларах, по сути заключает в себе опасность для страны с неудовлетворительной экономической и политической стабильностью. Чем выше экономический риск долга, связанный с обменным курсом, тем доступнее такой вид долга для инвесторов. Финансовое состояние кредиторов тоже серьезно ухудшится, если фактическая норма обесценения превысит ожидаемый уровень в том случае, когда текущие и будущие доходы не фиксированы в долларах.

Часто само правительство, находясь под бюджетным давлением, является основным заемщиком долларовых кредитов. Этими своими действиями власти вовлекаются в экономические "игры". Когда страны накапливают резервы, правительство идет на повышение обменного курса, преследуя цель снижения бремени обслуживания государственного долга для госбюджета. Это повышение является стимулом для частных кредиторов и приводит к повышению предложения долларовых кредитов или депозитов. Когда возникают проблемы с внешним миром, то правительство, исходя из незащищенности обменного курса и частного сектора страны, воздерживается от шагов, направленных на регулирование обменного курса. Когда он дорожает до конечного уровня, правительство встает перед фактом внутренних банковских потерь. Следствием этого обычно бывает инфляция, вызванная денежной экспансией.

Существует ли прямая логическая связь между финансовой политикой и экономическим ростом страны. Ответ на этот вопрос однозначен. Теоретически переход от финансовой среды полной ограничений к более либеральной стратегии приведет к более высокому уровню экономического роста. Но практически это не всегда так. Хотя мировой опыт целиком не

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԿԱՏՐԱԿՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

Կիսամյակի քննարկումը ցուցաբերում է հստակ տեսլականներ հարապահանջների և արտադրության ծավալների վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ 1993 թվականին արտադրության ծավալը կունենա 10-15% աճ, իսկ արտահանումը՝ 20-25%:

Մյուս կողմից, արտադրության ծավալի աճը կհանգեցնի ներքին պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի: Այսինքն, արտադրության ծավալի աճը կհանգեցնի ներքին պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի:

Սակայն, արտադրության ծավալի աճը կհանգեցնի ներքին պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի: Այսինքն, արտադրության ծավալի աճը կհանգեցնի ներքին պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի:

противоречит идее финансовой либерализации, однако он выдвигает много необходимых определений реформирования.

Частично сбережения не чувствительны к колебаниям инфляции и реальных процентных ставок. Более высокие процентные ставки все же могут иметь воздействие на инвестиции, если в структуре накопления будет набираться сдвиг с иностранных активов к внутренним банковским вкладам. Если возможность получения иностранных кредитов ограничена, то в долгосрочном периоде увеличение инвестиций может иметь место только в том случае, если фискальные условия совершенны. Но даже когда жесткая фискальная политика и зарубежные принуждения тормозят постоянному росту уровня инвестиций, финансовая либерализация может повысить эффективность инвестиций. Финансовая реформа направлена не только к лучшему размещению, но и к более эффективному сбережению накопления. Однако, либерализация процентных ставок в нестабильной макроэкономической среде обычно является причиной формирования недопустимо высоких процентных ставок. Сложившаяся ситуация определяет риск эффективности финансовых реформ.

Некоторые экономисты считают, что либерализация внутреннего финансового рынка должна быть осуществлена раньше, чем либерализация валютного счета платежного баланса. Они верят, что если макроэкономическая нестабильность продолжится, то правительство должно поддерживать ограничение конвертируемости валюты, в обратном случае стабилизироваться приток и отток капитала.

В этих условиях существует опасность того, что жесткий контроль над оттоком капитала может препятствовать доступу на внутренний рынок потенциальных инвесторов, тем самым снизив приток капитала.

- Մասնավոր - տնտեսական (արդյունաբերական ֆիրմաներ և ասոցիացիաներ, որոնք ստեղծում են հատուկ ֆոնդեր ծրագրերի ֆինանսական ապահովման համար)
 - (FILANTROPIC) մարդասիրական - հումանիտար ֆոնդեր
 - Աճկախ կազմակերպություններ (համալսարաններ, քոլեջներ, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, գիտական ընկերություններ և այլն) Անհրաժեշտ է առաջին հերթին հստակ տարբերակում մտցնել ֆինանսավորման ձևերի և եղանակների, ինչպես նաև աղբյուրների մեջ: Ուսումնասիրելով արևմուտքի փորձը տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորման բնագավառում և դրանից բխող խնդիրները, պարզվում է, որ մի շարք երկրներում ծրագրերը ֆինանսավորող մարմինների համակարգի մեջ բացի վերը շարադրվածից, ներառված են, նաև մասնագիտացված վարկային հաստատությունները: Այսպես, Ֆրանսիայում համազգային մակարդակով գործում են այնպիսի հաստատություններ, ինչպիսիք են Տնտեսական և Սոցիալական զարգացման հիմնադրամները, որոնք ենթարկվում են ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարությանը: Այս ֆոնդի գործունեությունը ամբողջապես ֆինանսավորվում է պետական բյուջեից կատարվող մասհանումների հաշվին: Ֆոնդը հանդիսանում է ֆրանսիական տնտեսության ծրագրավորման ամբողջ համակարգը սպասարկող գլխավոր վարկային հաստատությունը, դրանով իսկ իրականացնելով ամենատարբեր բնույթի ինվեստիցիոն ծրագրեր: Գոյություն ունեն նաև առավել փոքր չափի մասնագիտացված վարկային հաստատություններ, որոնք ֆինանսավորում են տարածաշրջանային միջոցառումները (տարածաշրջանների զարգացման աջակցության հիմնադրամ, տարածաշրջանների զարգացման կենտրոնական ընկերակցություն):
- Տարածաշրջանային զարգացման պահանջները բավարարող մասնագիտացված ֆինանսական հաստատությունների փորձը չի սահմանափակվում Ֆրանսիայով: Այս կապակցությամբ բավական է հիշել Կասսե - Յուգայի և իտալական տարածաշրջանային ծրագրերի երկարաժամկետ վարկավորումն իրականացնող այնպիսի հաստատությունների մասին, ինչպիսիք են ICEVEIMER-ը, IRFIS-ը և CHIS-ը:

Նկատի ունենալով միջազգային պրակտիկայում տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորման միջև այժմ գոյություն ունեցող մեթոդների և աղբյուրների բազմազանությունը, ինչպես նաև դրանց մեծածախնայան անհամապատասխանությունը հանրապետությունում տիրող ֆինանսական քաոսին, հաշվի առնելով հանրապետությունում անցումային շրջանի հետ կապված խնդիրները, որոնց լուծման արդյունքում այս բնագավառում կկատարվեն արձատական և կառուցվածքային փոփոխություններ, փորձենք ներկայացնել տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորման առանձնակի յուրահատկություններ ունեցող մի քանի մեթոդներ:

Առաջարկվում է և մեր կարծիքով առավել նպատակահարմար է առանձնացնել տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորմանը ուղղված ֆինանսական ռեսուրսների մոբիլիզացման հետևյալ 3 մեթոդները, որոնցից յուրաքանչյուրի կիրառումը կնպաստի:

- Տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորմանը ուղղված միջոցների առավել նպատակայնությանը
 - Համայնքային բյուջեների ֆոնդային հատվածի (ֆոնդային բյուջե) ծախսային մասի առավել օպտիմալ օգտագործմանը
 - Ֆինանսավորող ինստանցիաների առջև դրված խնդիրների հստակեցմանը
 - Կազմակերպիչների կողմից ծրագրի իրականացման նկատմամբ շահագրգռվածության բարձրացմանը
1. Առաջարկվում է ստեղծել տարածաշրջանային ծրագրերի ֆինանսավորման համընդհանուր ֆոնդ և ֆինանսական միջոցների կենտրոնացումը իրականացնել միայն այդ ֆոնդի ուղղությամբ: Այս ձևը ներկա պայմաններում նպատակահարմար է, առաջին հերթին, ինվեստիցիոն բնույթ կրող ենթաօրագրերի (սրանք ծրագրերի այն առանձին փուլերն են, որոնց հիմնական նպատակը հանդիսանում են ինվեստիցիաները) ֆինանսավորման դեպքում, ինչպես նաև շատ դեպքերում գիտատեխնիկական նորագույն նվաճումների ներդրմանն ուղղված ծրագրերի արդյունավետ իրականացման ժամանակ: Այդպիսի ֆոնդի աղբյուրներ կարող են հանդիսանալ
1. Ծրագրի կազմակերպիչների սեփական միջոցները
 2. վարկը

ուստի հրատապ խնդիր է դառնում նաև այդ հրահանգի մշակման կազմակերպումը :

Միասնական ֆինանսական հրահանգի բովանդակությունը և կառուցվածքը

Սա, ըստ էության, մի փաստաթուղթ է, որտեղ նշվում են ֆինանսական ռեսուրսների

- ▷ ընդհանուր ծավալը, որը անհրաժեշտ է ծրագրի իրականացման համար
- ▷ աղբյուրները
- ▷ օգտագործման ճշգրիտ ուղղությունները
- ▷ միջոցառումների հաշվառման կարգը
- ▷ տեսակը (կանխիկ, անկանխիկ, արտարժույթ և այլն)

Բացի այդ տարածաշրջանային ծրագրերի իրականացման ժամանակ ռիսկի աստիճանի հնարավոր նվազման, ինչպես նաև անկանխատեսելի գործոններից խուսափելու համար նպատակահարմար է և, մեր կարծիքով անհրաժեշտ է „ծրագրային պահուստային ֆոնդի“, ստեղծումը : Ելնելով տարածաշրջանային ծրագրի տեսակից, նրա նշանակալիությունից, կարելի է ստեղծել ամբողջ ծրագրի միասնական պահուստային ֆինանսական ֆոնդ կամ ենթածրագրերի (ծրագրերի առանձին փուլերի) և արդեն տարբերակված առանձին միջոցառումների պահուստային ֆոնդեր : Նպատակահարմար կլինի նաև ստեղծել դեֆիցիտ սարքավորումների, հումքի, նյութերի գծով պահուստային ֆոնդեր :

* * *

Տարածաշրջանային ծրագրային միջոցառումների վարկավորումը նույնպես կոնկրետ բնույթ է կրում : Ռեսուրսների մոբիլիզացման այս մեթոդը, բացի դրանից, արդյունավետ է, քանի որ երկարատև վարկերի օգնությամբ իրականացված միջոցառումները ավարտվում են ավելի սեղմ ժամկետներում : Այս լծակի ազդեցությունը (ինչպես նաև վերը նշված ինքնաֆինանսավորման մեթոդի) որոշվում է մասնակիցներին նյութական ռեսուրսների ապահովման հնարավորություններով :

ՖԻԶԻԿԱ-ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՈՐՈՇ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՒԼՈՆԻ ՕՐԵՆՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ Վ.Շ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Վ.Վ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Դասական մեխանիկայում հաճախակի հանդիպող ուժերն են գրավիտացիոն, էլեկտրամագնիսական, առաձգականության, շփման և դիմադրության ուժերը : Գրավիտացիոն և էլեկտրամագնիսական ուժերը համարվում են հիմնարար (Ֆունդամենտալ) ուժեր : Նրանց չի կարելի հանգեցնել ուրիշ, ավելի պարզ ուժերի : Նրանք արտահայտվում են առավել ճշգրիտ բանաձևերով : Առաձգականության, շփման և դիմադրության ուժերը պայմանավորված են մոլեկուլների փոխազդեցություններով և ըստ էության էլեկտրամագնիսական բնույթի են : Նրանք բնութագրվում են մոտավոր էմպիրիկ բանաձևերով և համարվում են ոչ հիմնարար ուժեր : Ֆունդամենտալ ուժերը նկարագրվում են բավականաչափ պարզ և արտաքուստ նման բանաձևերով :

m_1 և m_2 զանգվածներով չեզոք մասնիկների (նյութական կետերի) փոխազդեցության գրավիտացիոն ձգողական բնույթի ուժը որոշվում է Նյուտոնի բանաձևով $F = \frac{\gamma m_1 m_2}{r^2}$ (1), որտեղ r -ը մասնիկների միջև եղած հեռավորությունն է, իսկ $\gamma = 6.67 \cdot 10^{-11}$ մմ²/կգ² համեմատականության գործակիցն է, որը կոչվում է գրավիտացիոն կամ տիեզերական հաստատուն :

Միմյանցից r հեռավորության վրա դադարի վիճակում գտնվող $|q_1|$ և $|q_2|$ կետային լիցքերի փոխազդեցության էլեկտրական ուժի մեծությունը տրվում է Կուլոնի օրենքով $F = \frac{k q_1 |q_2|}{r^2}$ (2), որտեղ k -ն համեմատականության գործակիցն է, որի մեծությունը և չափայնությունը կախված է միավորների ընտրությունից : F_k ուժը տարանուն լիցքերի դեպքում ձգողական բնույթի է, նույնանուն լիցքերի դեպքում՝ վանողական :

Եթե լիցքերը շարժվում են, բացի կուլոնյան էլեկտրական ուժից, նրանք փոխազդում են նաև մագնիսական ուժով: \vec{B} ինդուկցիայով մագնիսական դաշտում \vec{v} արագությամբ շարժվող q լիցքի վրա մագնիսական դաշտի կողմից ազդող ուժը սովորաբար տրվում է հետևյալ բանաձևով $\vec{F} = k'q[\vec{v} \times \vec{B}]$:

$|\vec{F}| = F = k'qvB \sin \varphi$, որտեղ k' -ն համեմատականության գործակիցն է, իսկ φ -ն \vec{v} և \vec{B} վեկտորների կազմած անկյունն է: Եթե $\varphi = 90^\circ$, $F = k'qvB$ (3). Կարող է թվալ, թե մագնիսական ուժը (3), հանդիսանալով հիմնարար ուժ, էապես տարբերվում է մյուս հիմնարար ուժերից (1) և (2), հեռավորությունից կախվածության տեսանկյունից: Իրականում դա այդպես չէ: Եթե ենթադրենք, որ մագնիսական դաշտը, որում շարժվում է q լիցքը, ստեղծված է մեկ ուրիշ՝ v_0 արագությամբ շարժվող q_0 լիցքի կողմից, ապա համաձայն Բիո-Սավար-Լավազի բանաձևի $B \sim \frac{q_0 v_0}{r^2}$: Տեղադրելով վերջինը (3)

բանաձևի մեջ, կստանանք $F = k' \frac{q v q_0 v_0}{r^2}$: Նշանակելով $q v = Q_1$, $q_0 v_0 = Q_2$, կունենանք $F = \frac{k' Q_1 Q_2}{r^2}$ (4), որի նմանությունը (1) և (2) բանաձևերին ակնհայտ է: Նրանց

առանձնահատկությունն այն է, որ ուժի մեծությունը հակադարձ համեմատական է հեռավորության քառակուսուն, որը հաճախ անվանվում է հակադարձ քառակուսային օրենք՝ $F \sim \frac{1}{r^2}$ (5): Գրավիտացիոն և էլեկտրաստատիկ ուժերը կենտրոնական ուժեր են: Նման ուժային դաշտի լարվածությունը նույնպես հակադարձ համեմատական է հեռավորության քառակուսուն $E \sim \frac{1}{r^2}$ (6):

Բավականաչափ ճշգրիտ չափումների հիման վրա հաստատված է, որ (5) և (6) բանաձևերում r -ի աստիճանացույցը հավասար է 2.000...: Այդ բանաձևերի ճշտության անմիջական փորձնական ստուգումը սահմանափակ հնարավորություններ ունի: Թերևս մեծ ճշտությամբ փոխազդեցության ուժերը կարելի որոշել որոշակի «միջանկյալ» հեռավորությունների համար, իսկ «շատ մեծ» (տիեզերական մասշտաբի) և «շատ փոքր» (ատոմական աշխարհի) սահմաններում այդ ուժի ճշգրիտ չափումը անմիջականորեն գործնականում դառնում է անհնար:

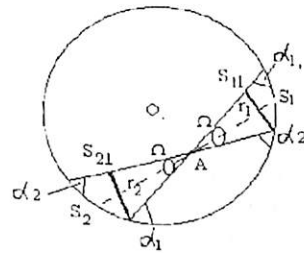
Առավել արդյունավետ է այդ օրենքները ստուգել նրանցից բխող բազմաթիվ ոչ պակաս հիմնարար բնական օրենքների օգնությամբ, որոնցում առնչվում ենք առավել հարմար և չափելի ֆիզիկական մեծությունների հետ և որոնց չափման մեթոդը ավելի ճշգրիտ կարող է լինել, քան ուժի չափումը:

Դժվար է գերազանահատել Գաուսի օրենքի դերը ֆիզիկայում: Համաձայն

Գաուսի թեորեմի էլեկտրական դաշտի լարվածության վեկտորի հոսքը կամայական փակ մակերևույթով հավասար է այդ մակերևույթով շրջափակված գումարային էլեկտրական լիցքը բաժանած ϵ_0 -ի վրա՝ $\int \vec{E} d\vec{S} = \frac{q}{\epsilon_0}$:

Այս բանաձևի արտածման հիմքում ընկած է Կուլոնի հակադարձ քառակուսային օրենքը (6), հետևաբար այս օրենքի ճշմարտացիությունը վկայում է Կուլոնի օրենքի ճշմարտացիության մասին:

Լիցքավորված հաղորդիչներում կան էլեկտրական դաշտում տեղավորված հաղորդիչներում դրսևորվող ֆիզիկական երևույթները նույնպես հետևանք են հակադարձ քառակուսային օրենքի:

Հավասարաչափ լիցքավորված գնդային մակերևույթի ներսում, ցանկացած կետում էլեկտրական դաշտերի լարվածությունը հավասար է 0-ի: Դժվար չէ ապացուցել, որ դա ուղղակի հետևանք է այն բանի, որ դաշտի լարվածությունը հակադարձ համեմատական է հեռավորության քառակուսուն:

Հավասարաչափ լիցքավորված գնդային մակերևույթի ներսում դիտարկենք մի կամայական կետ: Պատկերացնենք մի մեղ կոն,

Ω մարմնային անկյունով, որը սկիզբ է առնում A կետից և սիմետրիկ շարունակվելով հակառակ ուղղություններով գնդային մակերևույթից կտրում է S_1 և S_2 գնդային տեղամասեր A կետից r_1 և r_2 հեռավորությունների վրա:

Երկրաչափությունից հայտնի է, որ $\frac{S_{1\Omega}}{r_1^2} = \frac{S_{2\Omega}}{r_2^2}$, $S_{1\Omega} \approx S_1 \sin \alpha_1$, $S_{2\Omega} \approx S_2 \sin \alpha_2$:

Բերված նկարից դժվար չէ տեսնել, որ $\angle \alpha_1 = \angle \alpha_2$: Հաշվի առնելով վերջինը, կունենանք $\frac{S_1}{r_1^2} = \frac{S_2}{r_2^2}$: Բազմապատկելով σ -ով (լիցքերի մակերևույթային խտությամբ) կստանանք

$$\frac{q_1}{r_1^2} = \frac{q_2}{r_2^2} \Rightarrow E_1 = E_2:$$

Զանի որ $\vec{E}_1 = -\vec{E}_2$, ապա $\vec{E}_1 + \vec{E}_2 = 0$: Նման արդյունք կապահովեն գնդային մակերևույթի մնացած համապատասխան զույգ տեղամասերը և գումարային դաշտը A կետում կլինի զրո: Այստեղ կարող է թվալ, թե անհրաժեշտ է ունենալ իդեալական կետում մակերևույթ: Պարզվում է, որ այդ անհրաժեշտությունը չկա: Կամայական ձևի գնդային մակերևույթ: Պարզվում է, որ այդ անհրաժեշտությունը չկա: Կամայական ձևի լիցքավորված փակ մակերևույթի ներսում էլեկտրական դաշտը բացակայում է: Եթե ապավինենք Գաուսի թեորեմին որպես ելակետ, ապա այդ հարցի պատասխանը ակնհայտ է. մակերևույթի ներսում չկան լիցքեր, հետևաբար չկա նաև էլեկտրական դաշտ:

Հակադարձ քառակուսային օրենքի և նրա հետևանք Գաուսի թեորեմի օգնությամբ հեշտությամբ հիմնավորվում է այն, որ էլեկտրաստատիկ դաշտում լիցքերը բաշխվում են հաղորդիչ մարմնի մակերևույթի վրա, որ նրա ներսում էլեկտրական դաշտը բացակայում է և ներսում «ավելցուկային» լիցքեր չեն կարող լինել: Եթե հաղորդիչ ներսում խոռոչ կա, ապա խոռոչը սահմանափակող մակերևույթի վրա լիցքերը կուտակվել չեն կարող և խոռոչի ներսում դաշտը բացակայում է:

Նման իրավիճակ տեղի ունի նաև այն դեպքում, երբ հաղորդիչը տեղավորված է արտաքին էլեկտրաստատիկ դաշտում: Հետևում է նաև, որ հաղորդիչ արտաքին մակերևույթին մոտ էլեկտրաստատիկ դաշտը կարող է միայն ուղղահայաց լինել մակերևույթին, իսկ հաղորդիչը հանդ, անում է համապատեցիալ միջավայր:

Վերոհիշյալ դրույթների փորձնական հիմնավորումը, ինչպես նկատել է Պրիստլին (1733-1804) կարող է կատարվել շատ անգամ ավելի մեծ ճշտությամբ. քան կետային լիցքերի փոխազդեցության ուժի անմիջական չափումը: Առաջին անգամ այդ անուղղակի ստուգումը կատարվել է 1774թ. Կավենդիշի կողմից, իսկ հետագայում մեծ

ճշտությամբ կրկնվել է Սաքսվելի կողմից 1879թ.: Ըստ Կավենդիշի չափումների $F = \frac{1}{r^2}$

օրենքում n -ը կարող է 2-ից տարբերվել միայն 0.02-ով, իսկ ըստ Սաքսվելի՝ $5 \cdot 10^{-5}$ -ով: 1936թ. Պլիմպտոնը և Լաուտոնը գտան, որ n -ը կարող 2-ից տարբերվել 10^{-2} -ից ոչ ավել:

Անդրադառնալով հակադարձ քառակուսային օրենքով գործող գրավիտացիոն տիեզերական ձգողական կենտրոնական ուժին, նշենք, որ այդ ուժի դրսևորման ապացույց կարող է հանդիսանալ այն գերազանց համապատասխանությունը, որը տեղի ունի արեգակնային համակարգում մոլորակների շարժման դիտումների արդյունքների և այդ օրենքի հիման վրա նրանց շարժման տեսական հաշվարկների միջև:

Հակադարձ քառակուսային օրենքը հնարավորություն է ընձեռում գնահատելու մարմինների, համակարգերի, գալակտիկայի, ինչպես նաև էլեկտրոնի և այլ օբյեկտների սեփական գրավիտացիոն և էլեկտրաստատիկ էներգիաները, ինչպես նաև ստանալու մի շարք բնութագրական երկարություններ և մեծություններ, որոնք կարևորվում են ֆիզիկայում:

Գրականություն

1. И.В.Савельев "Курс общей физики", т. I, 1982
2. Ч.Киттель, У.Найт, М.Рудерман, "Берклевский курс физики". т. I, 1966
3. Р.Фейнман, Р.Лейтон, М.Сэндс, "Фейнмановские лекции по физике", т. V, 1966
4. Г.Е.Зильберман "Электричество и магнетизм", 1970

ՀԵՐԿՈՆԱՅԻՆ ՌԵԼԵՒԻՄԵՆՏԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
Հովհաննիսյան Ա.Թ., Հովսեփյան Ա.Ռ.

Հերկոնային ռելեի հիմնական դինամիկական բնութագրերն(ԴԲ) են.կառավարման փաթույթի (ԿՓ)հոսանքի i , բանվորական մագնիսական հոսքի Φ , բանվորական օդային բացակի δ , էլեկտրամագնիսական ձգող ուժի $P_{էլ}$, մեխանիկական հակազդող ուժի $P_{մեխ}$ կախվածությունները ժամանակից t ($i(t)$, $\Phi(t)$, $\delta(t)$, $P_{էլ}(t)$, $P_{մեխ}(t)$):

Սեր կողմից ուսումնասիրվել են չոր, լեզվակային, սիմետրիկ հերկոնային ռելեի վերը նշված ԴԲ առաջին երեքը, որը հնարավորություն է տալիս հասկանալու և պատկերացնելու անցողիկ երևույթները հերկոնի բանեցման և անջատման ընթացքում և կարող է օգնել այլ տիպի հերկոնային ռելեների, նույնիսկ էլեկտրամագնիսական ռելեների նույնատիպ բնութագրերի վերլուծությանը:

Ռեսուլտատները կատարվել է երկճառագայթանի օսցիլոգրաֆի օգնությամբ, իսկ ԿՓ սնման լարման կոմուտացիան իրականացվել է էլեկտրոնային բանալու միջոցով, որտեղ սնման լարմանը հակառակ բևեռականությամբ ԿՓ զուգահեռ միացված է եղել կիսահաղորդչային դիոդ [1]:

Նկարում բերված են ուսումնասիրված ԴԲ, որտեղ t_1 պահին ԿՓ բռիչքային տրված է սնման լարում և քանի որ այն իրենից ներկայացնում է հիմնականում որպես ակտիվ-ինդուկտիվ բեռ, ապա հոսանքն ու մագնիսական հոսքը աճում են դանդաղորեն, որի հետ մեկտեղ հերկոնի կոնտակտ-դետալները (ԿԴ) տեղաշարժվում են և դրանով փոքրացնում բանվորական օդային բացակը: Երբ հոսանքը և հոսքը t_2 պահին հասնում են համապատասխանաբար $i_թ.տեղ$ և $\Phi_{թ.տեղ}$ արժեքներին տեղի է ունենում ԿԴ թռիչքային տեղաշարժ, որի հետևանքով փոքրանում է փաթույթի հոսանքը ի հաշիվ այն բանի, որ մեծանում է ԿՓ ինդուկտիվ դիմադրությունը, իսկ մագնիսական հոսքը շարունակում է աճել, չնայած հոսանքի փոքրացմանը, քանի որ մեծանում է համակարգի մագնիսական հաղորդականությունը: t_3 պահին տեղի է ունենում ԿԴ առաջին հպումը, որին հաջորդում է թրթռման երևույթը և ավարտվում t_4 պահին:

ԿՓ հոսանքի աճի և բանվորական օդային բացակում մագնիսական հոսքի աճի անցողիկ երևույթները տևում են անսահման երկար ժամանակ, որի համար էլ ընդունված է այդ երևույթների ավարտ համարել այն պահը, երբ ընթացքային

ցրման համարը հավանական է, որ մեզ հասնելու էր 1979 թ. հունիսի 2-ին, այսինքն, որպեսզի կարողանայինք հասնել Երևանին մինչև հունիսի 15-ը, երբ այնտեղ տեղի է ունեցել ահաբեկչությունը:

Երևանում բնակվող և այժմ Երևանից դուրս գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ: Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

I. Օրանյան
 A.T. Paapadotkа
 METOXA
 AKHITBAEHTHAX
 1992.02.24.

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

և ուսումնական կարգի համարը կազմավորելու համար, որը կարող էր համարվել իմ հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

Երևանում գտնվող մարդկանց հարևաններից հարկադրաբար իմ հետևողների մեջ էի, որոնք սերտորեն հետևում էին ինձ հարևանությամբ:

**Некоторые вопросы проектирования эргатических
производственных систем управления**
А.Т. ОГАНЕСЯН, К.В. БЕГОЯН

При проектировании эргатических технологических процессов сборки возникает задача оптимального распределения допусков на параметры сборочного элемента или изделия в целом. Ниже приведено краткое описание этой задачи и одного из возможных методов ее решения.

Рассматривают изделие, состоящее из n блоков (сборочных элементов). Каждому блоку ставят в соответствие некоторый параметр, характеризующий его работу. Это может быть геометрический размер, электрическое сопротивление или какой-либо другой физический параметр, значение которого обозначим через X_i ($i=1,2,\dots,n$).

Имеется также характеристика которая может быть поставлена в соответствие всему изделию. Ею может быть общий размер (размер замыкающего звена), напряжение электрического тока, давление и др. Обозначим через Y значение этой характеристики. Связь ее с параметрами X_i ($i=1,2,\dots,n$) определяется функцией

$$Y=f(x_1, x_2, \dots, x_n). \quad (1)$$

При замене элементов значение выходной характеристики изменяется в определенных пределах и ведет себя как некоторая случайная величина. Причина этого заключается в том, что значения параметров отдельных элементов X_i также являются случайными величинами. Пологая, что отклонения X_i от средних значений m_{xi} невелика, можно ограничиться при

разложении функции (1) в ряд тейлора членами первого порядка и записать приближенное равенство

$$Y \approx f(m_{x1}, m_{x2}, \dots, m_{xn}) + \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial y}{\partial x_i} \right) (x_i - m_{xi}) \quad (2)$$

откуда следует, что дисперсия величины Y , характеризующая рассеивание значений выходной характеристики собираемого изделия,

$$D_y = \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial y}{\partial x_i} \right)^2 D_{xi} \quad (3)$$

где D_{xi} -дисперсия x_i .

Если практически предельное поле рассеивания параметров X_i ($i=1,2,\dots,n$) совпадает с полем допуска, то при распределении погрешностей по закону Гаусса справедливо соотношение

$$\delta_{xi} = 6\sigma_{xi},$$

где δ_{xi} - поле допуска параметра X_i ; σ_{xi} - среднее квадратичное отклонение

$$x_i (\sigma_{xi}^2 = D_{xi})$$

Чтобы изделие нормально функционировало, необходимо сформулировать требование к точности его выходной характеристики, которое может быть задано в такой форме: пусть величина Y лежит в интервале $Y_1 \leq Y \leq Y_2$, тогда

$$(Y_1, Y_2) = \delta_{y1}, \quad (5)$$

где Y_1 и Y_2 - предельные отклонения Y ; δ_y - поле допуска величины Y .

Используя введенные обозначения и проведя необходимые преобразования, получим основное уравнение ограничений при оптимизации допусков в виде

$$\sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial y}{\partial x_i} \right)^2 \delta_{xi}^2 \leq \delta_y^2. \quad (6)$$

Задача состоит в определении минимальной себестоимости изделия, которая в свою очередь, является функцией допусков (δ_{xi}) на параметры отдельных элементов,

$$C = \sum_{i=1}^n C_i(\delta_{xi}^2) \quad (7)$$

где C_i - себестоимость отдельных элементов.

Задача оптимизации допусков с учетом эргатических факторов (напряженность S и мотивации F) решается следующим образом.

Найти

$$\min C = \min \sum_{i=1}^n C_i(\delta_{xi}^2, S, F) \quad (8)$$

при условии

$$\sum_{i=1}^n \frac{\partial y}{\partial x_i}(S, F) \delta_{xi}^2 \leq \delta_y^2 \quad (9)$$

Применение методов оптимизации при решении задач технологического проектирования открывает большие возможности для повышения эффективности технологических процессов, увеличения их производительности, снижения себестоимости и повышения качества выпускаемой продукции.

О решении задач изгиба прямолинейно анизотропных призматических стержней с поперечным сечением в виде криволинейного четырехугольника.

В.Ж. АЙРАПЕТЯН

Рассматривается прямолинейно анизотропный призматический стержень с поперечным сечением в виде криволинейного четырехугольника, т.е. ограниченного кривыми $q_1 = \text{const}$ и $q_2 = \text{const}$. Предположим, что один конец стержня закреплен, а на другой действует нагрузка, приводящая к изгибающей силе.

Зависимость декартовых координат от криволинейных будет:

$$X = x(q_1, q_2); Y = y(q_1, q_2); Z = q_3.$$

Направим геометрическую ось тела параллельно оси Z декартовой системы координат, начало координат поместим в плоскости незакрепленного конца, а ось X совместим с главной осью инерции. Поперечная сила P , к которой приводится нагрузка, параллельна оси Y и приложена в центре тяжести незакрепленного торца:

Составляющие напряжений в рассматриваемой задаче будут:

$$\begin{aligned} \sigma_{11} = \sigma_{22} = \sigma_{12} = 0, \\ \sigma_{33} = -\frac{Pz}{I} \end{aligned} \quad (1)$$

$$\sigma_{13} = \frac{\partial \psi(x, y)}{\partial y} + \tau_1,$$

$$\sigma_{23} = -\frac{\partial \psi(x, y)}{\partial x} + \tau_2,$$

где $I = I_x$ - момент инерции относительно главной оси сечения, τ_1 и τ_2 частное решение уравнения равновесия:

$$\frac{\partial \sigma_{13}}{\partial x} + \frac{\partial \sigma_{23}}{\partial y} - \frac{P}{I_x} y = 0. \quad (2)$$

В дальнейшем частное решение уравнения (2) примет вид:

$$\tau_1 = 0, \quad \tau_2 = \frac{P}{2I} y^2. \quad (3)$$

Обобщенный закон Гука будет:

$$e_{13} = a_{45} \sigma_{23} + a_{55} \sigma_{13}, \quad (4)$$

$$e_{23} = a_{44} \sigma_{23} + a_{45} \sigma_{13},$$

где a_{ij} - упругие постоянные ($a_{44} > 0, a_{55} > 0, a_{44} a_{55} - a_{45}^2 > 0$).

Компоненты деформации e_{13} и e_{23} удовлетворяют уравнению совместности деформации, которое можно представить так [1]:

$$a_{44} \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} - 2a_{45} \frac{\partial^2 \psi}{\partial x \partial y} + a_{55} \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2} = -2\vartheta - \frac{P}{I} (2a_{13}x + a_{36}y) + \frac{\partial}{\partial x} (a_{44}\tau_2 + a_{45}\tau_1) - \frac{\partial}{\partial y} (a_{45}\tau_2 + a_{55}\tau_1). \quad (5)$$

На боковой поверхности должно быть выполнено условие:

$$\sigma_{13} \cos(n, x) + \sigma_{23} \cos(n, y) = 0 \quad (6)$$

При произвольном выборе частных решений (3) функция удовлетворяет граничному условию удовлетворяет граничному условию

$$\psi = \int_0^S (\tau_2 dx - \tau_1 dy). \quad (6')$$

Постоянная ϑ определится из уравнения

$$\iint_{\Omega} (\sigma_{23}x - \sigma_{13}y) dx dy = 0. \quad (7)$$

В случае, когда материал стержня обладает прямолинейной ортотропией, согласно (3) дифференциальное уравнение (5) примет следующий вид:

$$a_{44} \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + a_{55} \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2} = -2\vartheta - \frac{P}{I} (2a_{13}x + a_{36}y). \quad (8)$$

Для решения поставленной задачи представим уравнение (8) в криволинейных координатах, которое для функции

$$\psi(x, y) = \psi[x(q_1, q_2), y(q_1, q_2)] \equiv \Phi(q_1, q_2) \quad (9)$$

будет:

$$\epsilon \Pi[\Phi] + \delta S[\Phi] = F_1(q_1, q_2) + \delta F_2(q_1, q_2), \quad (10)$$

где

$$\Pi[\Phi] \equiv \frac{1}{H_1 H_2} \left[H_2^2 \frac{\partial^2}{\partial q_1^2} + H_1^2 \frac{\partial^2}{\partial q_2^2} + (B_1 + B_2) \frac{\partial}{\partial q_1} + (B_3 + B_4) \frac{\partial}{\partial q_2} \right], \quad (11)$$

$$S[\Phi] \equiv -\frac{1}{H_1 H_2} \times \left[\left(\frac{\partial x_1}{\partial q_2} \right)^2 \frac{\partial^2}{\partial q_1^2} + \left(\frac{\partial x_1}{\partial q_1} \right)^2 \frac{\partial^2}{\partial q_2^2} - 2 \frac{\partial x_1}{\partial q_1} \frac{\partial x_2}{\partial q_2} \frac{\partial^2}{\partial q_1 \partial q_2} + B_2 \frac{\partial}{\partial q_1} + B_4 \frac{\partial}{\partial q_2} \right]. \quad (12)$$

$$F_1(q_1, q_2) = -\frac{2 \cdot H_1 H_2}{a_{44} + a_{55}}, F_2(q_1, q_2) = -\frac{P}{2I} [k_1 x(q_1, q_2) + k_2 y(q_1, q_2)]. \quad (13)$$

Здесь H_1 и H_2 постоянные Ламе, выражения для $B_i(q_1, q_2)$ ($i=1, 2, 3, 4$) приведены в [2].

$$\delta = \frac{a_{44} - a_{55}}{a_{44} + a_{55}}, (0 \leq \delta < 1), \epsilon = \frac{a_{44}}{a_{44} + a_{55}}, \quad (14)$$

$$k_1 = \frac{2a_{13}}{a_{44} - a_{55}}, k_2 = \frac{a_{35}}{a_{44} - a_{55}}.$$

Граничное условие (6) будет:

$$\frac{1}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial y}{\partial q_2} \frac{\partial x}{\partial q_1} - \frac{\partial y}{\partial q_1} \frac{\partial x}{\partial q_2} \right) \frac{\partial \Phi}{\partial q_2} - \frac{P}{2I} y^2(q_1, q_2) \frac{\partial x}{\partial q_2} = 0, \text{ при } q_1 = \text{const}, \quad (14)$$

$$\frac{1}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial x}{\partial q_2} \frac{\partial y}{\partial q_1} - \frac{\partial x}{\partial q_1} \frac{\partial y}{\partial q_2} \right) \frac{\partial \Phi}{\partial q_1} + \frac{P}{2I} y^2(q_1, q_2) \frac{\partial x}{\partial q_1} = 0, \text{ при } q_2 = \text{const}, \quad (15)$$

Таким образом, решение задачи сводится к решению краевой задачи (10), (14)-(15), т.е. к решению дифференциального уравнения в частных производных с переменными коэффициентами с неразделяющимися переменными (10) с граничными условиями (14)-(15).

Решение уравнения (10) можно представить в виде ряда по степеням малого параметра δ :

$$\Phi(q_1, q_2) = \Phi_0(q_1, q_2) + \delta \Phi_1(q_1, q_2) + \delta^2 \Phi_2(q_1, q_2) + \dots \quad (16)$$

Тогда для определения $\Phi_j(q_1, q_2)$ ($j=0, 1, 2, \dots$) имеем следующие системы рекуррентных дифференциальных уравнений:

$$S[\Phi_j] = f_j, \quad j=0, 1, 2, \dots \quad (17)$$

где

$$f_0 = F_1, \quad (18)$$

$$f_1 = -S[\Phi_0] + F_2, \quad (19)$$

$$f_i = -S[\Phi_{i-1}], \quad i=1, 2, 3, \dots, \quad (20)$$

Из граничных условий (14)-(15) при (16) находим

$$\frac{1}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial y}{\partial q_2} \frac{\partial x}{\partial q_1} - \frac{\partial y}{\partial q_1} \frac{\partial x}{\partial q_2} \right) \frac{\partial \Phi_0}{\partial q_2} - \frac{P}{2I} y^2(q_1, q_2) \frac{\partial x}{\partial q_2} = 0, \quad \text{при } q_1 = \text{const} \quad (21)$$

$$\frac{1}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial x}{\partial q_2} \frac{\partial y}{\partial q_1} - \frac{\partial x}{\partial q_1} \frac{\partial y}{\partial q_2} \right) \frac{\partial \Phi_0}{\partial q_1} - \frac{P}{2I} y^2(q_1, q_2) \frac{\partial x}{\partial q_1} = 0, \quad \text{при } q_1 = \text{const} \quad (22)$$

$$\frac{\partial \Phi_i}{\partial q_2} = 0, \quad \text{при } q_1 = \text{const}; \quad (23)$$

$$\frac{\partial \Phi_i}{\partial q_1} = 0, \quad \text{при } q_2 = \text{const}, \quad i=1, 2, 3, \dots, \quad (24)$$

Итак, задача изгиба прямолинейно анизотропного призматического стержня криволинейного четырехугольного сечения сводится к решению системы рекуррентных дифференциальных уравнений в частных производных (17) при граничных условиях (21)-(24), которая в конкретных криволинейных координатах допускает решения:

Имея функцию напряжений (q_1, q_2) и принимая во внимание

$$\sigma_{13} = -\frac{1}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial x}{\partial q_2} \frac{\partial \Phi}{\partial q_1} - \frac{\partial x}{\partial q_1} \frac{\partial \Phi}{\partial q_2} \right) + \tau_1 \quad (25)$$

$$\sigma_{23} = -\frac{i}{H_1 H_2} \left(\frac{\partial y}{\partial q_2} \frac{\partial \Phi}{\partial q_1} - \frac{\partial y}{\partial q_1} \frac{\partial \Phi}{\partial q_2} \right) + \tau_2,$$

можно исследовать напряженно-деформированное состояние стержня и определить центр изгиба.

В случае, когда поперечное сечение стержня, материал которого обладает прямолинейной анизотропией, имеет вид части кругового кольца ($a \leq r \leq b, -\alpha \leq \varphi \leq \alpha$), то для функции $\Phi(r, \varphi)$ при двух приближениях, будем иметь:

$$\Phi(r, \varphi) = \sum_k \left[C_{k_0} r^{\lambda_{k_0}} + D_{k_0} r^{-\lambda_{k_0}} + V_{k_0}(r) \right] \cos \lambda_k \varphi + \delta \sum_n \left[C_{n_1} r^{\lambda_{n_1}} + D_{n_1} r^{-\lambda_{n_1}} + V_{n_1}(r) \right] \cos \lambda_n \varphi \quad (26)$$

Центр изгиба определяется по формуле:

$$\bar{X}_c = \frac{1}{P} \int_{\Omega} r^2 \left(\frac{\partial \Phi}{\partial r} - \frac{P}{2I} r^2 \sin^2 \varphi \cos \varphi \right) dr d\varphi \quad (27)$$

В случаях, когда поперечное сечение стержня имеет вид части эллиптического кольца, ограниченной софокусными эллипсами и гиперболами $(\xi_1 \leq \xi \leq \xi_2, -\pi \leq \eta \leq \pi)$ и, когда сечение имеет вид неполного эксцентрического кольца, то функция $\Phi(\xi, \eta)$ представляется в следующем виде:

$$\Phi(\xi, \eta) = \sum_k \left[C_{k_0} e^{\lambda_{k_0} \xi} + D_{k_0} e^{-\lambda_{k_0} \xi} + V_{k_0}(\xi) \right] \cos \lambda_k \eta + \delta \sum_n \left[C_{n_1} e^{\lambda_{n_1} \xi} + D_{n_1} e^{-\lambda_{n_1} \xi} + V_{n_1}(\xi) \right] \cos \lambda_n \eta \quad (28)$$

Центр изгиба в первом случае определяется по формуле:

$$\bar{X}_c = \frac{a^2}{2P} \times \int_{\Omega} \left[\sin 2\xi \frac{\partial \Phi}{\partial \xi} - \sin 2\eta \frac{\partial \Phi}{\partial \eta} - \frac{P}{2I} e^{\lambda \xi} \sin^2 \xi \cos \eta \sin^2 \eta (\sin 2\xi - \cos 2\eta) \right] d\xi d\eta \quad (29)$$

О во втором

$$\bar{X}_c = \frac{a^2}{P} \int_{\Omega} \left\{ \frac{\sin \eta}{\operatorname{ch} \xi + \cos \eta} \left[\operatorname{sh} \xi \sin \eta \frac{\partial \Phi^*}{\partial \xi} - (1 + \operatorname{ch} \xi \cos \eta) \frac{\partial \Phi^*}{\partial \eta} \right] - \frac{\operatorname{sh} \xi}{\operatorname{ch} \xi + \cos \eta} \left[(1 + \operatorname{ch} \xi \cos \eta) \frac{\partial \Phi^*}{\partial \xi} + \operatorname{ch} \xi \sin \eta \frac{\partial \Phi^*}{\partial \eta} \right] + \frac{Pa^3 \operatorname{sh} \xi \sin^2 \eta}{2I(\operatorname{ch} \xi + \cos \eta)^3} \right\} d\xi d\eta \quad (30)$$

В формулах (27), (29) и (30) функция F^* соответственно получено из

функции Φ по (26) и (28), при $v=0$.

Литература

1. Лехницкий С.Г. Теория упругости анизотропных тел. М.: Наука, 1977, 415 с.
2. Саркисян В.С., Айрапетян В. Ж. Новые классы задач теор упругости анизотропного тела. Ер.: Изд. Ереван. ун-та, 1997, 241с.

**Плоская деформация прямолинейного ортотропного
кольцевого
сектора с двумя заделанными сторонами.**

В.Ж. АЙРАПЕТЯН, Р.А. АРУТЮНЯН

Решением задач теории упругости для круга, кольца и кольцевого сектора занимались многие исследователи [1-5] и др. В настоящей работе приводится решение плоской задачи теории упругости для прямолинейного ортотропного кольцевого сектора, когда его радиальные стороны заделаны, а на криволинейных сторонах приложены внешние нагрузки.

Введен малый физический параметр, и функция напряжений рассматриваемой задачи построена по степеням этого параметра в полярных координатах.

Постановка задачи. Рассмотрим плоскую задачу теории упругости для кольцевого сектора ($a \leq r \leq b, 0 \leq \varphi \leq \varphi_1$), когда его радиальные стороны заделаны, а на криволинейных сторонах известны приложенные внешние нагрузки (объемные силы отсутствуют). Предположим, что материал обладает прямолинейной ортотропией, т.е. в каждой точке имеются три плоскости упругой симметрии, перпендикулярные осям декартовых систем координат x, y, z .

В рассматриваемой задаче уравнения обобщенного закона Гука будут [1]:

$$\begin{aligned} \epsilon_x &= \beta_{11} \sigma_x + \beta_{12} \sigma_y \\ \epsilon_y &= \beta_{12} \sigma_x + \beta_{22} \sigma_y, & \gamma_{xy} &= \beta_{66} \tau_{xy}, \end{aligned} \quad (1)$$

где β_{ij} - коэффициенты, связанные с упругими постоянными a_{ij} следующими формулами:

$$\beta_{ij} = a_{ij} - \frac{a_{i3} a_{j3}}{a_{33}} \quad (i, j = 1, 2, 6), \quad (2)$$

причем $\beta_{22} > \beta_{11}$.

Составляющие напряжения определяются через функцию Эри $\psi(x, y)$ по формулам:

$$\sigma_x = \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2}, \quad \sigma_y = \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2}, \quad \tau_{xy} = -\frac{\partial^2 \psi}{\partial x \partial y}. \quad (3)$$

Здесь функция $\psi(x, y)$ удовлетворяет следующему дифференциальному уравнению:

$$\beta_{22} \frac{\partial^4 \psi}{\partial x^4} + (2\beta_{12} + \beta_{66}) \frac{\partial^4 \psi}{\partial x^2 \partial y^2} + \beta_{11} \frac{\partial^4 \psi}{\partial y^4} = 0. \quad (4)$$

Для решения поставленной задачи представим уравнение (4) в цилиндрической системе координат r, φ, z , пользуясь соотношениями:

$$x = r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi. \quad (5)$$

Введем малый физический параметр δ таким образом:

$$\delta = \frac{\beta_{22} - \beta_{11}}{\beta_{22} + \beta_{11}} \quad (0 \leq \delta \leq 1). \quad (6)$$

После ряда преобразований дифференциальное уравнение (4) с учетом (5) и (6) примет вид [2,3]:

$$\begin{aligned} & \Delta[\Phi] + \delta \{ B_0[\Phi] + B_1[\Phi] \cos 2\varphi + B_2[\Phi] \cos 4\varphi + \\ & + B_3[\Phi] \sin 2\varphi + B_4[\Phi] \sin 4\varphi \} = 0, \end{aligned} \quad (7)$$

где

$$\Phi(r, \varphi) = \psi(r \cos \varphi, r \sin \varphi). \quad (8)$$

В общем случае решение уравнения (7) представляет математически почти непреодолимые трудности. Поэтому пользуясь следующими обозначениями

$$r = ae^t, \quad \Phi(r, \varphi) = e^t F(t, \varphi) \quad (9)$$

дифференциальное уравнение (7) можно представить в более удобном виде:

$$\Pi[F] \equiv T[F] + \delta \{ T_0[F] + T_1[F] \cos 2\varphi + T_2[F] \cos 4\varphi + T_3[F] \sin 2\varphi + T_4[F] \sin 4\varphi \} = 0 \quad (10)$$

где для операторов $T[]$ и $T_i[]$ ($i=0, \dots, 4$) приняты следующие обозначения:

$$T[] \equiv \beta \frac{\partial^4}{\partial t^4} + 2(1-\beta) \frac{\partial^3}{\partial t^3} - 2 \frac{\partial^2}{\partial t^2} + 2(\beta-1) \frac{\partial}{\partial t} + (2-\beta) + \beta \frac{\partial^4}{\partial \varphi^4} + 2 \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial \varphi^2} + 2(\beta-1) \frac{\partial^3}{\partial t \partial \varphi^2} + 2 \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2}, \quad (11)$$

$$T_0[] \equiv 2k \left(\frac{\partial^3}{\partial t \partial \varphi^2} - \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial \varphi^2} - \frac{\partial^3}{\partial t^3} + \frac{\partial^2}{\partial t^2} - \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2} + \frac{\partial}{\partial t} - 1 \right) \quad (12)$$

$$T_1[] \equiv \frac{\partial^4}{\partial t^4} - 2 \frac{\partial^3}{\partial t^3} - 2 \frac{\partial^2}{\partial t^2} + 2 \frac{\partial}{\partial t} - \frac{\partial^4}{\partial \varphi^4} - 6 \frac{\partial^3}{\partial t \partial \varphi^2} + 2 \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2} + 3, \quad (13)$$

$$T_2[] \equiv k \left(\frac{\partial^4}{\partial t^4} - 8 \frac{\partial^3}{\partial t^3} + 14 \frac{\partial^2}{\partial t^2} + 8 \frac{\partial}{\partial t} - 13 - 6 \frac{\partial^4}{\partial t^2 \partial \varphi^2} + 20 \frac{\partial^3}{\partial \varphi^2 \partial t} - \frac{\partial^4}{\partial \varphi^4} - 14 \frac{\partial^2}{\partial \varphi^2} \right), \quad (14)$$

$$T_3[] \equiv -2 \frac{\partial^4}{\partial t \partial \varphi^3} - 2 \frac{\partial^4}{\partial t^3 \partial \varphi} + 4 \frac{\partial^3}{\partial \varphi^3} + 6 \frac{\partial^2}{\partial t \partial \varphi} + 4 \frac{\partial}{\partial \varphi}, \quad (15)$$

$$T_4[] \equiv 2k \left(-2 \frac{\partial^4}{\partial \varphi \partial t^3} + 12 \frac{\partial^3}{\partial t^2 \partial \varphi} + 2 \frac{\partial^4}{\partial t \partial \varphi^3} - 4 \frac{\partial^3}{\partial \varphi^3} - 14 \frac{\partial^3}{\partial t \partial \varphi^2} - 4 \frac{\partial}{\partial \varphi} \right), \quad (16)$$

а для α, β и k

$$\alpha = \frac{2\beta_{12} + \beta_{66}}{\beta_{22} + \beta_{11}}, \quad 1 - \alpha = 4k\delta, \quad \beta = \frac{3 + \alpha}{4}. \quad (17)$$

Напряжения выражают через новую функцию $F(t, \varphi)$ следующим образом [4], [5]:

$$\sigma_r = \frac{e^{-t}}{a^2} \left(\frac{\partial^2 F}{\partial \varphi^2} + \frac{\partial F}{\partial t} + F \right),$$

$$\sigma_\varphi = \frac{e^{-t}}{a^2} \left(\frac{\partial^2 F}{\partial t^2} + \frac{\partial F}{\partial t} \right), \quad \tau_{r\varphi} = -\frac{e^{-t}}{a^2} \frac{\partial^2 F}{\partial t \partial \varphi}, \quad (18)$$

а перемещения определяются соотношениями

$$u = \frac{\beta_{11} + \beta_{22}}{2a} \left\{ k_1 \left(\frac{\partial F}{\partial t} + F \right) + \beta F + \beta \int \left(\frac{\partial^2 F}{\partial \varphi^2} + F \right) dt + \delta \left[-\frac{\cos 4\varphi}{4} \frac{\partial F}{\partial t} - \cos 2\varphi F - (\sin 2\varphi - 2k \sin 4\varphi) \frac{\partial F}{\partial \varphi} - (\cos 2\varphi - k \cos 4\varphi) \int \left(\frac{\partial^2 F}{\partial \varphi^2} + F \right) dt \right] \right\} \quad (19)$$

$$v = \frac{\beta_{11} + \beta_{22}}{2a} \left\{ \beta \int \left(\frac{\partial^2 F}{\partial t^2} + \frac{\partial F}{\partial t} \right) d\varphi - \beta \int \frac{\partial F}{\partial \varphi} dt + k_1 \frac{\partial F}{\partial \varphi} - \beta \int \int F dt d\varphi + \delta \left[\int \left((\cos 2\varphi + k \cos 4\varphi) \left(\frac{\partial^2 F}{\partial t^2} + \frac{\partial F}{\partial t} \right) - k \cos 4\varphi \frac{\partial^2 F}{\partial \varphi^2} - (\sin 2\varphi + 2k \sin 4\varphi) \frac{\partial^2 F}{\partial t \partial \varphi} + (\cos 2\varphi - k \cos 4\varphi) F + (\sin 2\varphi + 2k \sin 4\varphi) \frac{\partial F}{\partial \varphi} \right) + (\cos 2\varphi - k \cos 4\varphi) \int \int \left(\frac{\partial^2 F}{\partial \varphi^2} + F \right) dt d\varphi \right] \right\}, \quad (20)$$

где $k_1 = \frac{\beta_{11} + \beta_{22} + 6\beta_{12} - \beta_{66}}{4(\beta_{11} + \beta_{22})}$.

Граничные условия будут:

$$v(t, 0) = u(t, 0) = 0,$$

$$a^2 e^{-t} \tau_{r\varphi}(t_1, \varphi) = \sum_{k=1}^{\infty} \gamma_k \sin \alpha_k \varphi, \quad (21)$$

$$a^2 \tau_{r\varphi}(0, \varphi) = \sum_{k=1}^{\infty} \gamma'_k \sin \alpha_k \varphi,$$

$$u(t, \varphi_1) = v(t, \varphi_1) = 0,$$

$$a^2 e^{-t} \sigma_r(t_1, \varphi) = g_0 + \sum_{k=1}^{\infty} g_k \cos \alpha_k \varphi, \quad (22)$$

$$a^2 \sigma_r(0, \varphi) = g_{01} + \sum_{k=1}^{\infty} g_{k1} \cos \alpha_k \varphi,$$

где $0 \leq t \leq t_1$, $0 \leq \varphi \leq \varphi_1$.

Таким образом, решение задачи сводится к решению дифференциального уравнения (10) в частных производных с разделяющимися переменными с граничными условиями (21)-(22).

Метод решения задачи. Решение уравнения (5) представим в виде ряда по степеням малого физического параметра δ [2]:

$$F(t, \varphi) = F_0(t, \varphi) + \delta F_1(t, \varphi) + \delta^2 F_2(t, \varphi) + \dots \quad (23)$$

Тогда для определения неизвестных $F_i(t, \varphi)$ получим следующие рекуррентные уравнения:

$$T[F_0] = 0, \quad (24)$$

$$T[F_i] = -T_0[F_{i-1}] - T_1[F_{i-1}] \cos 2\varphi - T_2[F_{i-1}] \cos 4\varphi - T_3[F_{i-1}] \sin 2\varphi - T_4[F_{i-1}] \sin 4\varphi \quad (i \geq 1). \quad (25)$$

Уравнение (24) при $\beta=1$ соответствует дифференциальному уравнению плоской задачи теории упругости для изотропного однородного кольцевого сектора, находящегося в равновесии под действием сил.

Функция $F_0(t, \varphi)$ ищется в виде [2, 3]

$$F_0(t, \varphi) = a(\varphi) + b(t) + \sum_{k=1}^{\infty} W_{k0}(t) \cos \alpha_k \varphi + \sum \Phi_{k0}(\varphi) \cos \beta_k t \quad (26)$$

($0 \leq t \leq t_1, 0 \leq \varphi \leq \varphi_1$).

$$\Phi_{k0}(\varphi) = A_{k0} \operatorname{sh} \beta_k \varphi \sin \varphi + B_{k0} \operatorname{sh} \beta_k \varphi \cos \varphi + C_{k0} \operatorname{ch} \beta_k \varphi \sin \varphi + D_{k0} \operatorname{ch} \beta_k \varphi \cos \varphi, \quad (27)$$

$$\Phi_{k0}(\varphi) = E_{k0} \operatorname{sh} \alpha_k (t_1 - t) \sin(t_1 - t) + G_{k0} \operatorname{sh} \alpha_k (t_1 - t) \operatorname{sh} t + F_{k0} \operatorname{sh} \alpha_k t \operatorname{sh}(t_1 - t) + H_{k0} \operatorname{sh} \alpha_k t \operatorname{sh} t,$$

$$a(\varphi) = a_0 \varphi \sin \varphi, \quad b(t) = b_0 e^t + c_0 t e^{-t}.$$

$$\alpha_k = \frac{k\pi}{\varphi_1}, \quad \beta_k = \frac{k\pi}{t_1}, \quad t_1 = \ln \frac{b}{a}.$$

Удовлетворяя условиям (21), получим

$$B_k = C_k = 0.$$

$$E_{k0} = \frac{\gamma'_k}{\alpha_k \operatorname{sh} \alpha_k t_1 \operatorname{sh} t_1}, \quad H_{k0} = \frac{\gamma_k}{\alpha_k \operatorname{sh} \alpha_k t_1 \operatorname{sh} t_1}. \quad (28)$$

Удовлетворяя условиям (22), после некоторых преобразований получим следующие бесконечные системы линейных уравнений:

$$Y_p = \sum_{k=1}^{\infty} a_{kp1} X_k + \sum_{k=1}^{\infty} a_{kp2} Y_k + \sum_{k=1}^{\infty} a_{kp} W_k + \sum_{k=1}^{\infty} a_{kp3} \Delta_k + a_p,$$

$$X_p = \sum_{k=1}^{\infty} d_{kp1} X_k + \sum_{k=1}^{\infty} d_{kp2} Y_k + d_p,$$

$$\Delta_p = \sum_{k=1}^{\infty} b_{kp1} X_k + \sum_{k=1}^{\infty} b_{kp2} Y_k + b_p,$$

$$W_p = \sum_{k=1}^{\infty} c_{kp1} X_k + \sum_{k=1}^{\infty} c_{kp2} Y_k + c_p, \quad (29)$$

где введены новые обозначения:

$$\alpha_k (\operatorname{ch} \alpha_k t_1 + \operatorname{ch} t_1) (G_k + F_k) = (-1)^k W'_k$$

$$\alpha_k (\operatorname{ch} \alpha_k t_1 - \operatorname{ch} t_1) (G_k - F_k) = (-1)^k \Delta_k,$$

$$A_k \operatorname{ch} \beta_k \varphi_1 \sin \varphi_1 + D_k \operatorname{sh} \beta_k \varphi_1 \cos \varphi_1 = \frac{X_k}{\beta_k (\beta_k^2 + 1)},$$

$$A_k \operatorname{sh} \beta_k \varphi_1 \cos \varphi_1 - D_k \operatorname{ch} \beta_k \varphi_1 \sin \varphi_1 = \frac{Y_k}{\beta_k^2 + 1},$$

а коэффициенты при X_k, Y_k, Δ_k и W_k в (29) известны.

Для определения неизвестных коэффициентов a_1, b_0 и b_1 , входящих в (27) получаются следующие соотношения:

$$2b_0(e^{\varphi_1} - 1) + b_1(e^{-\varphi_1} - 1) = g_0 - g_{01} + \frac{2}{\varphi_1} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{(2 + \beta_k^2)X_k + \beta_k^2 Y_k}{(\beta_k^2 + 1)}$$

$$2b_0(e^{\varphi_1} + 1) + b_1(e^{-\varphi_1} + 1) + \frac{4a_0 \sin \varphi_1}{\varphi_1} = g_0 + g_{01} - \frac{2}{\varphi_1} \sum_{k=2,4,\dots}^{\infty} \frac{(2 + \beta_k^2)X_k + \beta_k^2 Y_k}{(\beta_k^2 + 1)}$$

$$2a_0 \sin \varphi_1 (t_1 e^{\varphi_1} - e^{\varphi_1} + 1) - a_0 (\sin \varphi_1 - \varphi_1 \cos \varphi_1) (e^{\varphi_1} - 1) + \frac{\nu}{1 - \nu} a_0 (\sin \varphi_1 + \varphi_1 \cos \varphi_1) (e^{\varphi_1} - 1) = - \frac{1 - 2\nu}{1 - \nu} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{[1 - (-1)^k e^{\varphi_1}] (X_k + Y_k)}{(\beta_k^2 + 1)^2}$$

Бесконечные системы (29) квазирегулярны при любых отношениях размеров кольцевого сектора и возможных значений коэффициентов Пуассона.

В качестве конкретного примера рассмотрим случай, когда $b = 2a$, $\nu = 0,3$.

$\varphi_1 = \frac{\pi}{2}$ и (приложена нагрузка на его стороне $r = b$), так, что $\int_0^{\varphi_1} b \sigma_r(b, \varphi) = -P$.

Значения напряжений в некоторых сечениях приведены в таблицах 1-3.

Значения $\frac{a}{P} \sigma_{\varphi}(r, \varphi)$

Т.1

$\varphi / \ln \frac{r}{a}$	$\frac{29}{60} \pi$	$\frac{7}{15} \pi$	$\frac{9}{20} \pi$	$\frac{5}{12} \pi$
0,6	6,217	8,077	7,883	6,981
0,55	5,324	6,955	5,854	5,270
0,5	2,723	3,791	3,660	2,883
0,4	0,985	0,862	0,911	0,644
0,35	0,004	0,003	0,002	0,003
0,3	-1,089	-0,943	-0,922	-0,677
0,2	-3,727	-4,151	-3,788	-2,074
0,15	-6,970	-7,394	-5,760	-5,211
0,1	-11,78	-8,901	-7,932	-7,121

Значения $\frac{a}{P} \sigma_r(r, \varphi)$

Т.3

Значения $\frac{a}{P} \tau_{r\varphi}(r, \varphi)$

Т.2

$\varphi / \ln \frac{r}{a}$	$\frac{29}{60} \pi$	$\frac{7}{15} \pi$	$\frac{9}{20} \pi$	$\frac{5}{12} \pi$
0,6	1,233	1,121	0,902	0,414
0,55	0,211	0,633	0,747	0,522
0,5	-0,062	-0,044	0,664	0,669
0,4	-0,092	-0,162	0,491	0,970
0,35	-0,103	-0,191	0,320	1,025
0,3	-0,197	-0,182	0,488	0,994
0,2	-0,084	-0,041	0,677	0,683
0,15	0,223	0,647	0,756	0,558
0,1	1,322	1,203	0,929	0,477

$\varphi / \ln \frac{r}{a}$	$\frac{29}{60} \pi$	$\frac{7}{15} \pi$	$\frac{9}{20} \pi$	$\frac{5}{12} \pi$
0,6	1,942	1,184	0,283	0,045
0,55	2,074	1,540	0,762	0,064
0,5	1,077	0,968	0,447	0,029
0,4	0,233	0,142	0,169	0,018
0,35	0,028	0,017	0,022	0,003
0,3	-0,247	-0,128	-0,177	-0,019
0,2	-1,122	-0,978	-0,458	-0,030
0,15	-2,105	-1,551	-0,779	-0,072
0,1	-1,963	-1,199	-0,297	-0,047

ЛИТЕРАТУРА

1. Лехницкий С.Г. Анизотропные пластинки. М.: Гос. Издат. технико-теоретической литературы, 1957.
2. Саркисян В.С. Некоторые задачи математической теории упругости анизотропного тела. Изд. ЕГУ, 1976, Ереван.
3. Саркисян В.С., Айрапетян В.Ж. Новые классы задач теории упругости анизотропного тела. Ереван: Изд. Ереванского университета, 1997, 241 с.
4. Бабоян А.А. Решение плоской задачи теории упругости кольцевого сектора в напряжениях // Изв. АН Арм. ССР. серия физ.-мат. наук, 1962, т. 15, N1, с. 87-101.
5. Арутюнян Р.А. Плоская деформация кольцевого сектора с одной заделанной радиальной стороной // Изв. АН Арм. ССР, Механика, 1973, т. 24, N6, с.70-81.

ВЛИЯНИЕ ОРИЕНТАЦИИ ОБРАЗИВНЫХ ЗЕРЕН ОТНОСИТЕЛЬНО РАБОЧЕЙ ПОВЕРХНОСТИ ШЛИФОВАЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТА НА ЕГО РАБОТОСПОСОБНОСТЬ

Т. Г. АФРИКЯН

Синтез алмаза и кубического нитрида бора является одним из важнейших технических открытий XX века, выдающимся достижением учёных и инженеров, и с применением в различных отраслях промышленности этих материалов непосредственно связано решение задач дальнейшего роста эффективности производства.

Однако шлифовальный круг остается по-прежнему несовершенным инструментом, о чем свидетельствует весьма низкое значение коэффициента использования абразивного материала K в шлифовальном круге. Так, по данным (1), K колеблется в пределах 0,007 - 0,09.

Одной из причин таких низких значений K является хаотичность ориентации абразивных зерен. Однако хаотическая ориентация абразивных зерен оказывает влияние не только на удельный расход шлифовального круга, но также на число рабочих зерен, то есть на производительность шлифования (2).

В работе (3) автор при исследовании процессов шлифования на основании экспериментальных данных установил, что в реальном процессе шлифования 85-90% теоретического количества зерен, расположенных на единице рабочей поверхности круга, практически не участвуют в резании.

Для определения количества абразивных зерен, участвующих в процессе резания, учитывая вероятностный характер их расположения на рабочей поверхности круга для средних условий только 6-8% зерен участвуют в срезе металла.

Как видно из приведенных работ, потенциальные возможности геометрии зерен и его расположение в связке остаются неиспользованными. Одним из основных направлений создания высокопроизводительного инструмента является оптимальное расположение зерен в связке путем геометрической ориентации каждого зерна относительно плоскости резания.

Создание инструмента с упорядоченным расположением зерен одновременно

участвующих в процессе резания, уменьшения удельного расхода алмазов, снижения температуры в зоне резания.

Для осуществления геометрической ориентации зерен ориентаторами служат электростатические или электромагнитные поля, центробежные силы, вязкое течение среды в виде потока с большим градиентом скорости течения.

Среди известных методов наиболее перспективным является способ ориентирования путем формирования абразивноносного слоя экструзией, при котором абразивноносные зерна автоматически ориентируются по длине направления пластического течения связующего.

Наряду с совмещением процесса формирования с процессом ориентирования абразивных зерен технология изготовления шлифовальных кругов экструзией позволяет избежать ручных операций укладки и выравнивания шихты в пресс-форме, что создает большие возможности автоматизации технологии изготовления шлифовальных кругов.

В работе (4) экструзию осуществляют в направлении уменьшения радиуса формируемого абразивноносного венца. Достоинством этого способа является также возможность изготовления шлифовального круга формы 1A1 путем последовательной экструзии корпуса и абразивноносного слоя.

Как в колене экструдера, так и в приемной камере прессформы площадь сечения кольцевого прохода постепенно уменьшается. В результате скорость течения в направлении экструзии непрерывно увеличивается, что улучшает условия ориентации зерна, а возникающие тангенциальные сжимающие напряжения предотвращают возникновение радиальных трещин в абразивной массе, как в щели колена экструдера, так и в приемной камере.

По последней работе разработана технология изготовления алмазных кругов формы 1A1 на бакелитовой связке с ориентированными зернами методом экструзии (5). Разработана и апробирована конструкция экструдерной установки поршневого типа для формирования шлифовального круга прямого профиля, путем экструдирования абразивноносной массы в камеру формирования

пресс-формы, выходная щель которой конгруэнтна рабочей поверхности формуемого круга. Изготовлена опытная партия алмазных кругов формы 1А1, 150 x 20 на связке В2-01 из алмазов АС15, зернистостью 125 / 100.

Установлено, что удельный расход алмаза экструдированных кругов 1,41, а высота микронеровностей отшлифованной поверхности 1,4 раза меньше чем кругов изготовленных традиционными методами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лоладзе Т.Н., Бокучава Г. В. Износ алмазов и алмазных кругов.-М.: Машиностроение, 1967.- 112с.
2. Мартиросян Р. Б. Резервы повышения производительности шлифовальных кругов и пути их реализации; Доклады международной конференции "Шлифовании - 2", Г. Братислава, 1987. часть 2, с. 23-29.
3. Ящерицин Л. И. Повышение эксплуатационных свойств шлифовальных поверхностей. Минск: Наука и техника, 1966.-384с.
4. А. С. N952566(СССР). Способ изготовления абразивного инструмента /Р.Б. Мартиросян.-Опубл. в Б.И., 1982, N31.
5. А. С. N 131527 (СССР). Устройства для формования абразивного инструмента/ Р. Б. Мартиросян, Т. Г. Африкян, Р. Р. Мартиросян .- Опубл. в Б. И. 1987, N21.

ՔԱՍՈՒ ՈՒԺՈՎ ԱՇԽԱՏՈՂ ՊԵՆԵՐԱՏՈՐԻ ԼԱՐՄԱՑ ԿԱՐԳԱՎՈՐԻՉ Մ. Զ. ԶԱԿՈՐՅԱՆ

Տեխնիկայի և ճարտու տնտեսական գործունեության բուռն զարգացումը բերել է շրջակա միջավայրի չափից ավելի աղտոտման, որը մարդկության կյանքին լուրջ սպառնալիք է ներկայացնում: Մշակել էներգիայի աղբյուրների այնպիսի համակարգեր, որոնց դեպքում շրջակա միջավայրի աղտոտման վտանգը բացառվում է:

Ինչպես ցույց է տվել էներգետիկայի զարգացման պատմությունը մեր երկրում, նույնիսկ համեմատաբար "մաքուր" հիդրոէլեկտրակայանները բերում են էկելոգիական անշրջելի վթարների, որի դեպքում խախտվում է կենսաբանական հավասարակշռությունը գերբերում, ինչպես նաև մեծ մասերի ցանքատարածություններ կորչում են ջրամբարներ կառուցելու ժամանակ:

Էկոլոգիայի համեմատաբար "մաքուր" միջուկային էներգիայով աշխատող էլեկտրակայանները նույնպես պարունակում են անուղղելի վտանգներ, որի հետևանքները կենսոլորտի համար անդառնալի են:

Այդ պրոբլեմը որոշ չափով կարելի է լուծել օգտագործելով քանոու ուժով աշխատող գեներատորներ, որոնց լարումը կարելի է ավտոմատ ձևով կարգավորել:

Այստեղ բերված են լարման կարգավորման տարբերակներ, ընտրում ենք օպտիմալ տարբերակը կատարելով սխեմայի բաղկացուցիչ հանգույցների և էլեմենտների հաշվարկը:

Այժմ նկարագրենք դեկավարման համակարգ հաջորդաբար միացված դեկավարող օրգանով: Այստեղ լարումների հաշվեկշիռը որոշվում է հետևյալ բանաձևով

$$E = \Delta U_p + U_H + U_{NT}$$

որտեղից

$$U_{pmax} = E_{max} - (U_H + U_{NT}), \quad I_r = I_H + I_0$$

(որտեղ I_0 նոմինալ հոսանքն է, ապահովելով պարապ ընթացքի ռեժիմը):

Քանի որ գեներատորի պտտման հաճախակնությունը փոխվում է կամայական ձևով և կամայական սահմաններում, ապա գեներատորի ինքնագրգռման պահը պետք

Внедрение информационной системы в новые информационные технологии

Вардания А. А.

В связи с применением новой технологии, основанной на использовании средств связи компьютеров, широко используется понятие "информационная система". При этом термин "система" употребляется в основном в двух смыслах:

• система как свойство, состоящее в рациональном сочетании с упорядоченности всех элементов определенного объема во времени и пространстве так, что каждый из них содействует успеху деятельности всего объекта. С такой трактовкой связано понимание координации

синхронизации действий персонала управления, объединенных с целью достижения поставленных целей;

• система как объект, обладающий достаточно сложной, определенным образом упорядоченной внутренней структурой (например, производственный процесс).

В общем виде понятие "система" охватывает комплекс взаимосвязанных элементов, действующих как единое целое в интересах достижения поставленных целей.

Информационная система представляет собой коммуникационную систему по сбору, передаче, переработке информации об объекте, снабжающую работников различного ранга информацией для реализации функции управления.

Информационная система создается для конкретного объекта. Эффективная информационная система принимает во внимание различия между уровнями управления, сферами действия, а так же внешними обстоятельствами и дает каждому уровню управления только ту информацию, которая ему необходима для эффективной реализации функций управления. Внедрение информационных систем производится с целью повышения эффективности производственно-хозяйственной деятельности фирмы за сче

не только обработки и хранения рутинной информации, автоматизации канторских работ, но и за счет принципиально новых методов управления, основанных на моделировании действий специалистов фирмы при принятии решений (методы искусственного интеллекта, экспертные системы и т. п.), использовании современных средств телекоммуникаций (электронная почта, телеконференции), глобальных и локальных вычислительных сетей и т. д.

Практически все разновидности информационных систем независимо от сферы их применения включает один и тот же набор компонентов:

- функциональные компоненты
- компоненты системы обработки данных
- организационные компоненты

При этом под функцией управления понимается специальная постоянная обязанность одного или нескольких лиц, выполнение которых приводит к достижению определенного делового результата.

Под функциональными компонентами понимается система функций управления - полный набор взаимосвязанных во времени и пространстве работ по управлению, необходимых для достижения поставленных перед предприятием целей.

Действительно, любая сложная управленческая функция расчленяется на ряд более мелких задач и в конце концов доводится до непосредственного исполнителя. Именно от того, как будет выполнено то или иное задание отдельным работником, зависит успех в решении конечных задач фирмы в целом. Таким образом вся сложнейшая совокупность управленческих воздействий должна иметь своим конечным результатом доведение общих задач, стоящих перед предприятием, до каждого конкретного исполнителя независимо от его служебного положения. Естественно приведение положения подчеркивают не только индивидуальный, но и групповой характер функций управления, а деловой результат получается не эпизодически, а постоянно. Весь процесс управления фирмой сводится либо к линейному руководству предприятием или его структурным подразделением, либо к функциональному

руководству. Поэтому декомпозиция информационной системы по функциональному признаку включает в себя выделение ее отдельных частей, называемых функциональными подсистемами, реализующих систему функций управления. Функциональный признак определяет назначение подсистемы, то есть то, для какой области деятельности она предназначена и какие основные цели, задачи и функции она выполняет. Функциональные подсистемы в существенной степени зависят от предметной области информационных систем.

Несмотря на различные сферы применения информационных систем, ряд функциональных подсистем имеют одно и то же наименование, однако их внутреннее содержание для разных объектов значительно отличается друг от друга. Специфические особенности каждой функциональной подсистемы содержатся в так называемых "функциональных задачах" подсистемы. С появлением новых информационных технологий понятие "задача" рассматривается как законченный комплекс обработки информации, обеспечивающий либо выдачу прямых управляющих воздействий на ход производственного процесса, либо выдачу необходимой информации для принятия решений управленческим персоналом. Таким образом, задача должна рассматриваться как элемент системы управления, а не как элемент системы обработки данных.

Основная функция системы обработки данных - реализация типовых операций обработки данных, каковыми являются :

- сбор, регистрация и перенос информации на машинные носители;
- передача информации в места его хранения и обработки;
- ввод информации в ЭВМ, контроль ввода и ее компоновка в памяти компьютера;
- создание и ведение внутримашинной информационной базы;
- обработка информации на ЭВМ для решения функциональных задач системы управления объектом;
- вывод информации в виде табуляграмм, видеограмм, сигналов для прямого управления технологическими процессами информации для связи с другими системами;

- организация, управление вычислительным процессом в локальных и глобальных вычислительных сетях.

Система обработки данных предназначена для информационного обслуживания специалистов разных органов предприятия, принимающих управленческие решения.

Выделение типовых операций обработки данных позволило создать специализированные программно-аппаратные комплексы, их реализующие. Конфигурация аппаратных комплексов образует так называемую топологию вычислительной системы.

Выделение организационных компонентов в самостоятельное направление обуславливается особой значимостью человеческого фактора (персонала) в успешном функционировании информационной системы. Прежде чем внедрять дорогостоящую систему обработки данных, должна быть проведена огромная работа по упорядочению и совершенствованию организационной структуры объекта; в противном случае эффективность организационной системы будет низкой. Главная проблема при этом заключается в выявлении степени соответствия существующих функций управления и организационной структуры, реализующей эти функции и стратегии развития фирмы. Средствами достижения цели-совершенствование организационных структур-являются различные методы моделирования.

Под организационными компонентами информационной системы понимается совокупность методов и средств, позволяющих усовершенствовать организационную структуру объектов и управленческие функции, выполняемые структурными подразделениями; определить штатное расписание и численный состав каждого структурного подразделения; разработать должностные инструкции персоналу управления в условиях функционирования системы обработки данных.

Внедрение информационных систем способствует совершенствованию организационных структур, так как предполагает определение расчетной, то

есть научно-обоснованной, численности аппарата управления по структурным подразделениям с обязательным решением таких проблем как:

- достоверное отнесение каждого работника к соответствующему структурному подразделению;
- установление четких служебных обязанностей каждого работника в пределах подразделения, в котором он работает. При этом определение круга обязанностей предполагает, что обязанности работников, занимающих ту или иную должность, не зависит от конкретного лица, их исполняющего, и совокупность совместных обязанностей должна гарантировать их непротиворечивость и возможность достижения общего результата;
- определение нормальной загрузки поручаемой ему работой в течении дня и на календарный период;
- ~~разработка должностных инструкций персонала в условиях~~ функционирования системы обработки данных.

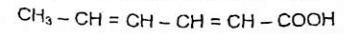
ՆՈՐ ԶԻՄԻԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱԹԵԼ ԱԿՐԻԱՆԻՏՐԻԻԻ ԴԻՄԱՆ ՎՐԱ

Ա.Պ. ԳՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

Մանրաթելերի կարևորության մասին խոսելը երևի քե՛ս ավելորդ է: Նույնիսկ մախնադարյան մարդը ձգտել է իր սերկությունը ծածկել քե՛ս ամոթխածությունից, և քե՛ս բնության ահավիրքներից պաշտպանվելու համար: Այդ նպատակով օգտագործվել են բնական թելային նյութերից պատրաստված գործվածքներ: Բնական նյութերի քանակը բնական թելային նյութերից պատրաստված գործվածքներ: Բնական նյութերի քանակը սահմանափակ լինելու պատճառով դրանք չէին կարող բավարարել մարդկանց սահմանափակ լինելու պատճառով դրանք չէին կարող բավարարել մարդկանց պահանջները: Այդ իմաստով մե՛ծ նշանակություն է ստացել քիմիական մանրաթելերի արտադրությունը, որոնցից էլ հատկապես՝ սինթետիկ մանրաթելերինը: Սրանք ստացվում են սինթետիկ պոլիմերներից, երբ դրանց լուծույթները կամ հալույթները ճնշման տակ են արտամղվում են ֆիլերա կոչվող սարքի միջով: Արդյունքում ստացվում են մանածագործական կամ միաթելային մանրաթելեր, որոնք բնականների հետ համեմատած չափազանց անուր են, առածոզական, մաշակայուն, ջրակայուն, քիմիապես կայուն և այլն: Ներկայումս արտադրվում են քիմիական մանրաթելերի հարյուրավոր տեսակներ: Նախկին խՍՀՄ - ում 1985 թ - ին արտադրվել է 1600 հազար տոննա քիմիական մանրաթել: Գումարային բազմազանության շնորհիվ հնարավոր է ստանալ շատ յուրահատուկ հատկություններով օժտված մանրաթելեր: Արհիլամիտրիլի հիման վրա ստացված մանրաթելերը հայտնի են վաղուց (ՄԱԲ) անվան տակ: Սրանք ունեն ցածր տեսակարար կշիռ, ջերմակայուն են, լույսակայուն, չեն մեխում, կայուն են միկրոօրգանիզմների նկատմամբ: Ներկայումս արտադրվում են ակրիլամիտրիլի բազմաթիվ հոմոպոլիմերներից ստացվող սինթետիկ մանրաթելեր:

Աշխատանքում նպատակ է դրվել ներկայացնել ակրիլամիտրիլից միկրոբասայան հատկությամբ ծծոված այնպիսի հոմոպոլիմերի ստացման տեխնոլոգիան, որից հետագայում հնարավոր լինի մանրաթել ձևավորել: Վերջինս կարող է օգտագործվել վիրակապերի, պրոթեզային նյութերի, անկողնային սպիտակեղենի և վերջապես հագուստների ձևով: Կատարված բազմաթիվ հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ դրա համար անհրաժեշտ է ակրիլամիտրիլը պոլիմերացնել կարբօքսիլային խումբ ունեցող ռեակցիոնունակ միացության հետ:

Որպես այդպիսին ընտրվեց սորբինաթթուն.

Իոնափոխանակման ռեակցիաների օգնությամբ պոլիմերի մեջ մտցվեցին հակամեխիչ նյութեր (արծաթ, սնդիկ, ստրեպտոմիցին, ռիվամոլ և այլն): Այս նյութերը մանրաթելի մեջ կարող են մտցվել նաև պոլիմերից թելը ձևավորելու ժամանակ: Որա համար դեղանյութերը ավելացվում են պոլիմերի լուծույթին որից մանրաթել են ձևավորում:

Պոլիմերի սինթեզը իրականացվել է կոմպենսացիոն եղանակով խառնիչավոր եռարև կոլբայում: Ըստ նախապես հաշվարկած չափաբաժինների կոլբայի մեջ է լցվել ալյումինիտրիլ, սորբիմաթթու, ինիցիատոր: Այնուհետև կոլբան ջրային բաղնիքի վրա տաքացվել է մինչև պոլիմերացման ջերմաստիճան և պահվել երկար ժամանակ: Այնուհետև ստացված հոմոպոլիմերը մաքրվել է չեղարկմամբ (ոեակցիայի մեջ չմտած) ելանյութերից, այն մեթանոլի լուծույթից 2 անգամ պետրոլոլին եթերի մեջ նստեցնելու ճանապարհով: Նստվածքը ֆիլտրելով առանձնացվել է լուծույթից և չորացվել 60°C - ի պայմաններում մինչև հաստատուն զանգված ստանալը: Դրանից հետո իրականացվել է աշխատանքի երկրորդ փուլը՝ պոլիմերից մանրաթելի ձևավորումը: Այս աշխատանքը կատարվել է Սանկտ - Պետերբուրգի ВНИИВГ գիտահետազոտական ինստիտուտի կողմից պատրաստված մանող մեքենայի միջոցով հետևյալ կերպ: Պատրաստվել է պոլիմերի 20% - նոց լուծույթ դիմեթիլֆորմամիդի մեջ և դրան պոլիմերի 2% - ի չափով ավելացվել ֆուրազին: Ստացված լուծույթը լցվել է մեքենայի ընդունարանի մեջ: Այնուհետև պատրաստվել է լուծույթի նստեցման վաննայի միջավայրը 50% թորած ջրի և 50% դիմեթիլֆորմամիդի խառնուրդից:

Ճնշման տակ ֆիլերայից դուրս եկած, ձևավորված մանրաթելը անցնելով վաննայի լուծույթի միջով անրանում է, այնուհետև լվացվում 60°C մաքուր ջրով, չորացվում 100 - 120°C - ի պայմաններում և փաթաթվում կոճի վրա:

Ստացված մանրաթելը ենթարկվել է մանրաթելերի համար նախատեսված բոլոր փորձարկումներին: Պոլիմերի մոլեկուլային զանգվածը ստացվել է 80000, խտությունը 1,1 գր/սմ³:

Միկրոբասպան հատկության ուսումնասիրությունը կատարվել է երևանի Անասնաբուժական անասնաբուժական ինստիտուտի միկրոբիոլոգիայի փորձարարական լաբորատորիայում դիֆուզիայի եղանակով ազարի մեջ: Սանրաթելից պատրաստվել է 5% - անոց լուծույթ դիմեթիլֆորմամիդի մեջ, որով և փորձարկվել է տեսկուլտուրայի բանգարանային հետևյալ շտամալը

Staphylococcus aureus 209p *Escherichia*

colik = 1, st N489, *Candida*

Վարակված ազարի 1 մլ-ում եղել են 10 մլն. համապատասխան ճնուշի միկրոօրգանիզմներ: Դրան 10% - չափով ավելացվել է մանրաթելի լուծույթը և թերմոստատում 37°C - ի պայմաններում պահվել 20 ժամ: Նմուշը գնահատվել է գլանների շուրջը միկրոօրգանիզմների աճի շրջանի կանխման չափման միջով և համարվել է զգայուն նյութ, որի պայմաններում միկրոօրգանիզմները ոչ միայն չեն աճել, այլև նրանց քանակը պակասել է: Դա վկայում է մանրաթելի միկրոբասպան հատկություն ունենալու մասին:

ПОЛУЧЕНИЕ И ИССЛЕДОВАНИЕ СВОЙСТВ НЕКОТОРЫХ МАГНИТНЫХ СПЛАВОВ

А. Т. ОГАНЕСЯН, А.И. МАРТИРЯН, Р.В. КАЛАГОВА

Установлены фазовые равновесия в системе кобальт-никель-молибден. Установлен характер взаимодействия фаз в части четверной системы Ce-Ni-Co-Mo в области существования соединений CeMe₅ и Ce₂Me₁₇, при содержании в системе 3 ат % Мо. На основании полученных результатов построена схема расположения фазовых областей в системе Ce-Ni-Co-Mo, при 773 К и содержании молибдена 3 ат. %. Установлена область существования ферромагнетизма.

Анализ литературных данных показал, что взаимодействие в двойных системах церия с кобальтом и никелем изучено достаточно подробно [1 - 5]. Сведения о строении системы церий-молибден в литературе нет, из-за экспериментальных трудностей получения сплавов этих двух металлов, очень сильно отличающихся по температурам плавления: 1077 К (Ce) и 2895 К (Mo). Изучена лишь взаимная растворимость компонентов [6 - 7], но не определен характер их взаимодействия. Имеются и некоторые сведения о диаграммах состояния РЗМ-Мо. Так установлено, что диаграмма состояния систем скаций- молибден [8] и иттрий-молибден [9] имело эвтектический состав. Интерметаллические соединения не обнаружены и в системах гадолиний- молибден [10] и (эрбий-лютеций) молибден [11].

Имеются также сведения о строении некоторых тройных систем: молибден-церий-никель при 773 К в области богатой никелем [12] и молибден-иттрий-никель при 870 К [13]. Из литературы известно, что в тройных системах РЗМ с металлами триады Fe (Co, Ni) образуется тройная тетрагональная фаза ThM₁₂, обладающая магнитными свойствами, и родственная бинарным интерметаллидам в системах РЗМ-Ме.

Результаты собственных экспериментов [12] и приведенные в литературе [14] показали, что тройное интерметаллическое соединение типа ThM₁₂ в системах Ce(Y)-Ni-Mo не образуется. При этом все двойные интерметаллические соединения системы Ce(Y)- никель взаимодействуют с тройным твердым раствором на основе молибдена (за исключением Y₂Ni₇ образующихся в системе YNiMo) что приводит к образованию узких двухфазных областей и трехфазных полей. В настоящей статье рассмотрено взаимодействие фаз в четверной системе Ce-Ni-Co-Mo области богатой кобальтом по разрезу CeMe₅ (где Me-Co, Ni), содержащей 3 ат. % молибдена.

Методика эксперимента

В работе были использованы следующие методы физико-химического анализа: микроструктурный, рентгенофазовый и локальный рентгеноспектральный.

Сплавы выплавляли в электродуговой печи в атмосфере очищенного аргона из предварительно спрессованных никеля, кобальта, церия и молибдена высокой чистоты соответственно (99.99, 99.95, 99.56 и 99.95% по массе).

Гомогенизацию проводили в течение 800 ч. при 1000°C и на протяжении 800 ч. при 500 °С с последующей закалкой в ледяной воде. Микроструктуру образцов изучали травлением предварительно отполированных образцов насыщенным спиртовым раствором FeCl₃ с последующим фотографированием на микроскопе "МИН-7" при увеличении 500.

Рентгенофазовый анализ был выполнен при помощи дифрак- тометра HZG-4B на кобальтовом Ка - фильтрованном излучении.

Экспериментальная часть и обсуждение результатов.

Физико-химическое взаимодействие молибдена с никелем и кобальтом при 773 К позволили установить, что превращения в твердом растворе характеризуются лишь незначительным проникновением в систему твердого раствора на основе исходных компонентов кобальта и никеля и двойных интерметаллических соединений систем Co-Mo и Ni-Mo. В области сплавов с содержанием молибдена до 50 ат. % между исходными компонентами кобальтом и никелем образуется γ - твердый раствор, проникающей в тройную систему не менее, чем на 3.5 и не более, чем на 17 ат. %. При этом образуется следующий ряд соединений: Co_3Mo , Co_2Mo_5 , $NiMo$, Ni_4Mo , Ni_2Mo . Твердые растворы на основе интерметаллических соединений систем Co-Mo и Ni-Mo имеют узкие области гомогенности и незначительны (не более 3 ат. %) проникают в тройную систему вдоль соответствующих по составу изоконцентрат молибдена. Установлено, что только фаза Co_2Mo_5 (ψ) проникает в систему Ni-Co-Mo приблизительно на 10 ат.%. Все образующиеся соединения взаимодействуют с γ - твердым раствором, образуя при этом области двух- и трехфазных равновесий (рис. 1). Полученные данные хорошо коррелируются с данными приведенными в [14].

В системах церий-кобальт и церий-никель образуется большое число интерметаллидов, среди которых реализуется гомологический ряд соединений типа $CeMe_2$, Ce_2Me_{17} (где М - Co, Ni), имеющих узкие концентрационные интервалы устойчивости. Указанные соединения являются либо фазами Лавеса, либо генетически с ними связаны. Поэтому на эти фазы, а также на характер твердых тройных растворов на их основе оказывает влияние пространственные ограничения, основным из которых является требование плотнейшей шаровой упаковки атомов. Подтверждено существование в системе церий-никель- молибден двойных интерметаллических систем церий-никель и никель- молибден, таких как $CeNi$, $CeNi_2$, $CeNi_3$, Ce_2Ni_7 , $CeNi_5$, $MoNi_4$, $MoNi_3$ и $MoNi$. Однако, нами не обнаружено соединения с максимальным содержанием церия, идентифицированного как Ce_7Ni_3 со структурой типа Th_7Fe_3 [15], которому ранее приписывался состав Ce_3Ni [3]. Возможно это связано с частотой исходных компонентов и различиями во времени обжига, очевидно, что недостаточным временем обжига можно объяснить и существование фаз $CeMe_5$ (где Me-Co, Ni). В литературе приводятся противоречивые сведения о температурном интервале существования этих соединений, сравнительный анализ которых о стабильности соединений типа R-Co₃ (где R - редкоземельный металл) показал, что эвтектоидный распад в них на соединения фазы R_2Co_7 и R_2Co_{17} наблюдается для всех РЗМ.

В системе Ce-Co реализуются следующие интерметаллические соединения: $CeCo_2$, $CeCo_3$, $CeCo_5$, Ce_2Co_7 , Ce_2Co_{17} , $Ce_{24}Co_{11}$.

При этом фаза Ce_2Co_{19} о которой есть сведения в литературе (16), реализующаяся в области концентрации от 77 до 90 ат. % кобальта нами не обнаружена.

Таким образом, существование при 773К фаз $CeNi_5$ и $CeCo_3$ очевиднее всего можно объяснить недостаточным временем обжига, при котором может начаться эвтектоидный распад, а также наличием незначительных примесей в исходных металлах.

Взаимодействие компонентов, двойных интерметаллических соединений и тетрагональной фазы типа $ThMn_{12}$ - ψ , реализующихся в системе Ce-Co-Mo, обладающих различными кристаллическими,

структурными типами и стехиометрией приводит к образованию двух- и трехфазных областей в тройных системах. В случае четвертой системы Ce-Ni-Co-Mo развитие этого взаимодействия определяет наличие большого количества двух-, трех- и четырех фазовых областей.

Установлено, что при содержании молибдена 3 ат. % (в пределах его растворимости) между интерметаллидами $CeCo_3$ и $CeNi_5$ образуется непрерывный ряд твердых растворов (рис.2), характерной особенностью которых является отсутствие взаимодействия фаз Ce_2Co_{17} и Ce_2Ni_{17} по разрезу Ce_2Me_{17} (где Me-Co, Ni). При содержании молибдена 3 ат. % в области составов до 18 ат. % церия при 773К в системе Ce-Ni-Co-Mo реализуется одна область четырехфазного равновесия, четыре трехфазных и восемь двухфазных областей. На рис. 2 области трехфазных равновесий $CeMe_5 + \gamma + Ce_2Co_{17}$ (Ce_2Ni_{17}) имеют форму тупо-голышников, вершины которых изображены прямыми линиями, так как вершины треугольников опираются на однофазные области, параллельно распространяющиеся в четвертую систему вдоль изоконцентраты церия. Одна из сторон треугольника, ограничивающего трехфазную область $Ce_2Co_{17} + \gamma + MoCo_3$ является прямой линией, т.к. через нее указанная трехфазная область граничит с областью четырехфазного равновесия $Ce_2Co_{17} + \gamma + MoCo_3 + \psi$. Две другие стороны, разделяющие трехфазную область с двухфазными повторяют форму последних.

Из числа исследованных сплавов наибольший интерес представляют сплавы, обладающие магнитными свойствами. Как видно из рис. 2 между фазами $CeNi_3$ и $CeCo_3$ в системе Ce-Ni-Co-Mo при содержании молибдена 3 ат. % существует непрерывный ряд твердых растворов.

Магнитные исследования показали, что сплавы расположенные по указанному разрезу и содержащие от 0 до 33 ат. % Ni являются ферромагнитными, более 33 ат. % Ni - сплавы парамагнитны.

При этом обнаруживается определенная стабилизация коэрцитивной силы в интервале от комнатной до 700 К (температура Кюри для $CeCo_3$). Такая стабилизация обусловлена тем, что в указанном интервале температур исходя из диаграмм состояния двойных систем и схемы расположения фазовых областей в системе Ce-Ni-Co-Mo, в сплавах не происходит фазовые превращения. При увеличении температуры от комнатной до 700 К для всех образцов наблюдается плавное уменьшение намагнитченности насыщения от 0.85 Т для $CeCo_3$ до полного исчезновения ферромагнитных свойств при содержании никеля в сплавах = 33 ат. %.

Это связано с усилением теплового движения атомов, вследствие чего наблюдается разупорядочивания магнитных моментов (1-атомов в системе Ce-Ni-Co-Mo).

ЛИТЕРАТУРА

1. Buschow K.H. // Philips Res. Repts, 1971, v. 26, N1, p. 49.
2. Khan Y. // J. Less. Comm. Met., 1974, v. 34, N 2, p. 191.
3. Vogel R. Fulling W. // J. Metallik, 1947, v. 38, p. 102.
4. Гшнейдер К.А. Сплавы РМЗ. М., Мир, 1965, с. 181.
5. Шанк Ф.А. Структуры двойных сплавов. М., металлургия, 1973, с. 760.
6. Эллот Р.П. Структуры двойных сплавов. М., металлургия, 1970, с. 453.
7. Савицкий Е.М., Барон В.В., Тао Т.Т. // Металлургия и топливо, 1962, N1, с. 156.
8. Еременко В. Н., Буялов Ю. Н., Общенко Н. М. и др. Физико-химические свойства рения. М., Мир, 1979, с. 27.
9. Савицкий Е.М., Терехова В.Ф., Буров Н.В., Чистяков О.Д. // Ж. неорганической химии, 1961, N 7, с. 1732.
10. Baenziger N.C. Moriasty J.L. // Acta Cryst., 1961, N 14, p. 948.
11. Elliot R.P. // Proc. of the fourth conf. (New York, 1964), 1965, p. 215.
12. Калагова Р.В., Калоев Н.И., Соколовская Е.М. // Цветная металлургия, 1988, п 2, с. 122.
13. Соколовская Е.М., Колоса Н.И., Казанова Е.Ф. и др. // Деп. в ВИНТИ N 470 В-94.
14. Магамедова Л.М. Автореф. Дисс. "Фазовый состав и свойства сплавов иттрия и молибдена с кобальтом и с никелем" канд. хим. наук. Краснодар, 1994.
15. Olcese G. // J. Less. Comm. Met., 1973, v. 33, N1, p. 71.
16. Khan Y. // J. Less. Comm. Met. 1974, v. 34, N 2, p. 191.

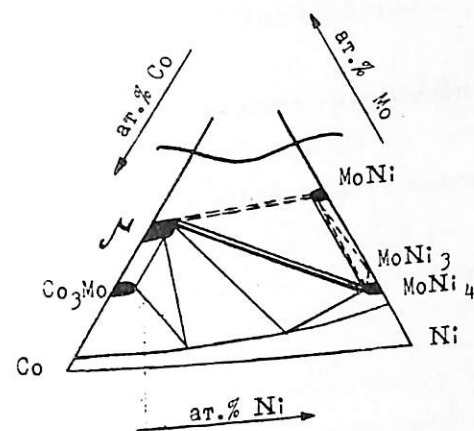

Рис.1. Схема фазовых равновесий в системе Ce---Ni---Co---Mo

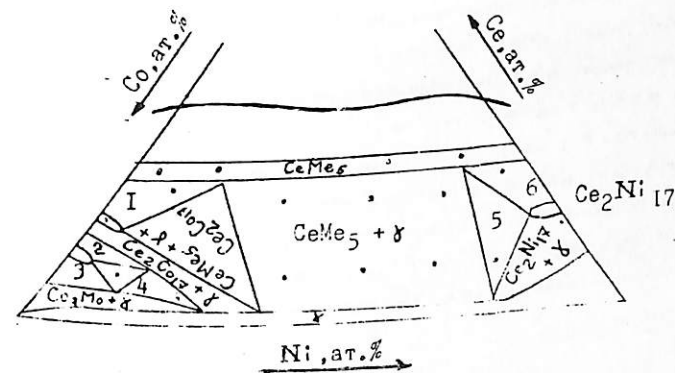

Рис.2. Схема расположения фазовых областей в системе Ce---Ni---Co---Mo

1. CeMe ₅ + Ce ₂ Co ₁₇	2. Ce ₂ Co ₁₇ + Psi
3. Co ₃ Mo + Psi	4. Ce ₂ Co ₁₇ + Ce-Mo
5. CeMe ₅ + Ce ₂ Ni ₁₇	6. CeNi ₃ + Ce ₂ Ni ₁₇

ԿԵՆՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԻՄԻԱ

Терморегуляторное разобщение окисления и фосфорилирования в мозгу в эмбриогенезе кур

А.А. Симонян, Р.А. Степанян, Р.А. Бадалян, Р.А.Симонян

Ферменты, образующие и потребляющие энергию, могут контролироваться подобно другим энзиматическим системам, всем набором регулирующих воздействий, которым располагают клетка и организм. Примером такого рода регуляции является холодовое воздействие. Как известно, в живой клетке тепло может выделяться тремя основными способами: 1) при гидролизе АТФ; 2) при рассеивании μH и 3) при окислении субстратов системами, не образующими АТФ и μH . В случаях 2 и 3 выделение соответственно разобщенное или первично не сопряженное с запасанием энергии [1]. В теплокровных животных все упомянутые механизмы могут активироваться в ответ на повышение окружающей температуры. Первые данные, касающиеся терморегуляторного разобщения в мышцах, были получены В.Скулачевым и соавт. [1,2] на голубях, мышах и крысах. Позднее этот феномен был воспроизведен другими авторами на других животных и в иных условиях [3]. Дальнейшие исследования показали, что мышцы не уникальны в метаболическом ответе на охлаждение. В нем участвуют также по крайней мере еще две ткани — бурый жир и печень. Первые данные относительно терморегуляторного разобщения в мышцах в печени при эмбриональном развитии птиц были получены в нашей лаборатории [4,5]. Результаты этих исследований раскрывают новые перспективы в проблемы терморегуляции в развивающемся организме. В этом аспекте нас заинтересовало исследование терморегуляторного разобщения в нервной ткани в эмбриогенезе сельскохозяйственных птиц, которая у кур в ядре первой трубки закладывается еще в самом начале инкубации яиц через 27-28 ч., а рефлекторные двигательные реакции под влиянием внешних воздействий (холод, тепло) появляются уже на шестой день инкубации [6].

Материалы и методы

Опыты проводили на митохондриях 15-, 20-суточных эмбрионов и 5-дневных пиллят. Яйца контрольной группы инкубировали при $37,5^{\circ}\text{C}$. Яйца опытной группы инкубировали при тех же условиях, но с 12-го дня инкубации по выделению в определенные часы суток их подвергали воздействию снижения температуры на поверхности яйца в пределах 28°C .

Положение кислорода митохондриями измеряли манометрическим методом, субстрат окисления — сукцинат. Дыхательный контроль определяли по разнице поглощения кислорода в среде с полной инкубационной смесью и в отсутствии акцепторной системы фосфата. Спонтанное набухание митохондрий определяли нефелометрическим способом. АТФазную активность определяли по нарастающей вorganic фосфата в среде. Полученные результаты были рассчитаны на мг белка.

Результаты и обсуждение

Полученные нами результаты показали, что у 15-суточных охлажденных эмбрионов, по сравнению с контрольной группой, положение кислорода митохондриями мозга увеличивается на 28% (табл.1). Эта разница у 20-суточных эмбрионов и 5-дневных пиллят возрастает до 43 и 10% соответственно. Величина коэффициента Р/О у охлажденных эмбрионов по сравнению с контрольными уменьшается на 17; 28 и 25% у 15-, 20-суточных эмбрионов и 5-дневных пиллятов соответственно. Нетрудно заметить, что при терморегуляторном разобщении в мозгу подавление выхвата μH у охлажденных по мере развития степеном обратно пропорционально уменьшению величины Р/О.

Таблица 1. Влияние переменных температур инкубирования яиц на окисление и фосфорилирование в митохондриях мозга (Р/О и Р в мкатамах мг белка. 45 мин.)

Возраст эмбриона	Контроль (без охлаждения)			Полная смесь	
	Р/О	Р	Р/О	Р/О	Р
15-дневные	0,95*	1,65	1,71	1,50	0,51
20-дневные	1,21	1,46	1,22	1,72	0,42**
5-дневные пиллята	1,16	1,02	0,88	1,58	0,80**
		Охлажденные			
15-дневные	1,22	1,76	1,46	1,60	0,72
20-дневные	1,37	1,30	0,95	1,46	0,48**
5-дневные пиллята	1,28	0,91	0,70	1,19	0,03**

* Средние данные из 6-8 опытов

** Количество свободного фосфата

Таблица 2. Матрица активностей в митохондриях млекопитающих при окислении

в митохондриях млекопитающих

Активность	5-дневные мышечные митохондрии		20-дневные митохондрии		контроль окислительных митохондрий	
	Mg	Ca^{2+}	Mg	Ca^{2+}	Mg	Ca^{2+}
Mg	3.29	4.12	2.70	2.08	3.11	2.74
Ca^{2+}	2.02	4.12	4.27	3.93	4.03	3.63
Ca^{2+}	2.58	2.02	2.64	2.39	2.30	2.41
Ca^{2+}						

(Результаты даны в 0-10 оптатах)

исследования, проведенные в митохондриях млекопитающих, показали, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

Важно отметить, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. Это указывает на то, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

Исследования, проведенные в митохондриях млекопитающих, показали, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

Как показывает приведенная матрица активностей митохондриальных ферментов окислительных митохондрий млекопитающих, окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

В условиях митохондриальных ферментов окислительных митохондрий млекопитающих, окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

Исследования, проведенные в митохондриях млекопитающих, показали, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

Важно отметить, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях. В частности, было показано, что окислительная активность митохондрий млекопитающих зависит от концентрации кальция и магния в митохондриях.

развивающийся в течение эмбриогенеза, обеспечивает более высокую интенсивность химической терморегуляции, ускоряет установление постоянной температуры тела.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Скулачев В.П. Соотношение окисления и фосфорилирования в пыхательной печи. М.: Наука - 1975. - 21 с.
2. Скулачев В.П. Энергетика биологических мембран. М.: Наука - 1989. - 300 с.
3. Gray H.J., Bligh A.S. A source of nonshivering thermogenesis in fur Seal skeletal muscle. Science - 1979. - 204. - p. 87-89.
4. Симовян А.А., Степанян Р.А., Месроbian Е.Б. Биохимические механизмы температурной адаптации куриного эмбриона. Журн. зоол. биохим. и физиол. - 1988. - 24. N 3. - с. 432-436.
5. Симовян А.А., Кривошанин Н.П. Эмбриональное развитие сельскохозяйственных птиц в инкубациях. Ер.: Анастан - 1991. - 5 с.
6. Рольник В.В. Биология эмбрионального развития птиц. М.: Наука - 1968. - 147 с.
7. Martius C. Thyroxin und oxidative Phosphorylierung // Proc. III Internat. Congr. Biochem. - 1955. - Brussels, N.Y., - 1956. - p. 1.
8. Скулачев В.П., Маслов С.П., Сявкова В.Г., Катяниченко Л.П., Маслова Г.М. Хололовое разобщение окисления и фосфорилирования в мышцах белых мышей. Биохимия - 1963. - 2. - с. 70-79.
9. Зоров Л.Б., Мохова Е.Н. Действие кратковременного охлаждения на выхание диафрагмы. Эвол. науки - 1973. - N 7. - с. 45-53.
10. Мохова Е.Н., Зоров Л.Б. Влияние охлаждения адаптированных к холоду крыс на выхание диафрагмы. Терморегуляция: Адаптация к холоду. Новосибирск: Ин-т физиол. СС СМ СССР - 1970. - с. 217-224.
11. Хаскин В.В. Влияние температурных условий эмбрионального развития на терморегуляцию выхывающихся птенят. Физиол. ж. СССР им. И.М. Сеченова - 1968. - N 10. - с. 1254-1259.

Ин-т биохимии им. Г. Буянтяна АН Республика Армения.

Շրջակա միջավայրը և ճարդու առողջությունը

Բ.Յ. ԱՆՋԵԼՅԱՆ

Զսաներորդ դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսում, շարունակվում է գիտատեխնիկական առաջընթացը (ուրբանիզացիան)։ Նրա նվաճումները բերում են մեծ բարիքներ ճարդուն, ժողովրդական տնտեսությանը, դրական ազդեցություն ունեն կենսամակարդակի բարձրացման, սանիտարա-հիգիենիկ պայմանների բարելավման գործում։ Այս բոլորը իր հերթին չի կարող բարենպաստ ձեռով չանրադառնալ ինչպես երեխաների այնպես էլ չափահասների առողջության վիճակի վրա։ Որա հետ մեկտեղ այդ առաջընթացը ունի նաև բացասական կողմեր և շարունակվում է մեծ վնաս հասցնել շրջակա միջավայրին, և քանի որ ճարդն էլ հանդիսանում է բնության մի մասը, նաև նրա առողջությանը։

Բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ ջրամբարներն են բաց թողնում մեծ քանակությամբ հոսքային չզտված ջրեր։ Բացի դա, շրջակա միջավայրն աղտոտում են նաև ջրային ավազանները լցվող կենցաղային անընդհատ ավելացող ջրերը։ Հեղինակների հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այժմ ջրամբարների աղտոտումը հասել է այն աստիճանի, որ արդեն գերազանցում է դրանց աղտոտումը հասել է այն աստիճանի, որ արդեն գերազանցում է կանխել ինքնամաքրման հնարավորությանը։ Հիմա, քանի դեռ ուշ չէ հարկավոր է կանխել արտաքին միջավայրի հետագա աղտոտումը, չեզոքացնել բացասական գործոնների ներգործությունները, ինչպես ներկա, այնպես էլ ապագա սերունդների առողջության և բնության պահպանման համար։

Ուրբանիզացիան դառնում է ոչ միայն մթնոլորտային օդի, այլև ջրի ու հողի աղտոտման պատճառ. բույսերում, միջատների, թռչունների, ձկների օրգանիզմում, ինչպես նաև կաթի և անասնաբուծական այլ մթերքների մեջ և գյուղատնտեսական բոլոր տեսակի մթերքներում հայտնաբերվում են պեստիցիդներ (թունաքիմիկատներ), ինչպես նաև կադմիում, կապար և այլ թունավոր նյութեր։ Առաջանում են նոր, օրգանիզմի վրա և դրական, և բացասական ազդեցություն ունեցող գործոններ։

Վերջին տարիների մի շարք հետազոտություններ ցույց են տվել, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունից նույնիսկ 7 կմ հեռավորության վրա նկատվում է հողի աղտոտում, կուտակվում են այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են արսենը, սնդիկը, ֆտորը, կապարը, պղինձը, մանգանը, երկաթը և այլն, որոնք այնուհետև հողից

ընկնում են այդ տարածքում աճող բույսերի մեջ: Բացի դրանից, արդյունաբերական արտաճեցողությունների հետ հողի մեջ են ընկնում նաև մուրը, տարբեր խեղճեր, նավթամթերքներ և ուրիշ նյութեր, որոնք պարունակում են պոլիցիկլիկ ածխաջրածիններ, հատկապես, բենզապիրեն, որն հանդիսանում է քաղցկեղածին (կանցերոզեն) հատկություններ ունեցող թունավոր նյութ: Ներկայիս արդեն հաստատված է, որ սեռական բջիջների ժառանգական ստրուկտուրայի խանգարումներ կարող են տեղի ունենալ այն մարդկանց մոտ, որոնք շփվում են վնասակար գործոնների հետ:

Չի կարելի չհիշատակել պրոֆեսոր Ժ. Դորստի գիրքը «Մինչ այն պահը, երբ բնությունը կմահանա» (1968թ.), որտեղ նշվում է, որ ամեն տարի համաշխարհային ծովերն են լցվում մեծ քանակությամբ նավթամթերքներ, որի հետևանքով ոչնչանում են ծովային կենդանիները, ձկներն ու թռչունները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ շրջակա միջավայրի աղտոտումը վնաս է հասցնում առաջին հերթին երեխաների և դեռահասների առողջությանը, որովհետև նրանց օրգանիզմն ավելի զգայուն է, քան չափահասներին: Վերջին մի քանի տարիների հետազոտությունները ցույց են տվել, որ նկատվում են մթնոլորտային օդի խիստ աղտոտված վայրերում ապրող երեխաների առողջության և ֆիզիկական զարգացման շեղումներ:

Մեր, ինչպես նաև այլ մասնագետների կարծիքով, երեխաների և դեռահասների առողջական վիճակն ու ֆիզիկական զարգացումը բնորոշող ցուցանիշները կարևոր նշանակություն ունեն շրջակա միջավայրի փոփոխությունների որոշման համար: Բացի դա, առաջարկվում է որպես առողջության ցուցանիշներ համարել հիվանդացությունը, ֆիզիկական զարգացման աստիճանը, սեռական հասունացման մակարդակը և այլն:

Որբամիզացիան փոխում է նաև հիվանդացության կառուցվածքը (ստրուկտուրան): Գետազոտողները և մեր տվյալները հաստատում են, որ ներկա դարի երկրորդ կեսին սկսել է բարձրանալ խրոնիկական հիվանդություններով տառապողների թիվը: Վերջին տասնամյակներում հաճախ գրանցվել են այերգիկ հիվանդություններ, վերին շնչուղիների կատարներ և այլ ռեսպիրատոր ոչ վարակիչ հիվանդություններ, բրոնխիտներ, բրոնխային ասթմա, թոքաբորբեր, էմֆիզեմա, պրոֆեսիոնալ հիվանդություններ, ինչպես նաև չարորակ նորագոյացություններ, սրտանոթային և հագեցված հիվանդություններ, տրավմատիկ դեպքեր:

Կարևոր է նշել նաև, որ շրջակա միջավայրի որակի վատացումը կատարվում է ոչ միայն արդյունաբերական արտաճեցողությունների՝ այլ նաև կոմունալ-կենցաղային թափոնների հաշվին, որոնք կազմում են քաղաքային աղբը: Կոմունալ-կենցաղային թափոնները, հանդիսանալով մարդու գործունեության մնացորդներ, իրենցից մեծ վտագ են ներկայացնում, երբ երկար ժամանակ մնում են առանց վնասազերցման: Դա վտանգավոր է նաև սանիտարա-էպիդեմիոլոգիական առումով, որովհետև թափոնների հետ մեկտեղ հողի մեջ են ընկնում զանազան աղտաբեր մանրէներ հարուցիչներ՝ որովայնային տիֆի և պարատիֆերի, դիզենտերիայի, Բուտլիինի հիվանդության, պոլիոմիելիտի, տուբերկուլյոզի, սիբիրյան խոցի, ինչպես նաև որդերի ձվեր, որոնք հողի մեջ երկար ժամանակ են պահպանվում՝ ամիսներով և ավել: Այս դեպքում վարակումը տեղի է ունենում կամ հողի հետ անմիջական շփման ձևով, կամ էլ այդ վարակումը տեղի է ունենում կամ հողի հետ անմիջական միջոցով: Թափոններն ու աղբը հողում աճեցվող բանջարեղենի և հատապտուղների միջոցով: Թափոններն ու աղբը միաժամանակ բարենպաստ միջավայր են հանդիսանում սենյակային (սինանտրոպ) ճանճերի բազմացման համար, որոնք համարվում են աղիքային ինֆեկցիաների և հելմինթոզների հիմնական փոխանցողները:

Շրջակա միջավայրն աղտոտում են նաև ավտոմեքենաների արտաճեցող գազերը, որոնք պարունակում են մեծ քանակությամբ ածխածին ու կապարի օքսիդներ: Այժմ արդեն հաստատված է, որ քաղաքների մթնոլորտային օդը աղտոտողը հիմնականում ավտոտրանսպորտն է: Դրա հետ կապված փոխվում է քաղաքների մակրոկլիման, որը չի կարող չազդել բնակելի և հասարակական շենքերի միկրոկլիմայական պայմանների վրա: Օրգանիզմի վրա բացասական ազդեցություն են գործում նաև արտաքին միջավայրի ֆիզիկական գործոնները: Հատկապես պետք է նշել քաղաքային աղմուկը և էլեկտրամագնիսական տատանումները:

Եզրակացության մեջ ցանկանում ենք ընդգծել, որ մարդու առողջության և բնության պահպանման նպատակով շրջակա միջավայրի աղտոտվածության պայքարի ու պրոֆիլակտիկայի միջոցները չի կարելի կազմակերպել սոսկ լոկալ ճանապարհով, այլ ընդհակառակը, միջավայրի առողջ պահպանման այդ պրոբլեմը անհրաժեշտ է կազմակերպել ամենաբարձր մակարդակով և կատարել միաժամանակ գլոբալ մասշտաբով բոլոր երկրներում:

ՍՆԱՆԻ ԱՎԱԶՆԱԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ
ՎԱՐԵԼԱՅՈՂԵՐԻ ԶՐԱՖԱԻԶԻԿԱԿԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԲԱՐԵԼԱՎԱՍՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ
Է.Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մ.Դ. ԱՎԱԳՅԱՆ, Ե.Լ. ԱՆՏՈՆՅԱՆ

Սևանի ավազանի Գավառի վարչատարածքային շրջանի վարելահողերը զբաղեցնում 15.6 հազար հեկտար, որը կազմում է գյուղատնտեսական հողատեսքերի 34.8%-ը: Այստեղ վարելահողերը հանդես են գալիս սևահողերի / սովորական տիպիկ, վլացված / և գետահովտադարավանդային հողատիպերով, որոնք ունեն տարբեր ջրաֆիզիկական հատկություններ:

Տարբեր համայնքների տարածքում անջատված 14 փորձահրապարակներում կատարված ուսումնասիրություններով պարզվել է, որ ինչպես սևահողերում, այնպես էլ գետադարավանդային հողերում ջրաֆափանցելիության ցուցանիշը և ջրի ներծծման կոնտուրի դիսպազոնը տատանվում է բավական մեծ սահմաններում, որը պայմանավորված է մի շարք գործոններով:

Ոչ քարքարոտ ու խճոտ, փոշիացած ստրուկտուրա ունեցող ու կարբոնատների մեծ պարունակություն, թույլ հունուսայնացված տիպի ու սովորական սևահողերում, որտեղ ենթավարելաշերտը բավական ամրացված է, ջրաֆափանցելիությունը թույլ է արտահայտված / 3 ժամվա ընթացքում ներծծված ջրի քանակը 496 - 556 մմ /, ներծծման կոնտուրի ընդգրկումը անհամեմատ նեղ է: Ըստ որում վերին շերտերում ներծծման կոնտուրը ընդգրկում է համեմատաբար լայն դիսպազոն / 68 - 93 սմ /, իսկ 50 - 60 սմ-ից խորը շերտերում նեղ դիսպազոն / 20 - 36 սմ /:

Չողի պրոֆիլում լույլ քարքարոտ ու խճով հարուստ տիպիկ սևահողերում և դրանցով պայմանավորված անցողիկ հորիզոնում / B հորիզոն / ծավալային զանգվածի բարձր / 1.30 - 1.36 գ/սմ³ / և ընդհանուր ծակոտկենության ցածր / 45.60 - 48.62% / ցուցանիշների արտահայտման պայմաններում, ջրաֆափանցելիությունը բավական բարձր է / 1087 - 1396 մմ 3 ժամվա ընթացքում /: Բարձր ջրաֆափանցելիություն ունեն մաև լավ արտահայտված ստրուկտուրա ու բարելավ կառուցվածք ունեցող վլացված սևահողերը / 1372 մմ /:

Այսպիսի հողերում ներծծման կոնտուրի դիսպազոնը արտահայտվում է բավական լայն ընդգրկումով: Սեկ մետր խորության վրա վերին և ստորին շերտերի

միջև ներծծման կոնտուրի տեսակետից էական տարբերություն չի նկատվում տիպիկ սևահողերում այն ընդգրկում է 76 - 98 սմ, վլացված սևահողերում 72 - 84 սմ:

Ջրային հատկությունների տեսակետից խայտաբղետ պատկեր է նկատվում գետահովտադարավանդային հողերում:

Գետահովտադարավանդային հողերի այն տարածություններում, որտեղ հողը ձևավորվել է ամինջապես գլաքարերի վրա, հողաշերտի հաստությունը 50 - 60 սմ -ից ավելին չէ, խորքային ջրերի մակարդակը հողի մակերևույթին մոտ է ընկած, ջրաֆափանցելիությունը շատ բարձր է՝ 3 ժամում ներծծված ջրի քանակը 1936 մմ է:

Նման հողերում հողի դաշտային սահմանային խոնավունակությանը հասցնելու համար երկար ժամանակ չի պահանջվում: Երկար տևողությամբ դաշտի ջրումը հագեցնում է միայն ջրի ավելորդ կորստի: Այսպիսի հողերում ջրի ներծծման կոնտուրը բավական լայն ընդգրկում ունի՝ մինչև 118 - 122 սմ:

Քարքարոտ ու խճով հարուստ գետահովտադարավանդային հողերում ջրաֆափանցելիությունը նույնպես բարձր է՝ 3 ժամվա ընթացքում ներծծված ջրի քանակը 1258 մմ է, ջրի ներծծման դիսպազոնը վերին ու ստորին շերտերում իրարից Գրեթե չեն տարբերվում, այն 76 - 86 սմ-ի սահմաններում է:

Գետահովտադարավանդային հողերի այն տարածություններում, որտեղ մեխանիկական կազմը ծանր է հողը ամբողջ պրոֆիլի խորությամբ ամրացած է, ջրաֆափանցելիությունը էապես չի տարբերվում սովորական և տիպիկ սևահողերից / 3 ժամում ներծծված ջրի քանակը 612 մմ է /, ջրի ներծծման կոնտուրի դիսպազոնը մեծ չէ / 70 - 75 սմ /, վերին ու ստորին շերտերում այդ դիսպազոնը իրարից առանձնապես չի տարբերվում:

Կատարված աշխատանքները հնարավորություն են տալիս հանգելու հետևյալ եզրահանգումների:

1. Գավառի վարչատարածքային շրջանի վարելահողերում թույլ ջրաֆափանցելիությունն ու ջրի ներծծման կոնտուրի փոքր դիսպազոնը պայմանավորված է այդ հողերի չբարելավված մեխորատիկ վիճակով, օրգանական նյութերի նվազ պարունակությամբ, փոշիացած ստրուկտուրայով և կարբոնատների մեծ պարունակությամբ:
2. Ոռոգովի հողերում ջրի նորման հաշվելիս ու ջրի տրման տևողությունը սահմանելիս անհրաժեշտ է խստագույնս հաշվի առնել հողի ջրային հատկությունները.

ինչպես նաև հողաշերտերի հաստությունը, մայրատեսակի բնույթը, մելիորատիվ վիճակը:

3. Վարելահողերի ջրաբափանցելիությունը ուժեղացնելու և ջրման տևողությունը կրճատելու, հողում ջրի մեծ պաշարներ կուտակելու նպատակով անհրաժեշտ է տարբեր ագրոֆիզիկական ու ագրոմելիորատիվ մեթոդներով բարելավել մշակովի հողերի մելիորատիվ վիճակը:

4. Հրախնայողությունն ապահովելու նպատակով անհրաժեշտ է ոռոգովի հողերը դասակարգել ըստ մելիորացվածության վիճակի և ըստ խմբերի մշակել տարբերակաված ոռոգման ռեժիմ:

ПОВЕДЕНИЕ ЖИВОТНЫХ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

ЯВРУЯН Э.Г., ЯВРУЯН Р.К.

Более 150 лет тому назад народы некоторых стран Востока уже пытались предсказывать природные явления и осуществлять так называемый (биосейсмопрогноз, мотивируя это неестественным поведением животных. (Особое внимание уделялось и уделяется сейчас поступающим сообщениям о поведении насекомых, рыб, земноводных, рептилий, птиц, насекомоядных, рукокрылых, грызунов и других многих видов млекопитающих. На особую степень возводятся данные о поведении всевозможных видов домашних животных и животных, обитающих близ или в человеческих постройках.

В настоящее время, после целой серии разрушительных землетрясений, унесших по всему миру сотни тысяч жизней, особо актуальна проблема исследования поведения животных - биопредшественников, иначе говоря, биоиндикаторов.

Не секрет, что Армения, впрочем как и весь Кавказский горный комплекс - сравнительно "молодая" в геоморфологическом смысле страна, где землетрясения - обычные и довольно частые явления. Достаточно отметить, что за последние 40 лет только по Закавказью зафиксировано более 34 серьезных и около 130 слабых волнений земной коры, которые принесли разрушения степени и унесли жизни десятков тысяч людей и животных. Из этого числа около 43% приходится на долю Армении. Особенно выделяется в этом ряду Капанское (1986) и Спитакское (1988) землетрясения.

Проводимые нами наблюдения (с 1981 по 1991 г.г.) позволяют утверждать что из трех отрядов млекопитающих (насекомоядные, рукокрылые и грызуны) наиболее достоверными и "чуткими" биоиндикаторами оказались пещерные виды рукокрылых: большие и южные подковоносы, остроухие ночницы, обыкновенные длиннокрылы и оба вида широкоушек (европейская и азиатская). Затем обитатели всевозможных построек: ушаны, нетопыри (карлик и Куля) и малые подковоносы. И лишь последними по степени своей активности

оказались обитатели дупел и прочих убежищ: рыжая и малая вечерницы, лесной нетопырь и ночницы (усатая и трехцветная).
Далее, по степени "сейсмоактивности" выдвигаются насекомоядные, и лишь за ними - грызуны - норники и обитатели сглаженных (горно - степных, полустепно - пустынных) массивов.

Наиболее ошутимая реакция биопредвестников наблюдается не в самом эпицентре, а начиная с 2 - 3,5 километрового удаления от него. Нарушение нормального поведения животных в экстремальных условиях фиксируется даже с 185 км удаления от центра (1988 г.). Однако оптимальный предел вариаций представляется в пределах 32 - 47 км.

Считаем необходимым подчеркнуть, что данные об аномальном поведении всех видов животных (включая и беспозвоночных) "задерживаются" и отстают по времени начиная от 30 минут до 4 - 5 часов.

Особого внимания заслуживают данные о поведении домашних животных (куры, овцы, свиньи, собаки, кролики, коровы, лошади и т.д.) и животных находящихся в особых условиях при человеке (певчие птицы, аквариумные рыбы, членистоногие, пчелы, земноводные и рептилии в террариумах). Находясь, в отличии от своих диких соплеменников, в "запертых" условиях, домашние животные проявляют особую возбудимость и агрессию. Считаем неверным, что домашние животные в результате длительного процесса одомашнивания якобы утратили многие свои этологические штрихи. У таких животных инстинкты, в том числе биоиндикаторные способности, как и у человека, сохранились практически в девственном виде, претерпев лишь некоторые отклонения от своей дикой нормы. Животный страх перед смертью или опасностью особо проявляется у всех видов животных в экстремальных условиях, что заметнее при травмах, природных явлениях и т.д. Сбор и правильный анализ этих "биосигналов", поступающих к человеку от животных, позволяет своевременно узнавать их сроки, место и даже силу аномального явления.

ЗОНАЛЬНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ТЕПЛОКРОВНЫХ ЖИВОТНЫХ АРМЕНИИ ЯВРУЯН Э.Г., ЯВРУЯН Р.К., ВИРАБЯН А.Р.

В условиях обостренного внимания к проблеме сохранения биологического разнообразия возникла необходимость всестороннего изучения местных видов Закавказья, в частности, такого многосторонне - интересного района, как Армения. Особенно это касается вопросов зоогеографического распределения, экологии, этологии, краниосистематики и других вопросов биологии редких, а следовательно и слабо изученных видов млекопитающих нашей республики. Это особенно касается представителей отрядов насекомоядных, грызунов, рукокрылых и некоторых мелких форм отряда хищных (ласка, куница, перевязка).

В настоящее время стало общезвестно и общепризнано, что познани закономерностей зонального распределения того или иного вида имеет первостепенное значение для разработки систем рационального использования природных ресурсов и управления продуктивно - экономическими процессами. При этом особенно большую роль приобретает сравнительный анализ влияния широтных и поясных градиентов среды на различные аспекты организации животного мира как для отдельно взятого его участка, так и биотопа, района и региона в целом.

На основании изучения видового состава, особенностей ландшафтно - географического распределения ареалов и биологии вышеперечисленных групп теплокровных животных Армении, удалось рассмотреть фаунистические комплексы, на наш взгляд, недостаточно исследованные в Средиземноморской (Африкано - Переднеазиатской) подобласти, куда, как известно, входит все Закавказье и Армения в частности. Сатунин (1903 - 1913), Кузнецов (1949 - 1950), Даль (1954), Верещагин (1959) и Явруян (1969 - 1996) уделяли должное внимание происхождению фауны в целом, ее зоогеографическому анализу, районированию и распределению животных как по Кавказу, Закавказью, так и

Евразии и Средиземноморью. Однако, если попытка зоогеографического районирования всей области на основании хироцерофауны сделана Явруян, Согомояном (1993), то территория Армении, в этой связи, нами сегодня рассматриваются впервые.

Что касается исследуемой подобласти, то она настолько разнообразна в геоморфологическом отношении, сложна как объект исследования и настолько гетерогенна по своему биоразнообразию, что требует особого, подробного рассмотрения:

Здесь нами выделены четко ограниченные зоогеографические районы различного значения как внутри отдельных регионов, так и в подобласти в

Искусственное слияние или, наоборот, отделение некоторых районов, участков и подучастков внутри регионов, предполагаемых Сатуниным (1959) и Верецагиным (1959) на наш взгляд, является результатом недостаточного изучения фауны, в том числе и уже отмеченных выше видов, тогда как фаунистические комплексы исследованных регионов в отдельности и в целом различаются не только по видовому составу и экологии, но и генезису. Мы также считаем, что присоединение Приараксинской части Нахичеванской республики и Кура - Араксинской низменности с Каспийского побережья носит не органический, а чисто механический характер.

Основную массу видов фауны, в частности исследованных видов теплокровных млекопитающих, в Армении составляют Переднеазиатского, а лишь затем Европейского фаунистического комплекса. Это, главным образом, влаго- и теплолюбивые виды, затем мезофильные и широко распространенные виды (неотопыри, полевки, кроты и т.д.), по всей вероятности переселившиеся в Закавказье в различные геологические времена с северо-востока и уходящие своими корнями на юго-запад.

В этой связи считаем необходимым отметить, что если на севере подобласти (Закавказье, в частности Армения) мы сталкиваемся с частыми смещениями фаунистических комплексов, то на юге (Турция, Иран, Южное Средиземноморье) столь заметного наложения не наблюдается. Объясняется

это не только сложной геоморфологией Закавказья (Армения) и "молодостью" региона, где нередки землетрясения, засухи, наводнения, сход лавин и т.д., но и частыми изменениями кормовой базы практически для всех видов теплокровных животных и резкой проявленностью антропогенного фактора.

ПРИЧИНЫ ОТКЛОНЕНИЯ ОТ НОРМЫ В КРОВИ У НЕКОТОРЫХ МЛЕКОПИТАЮЩИХ

ЯВРУЯН Э.Г., ВИРАБЯН А.Р., ПОПОВ Г.Ю.

Сезонные изменения длительности дня, а вместе с этим интенсивности и длительности тепловой радиации солнца - основной фактор периодических явлений в природе. Уровень потребления кислорода, содержание гемоглобина и общая активность мышей изменяются в соответствии со сдвигами длительности дня.

Гемоглобин является одним из важнейших хромопротеинов; в его состав, помимо бесцветной белковой части входит окрашенная простетическая группа, иначе называемая гемом. Особенность гема состоит в том, что он включает металлы - Fe, определяющие свойство этого пигмента связывать кислород там, где его много, и освобождать там, где его мало.

Содержание гемоглобина в крови, отражающая дыхательную емкость крови, тем самым, уровень обмена веществ, определялось посредством обычного гемометра Сали. Подсчеты общего числа эритроцитов проводились в счетной камере Горяева.

При сравнительном исследовании крови горных и равнинных форм лесной мыши (*Apodemus sylvaticus*) выяснилось, что содержание гемоглобина и число эритроцитов у горных форм больше, чем у равнинных, что связано с приспособлением животных к горным условиям и отличающий их от равнинных форм. Вес сердца животных, обитающих в горах значительно больше, чем вес сердца у тех же видов, живущих на небольшой высоте над уровнем

Кроме того, на кровь влияет и время года. В зимний период

отмечаются самые высокие показатели общего количества эритроцитов и гемоглобина. Это, видимо, связано с необходимостью поддержания энергетического обмена на высоком уровне в холодный период года. Весной отмечается достоверное понижение общего количества эритроцитов.

Летучие мыши долгое время могут обходиться без пищи, не сильно при этом худея и сохраняя способность к передвижению (Кузякин, 1950). Это связано с большим количеством эритроцитов и высоким содержанием гемоглобина в крови летучих мышей.

Рукокрылые являются рекордсменами по наибольшему количеству эритроцитов. У них в одном кубическом миллиметре крови содержится свыше 11 млн. эритроцитов. Для эритроцитов рукокрылых характерно отсутствие ядра. У некоторых рукокрылых концентрация гемоглобина в эритроцитах составляет \approx 30% или несколько больше, так как они постоянно сталкиваются с проблемой недостатка кислорода.

Подобного рода исследования в Армении не проводились, и нашей целью является изучить влияние климатических и зональных условий на кровь мелких млекопитающих.

ՅԱՆՔԻ ԺԱՍԿԵՏՆԵՐԻ ԵՎ ՆՈՐՄԱՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԻ ԿՈՐՆՈՒՄԻ

ԱՎԱԶԱՆԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ս.Վ. ԲԱՐՈՅԱՆ Ա.Ս. ԲԱՐՈՅԱՆ

Կորնզանը Հայաստանում մշակվում է հնագույն ժամանակներից: Նրա մշակությունը կարևոր նշանակություն ունի գյուղատնտեսության համար:

Այն հանդիսանում է վիտամիններով ու սպիտակուցներով հարուստ բարձրարժեք անասնակեր և լավագույն նախորդ զանազան մշակաբույսերի համար:

Նրա մշակությամբ բարելավում է հողի ֆիզիկական և քիմիական հատկությունները, բարձրանում է բերրիությունը: Հայաստանում կորնզանը մշակվում է հատկապես բարձր լեռնային գոտիներում, որտեղ վեգետացիոն շրջանը համեմատաբար կարճ է:

Նկատի ունենալով կլիմայական գործոնը կորնզանի մշակության ընդհանուր շղթայում առաջին նշանակություն ունի ցանքի ժամկետը, նորմաները:

Հաշվի առնելով նշվածը մենք նպատակ դրեցինք զեղարքունիքի մարզի անջրդի պայմաններում ուսումնասիրել կորնզանի մշակության երկու հիմնական միջոցների ազդեցությունը և հետազոտությունը նրա սերմի բերքի քանակի ու որակի վրա: Ներկայացված հողվածում շարադրվում են այդ ուղղությամբ մեր հետազոտությունների արդյունքները: Տվյալները բերվում են աղյուսակի թվերի համարիչում: Համեմատության համար հայտարարում բերվում են.

Նշված միջոցառումների ուղղակի ազդեցության արդյունքները, առանց դրանց վրա նրանք առնելու:

Ներմնաբուծության ուսումնասիրման էությունը կայանում է նրանում, որպեսզի հետազոտումը սերմի հետագա բազմացման ու լավացման ընթացքում նրա այն որակական հատկությունները, որոնք նրան հաղորդվել են էլիտայի ստացման ժամանակ:

Այս խնդրի ուսումնասիրության ժամանակ մենք, իհարկե, նկատի ենք ունեցել, որ սերմի ձևավորման ընթացքում առաջնային նշանակություն ունի ժառանգականության գործոնը, որ բուսական օրգանիզմները էվոլյուցիայի ընթացքում կոնզերվատիզեն իրենց ժառանգականությամբ: Սակայն դրա հետ մեկտեղ չի կարելի

անտեսել արտաքին պայմանների և արհեստական միջոցառումների ազդեցությունը զարգացող օրգանիզմի վրա: Այդ ազդեցությունը օրգանիզմը կրում է առավել, կամ պակաս չափով կախված նրա պահպանողականության հարմարողականության աստիճանից:

Ուսումնասիրությունները տարվել են հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիայում, և երկ. գիտ. հետ. ինստիտուտում 1975-1981թթ.: Դաշտային փորձերը և մնացած բոլոր աշխատանքները կատարվել են Գավառի շրջանի Նորատուսի սերմնաբուծական տնտեսությունում, իսկ հետագա մյուս փորձերը Գավառի պետական համալսարանի ուսումնափորձնական հողամասում:

Ցանքը կատարվել է կորնզանի Սիսիանի տեղական սորտի այն սերմերով, որոնք ստացել ենք ցանքի ժամկետների նորմաների ուղղակի ազդեցության խնդիրները ուսումնասիրելիս: Ցանքը, սերմի առաջին սերմնի ստանալու համար նույնպես կատարվել է երկու ժամկետում (ապրիլ) երկրորդ մայիսի և երեք նորմաներով 6, 8 և 10 մլն-հ. հատիկ հեկտարում:

Վերջիններս կշռային հարաբերությամբ համապատասխանաբար կազմում են 120կգ.հ. 160կգ.հ. և 200կգ.հ.:

Կորնզանի սերմի բարձր կայուն բերք ստանալու համար առաջնային մշանակություն ունեն նորմալ առողջ խոտակազմի առկայությունը, համերաշխ ու առատ ծաղկումն ու պտղակալումը: Դրանք մեծապես կախված են մշակության տեխնոլոգիայից, բոլոր օղակների ճշգրիտ կատարումից:

Աղյուսակից երևում է, որ ցանքի ժամկետի դեպքում (ապրիլի 2-րդ տասնօրյակում սերմի առաջին սերմնում բույսերի քանակը մեկ քմ-ում կազմել է 223-33 հատ, ծաղկաողկույզիկները 1420 (1446) հատ, ծաղկիկներինը 52-(50) հատ, պատիճներինը 35500 (47713) հատ, պտղատվությունը 50% (61), սերմի բերքը 6.4(9.7g-հ.):

Ուշ ժամկետի դեպքում, մայիսի երկրորդ տասնօրյակում այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմել են 289 (317) հատ 1525 (1545) հատ, 8032(77250) հատ, 47820 (55620) հատ, 55.1%(64) 8.9 g-հ (11.8) g-հ: Ուշ ժամկետի դեպքում մայիսի երկրորդ տասնօրյակում այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմել են 159 (161) հատ, 1072 (1409) հատ, 50384 (62680) հատ 31.536 (34474) հատ, 51 (54%), 5.7 (6.4 g-հ): Սրանք ցանքի 8մլն.-հ. նորմայի դեպքում, այդ ցուցանիշները

համապատասխան կազմել են 289(317 հ. 1525(1545) հատ, 8032 հատ(77250) հատ, 47820 (55620) հատ, 55.1(64)%, 8.9(11.8)g-հ.: Ուշ ժամկետի ցանքում և մայիսի երկրորդ տասնօրյակում ու 6մլն. նորմայի դեպքում այդ ցուցանիշները կազմել են 159(161) հատ, 1072 հատ(1409) հատ, 50.384(62680) հատ, 31536(34.474) հատ, 51(54)%, 5.7(6.8g-հ.): Նույն ժամկետում ցանքի 8մլն.-հա. դեպքում նշված ցուցանիշները կազմել են 242(240) հատ, 1167(1500) հատ, 58400 հատ(74520) հատ, 31530(41400) հատ, 54.1(55)%, 7.0(7.8 g-հ.):

Բերված տվյալներից երևում է, որ առաջին սերմնում բերքի տարրի և բերքի չափի ցուցանիշները զիջում են միջոցառումների (ցանքի ժամկետի նորմաներին) ուղղակի ազդեցությամբ ստացված տվյալներին:

Սերմի առաջին սերմնում նույնպես կորնզանի ցանքի լավագույն ժամկետը ապրիլի երկրորդ տասնօրյակն է, իսկ լավագույն նորման 8մլն. սերմ հեկտարում: Վաղ ժամկետի ցանքում սերմի առաջին սերմնում բերքը տատանվում է 6.4-ից, 7.1g-հա. և ժամկետի ցանքում սերմի առաջին սերմնում բերքը տատանվում է 6.8-7.8g-հա: Այսպիսով Գեղարքունիքի մարզի Սևանի ավազանի պայմաններում կորնզանի սերմի առաջին սերմնում սերմի բերքը զիջում է միջոցառումների ուղղակի ազդեցությամբ արված սերմի բերքին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

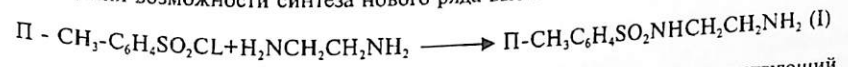
1. Մաթևոսյան Ա.Ա. <<Բուսաբուծություն>> ուս. ձեռնարկ 1979թ.
2. Թովմասյան Ա.Ա. <<Սերմաբուծության հիմունքներ>> ուս. ձեռնարկ
3. Մովսիսյան Ե.Ս. <<Ագրոքիմիայի հիմունքներ>> Երևան 1971
4. Միրիմանյան <<Չողագիտություն>> Երևան 1971
5. Աղաբաբյան Շ.Ս. <<ԽՈՏԱԽՍԱՆՈՒՄՈՒՄՆԵՐ>> Երևան 1991

ПОИСКИ НОВЫХ ПЕСТИЦИДОВ НА ОСНОВЕ В-АМИНОЭТИЛ-П-ТОЛУОЛЬСУЛЬФАМИДА

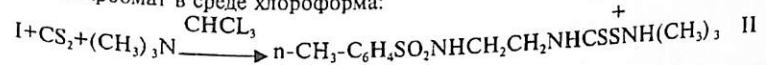
Ф.В. АВЕТИСЯН, Т.З. ПАПОЯН, В.В.ДОВЛАТЯН

На основе этилендиамина синтезированы такие известные фунгициды, как цинеб, манеб и др. Разнообразие биологической активности характеризуются также различные гетероциклические соединения. Например, в структуру много численных соединений, обладающих фунгицидной активностью, входит тиазолидиновое кольцо, которое имеет структурную общность с дитиокарбаматами, широко применяющимися в сельском хозяйстве для борьбы с вредителями, сорняками и различными заболеваниями растений.

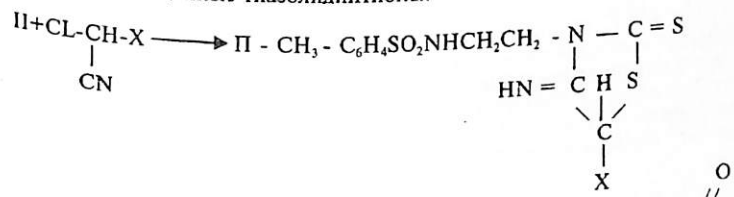
Ранее нами были синтезировано соединение, содержащее сульфамидную на в сульфамидный остаток следовало ожидать повышения биологической активности и создания возможности синтеза нового ряда высокоактивных фунгицидов.

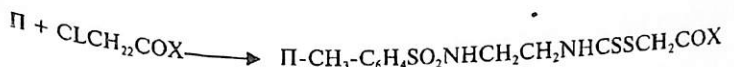
полученный N-п-толуолсульфанилэтилендиамин превращён в соответствующий дитиокарбамат в среде хлороформа:

При взаимодействии последнего с различными хлоридными производными CN-CHCl-X /X=H, CH₂CL, COOCH₃, COOCH₂H₅, CONH₂/ в среде этилового спирта или воды получены 2-тиоксо-3-β-π-толуолсульфаниламидо/ этил-4-имино-5-замещенные тиазолидинтионы:

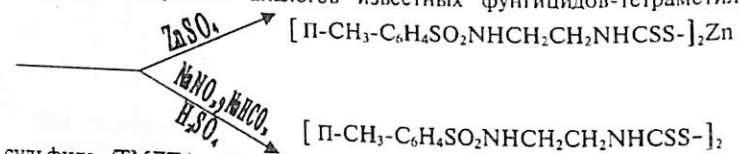
Указанный дитиокарбамат с галогенопроизводными Cl-CH₂-C(=O)-X превращается в S-замещенные производные.

Ցանքի ժամկետների և նորմաների հետազոտությունը կրթության ներքին բնօրրի տարրերի նորմաների վրա առաջին սերնդում (3 տարվա միջին)

Ցանքի նորման մեծ. հա	Բույսի բանալի 1 մ. քառ	Չորոն բանալի (հատ)		Ծաղկառիւզ. բանալի հատ.		Ծաղիկների բանալի հատ.		Պատիճների բանալի հատ.		Պտուղակու մեծ. միջին	Սերմի բնօրր. ց-հ.
		մեկ բույս վրա	մեկ քմ-ում	մեկ ցողունի վրա	մեկ քմ-ում	մեկ ողկույցի վրա	մեկ քմ-ում	մեկ պտղաղ վրա	մեկ քմ-ում		
Ցանքի ժամկետը ապրիլի 2-րդ տասնօրյակում											
6	223/238	21/22	479/482	2/3	1420/1446	50/52	7100/75192	25/33	35500/47715	50.1/61	6/4/9.7
8	289/317	1.4/2.0	530/552	2.8/2.9	1525/1555	55/50	80300/77250	30/36	47820/55620	55.1/64	8.9/11.9
10	256/238	1.7/1.9	628/600	2.6/2.6	1630/1500	53/40	80180/71760	28/32	45640/45560	53.6/63	7.1/10.4
Ցանքի նորման մալիի 2-րդ տասնօրյակում											
6	159/161	2.5/2.6	397/427	2.7/3.3	1072/1409	47/45	50384/626802	24/24	31536/34774	51/54	5.7/6.8
8	272/240	2.1/2.2	508/500	2.3/1.8	1167/1500	50/49	58400/74520	27/27	31536/41400	54.1/55	7.0/7.8
10	312/380	1.7/1.5	561/550	2.1/2.6	1170/1430	48/48	56540/68596	24/25	28272/35857	50.1/52	5.9/6.8

С целью получения аналогов известных фунгицидов-тетраметилтиурамиди-

сульфида /ТМДТ/ и цинковой соли этилендиамина /цинеб/ из дитиокарбамата N-п-толуолсульфанилэтилендиамина была получена соответствующая цинковая соль, а окислением – тиурамдисульфид

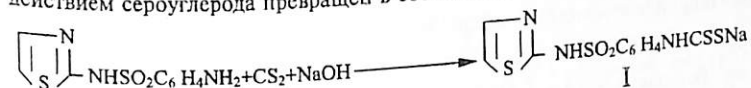
Первичная оценка синтезированных веществ на пестицидную активность выявила у некоторых из них высокую фунгицидную активность.

СИНТЕЗ И ПРЕВРАЩЕНИЕ N-П-ТИАЗОПИЛСУЛЬФОНАМИДОФЕНИЛДИТИОКАРБАМАТА НАТРИЯ

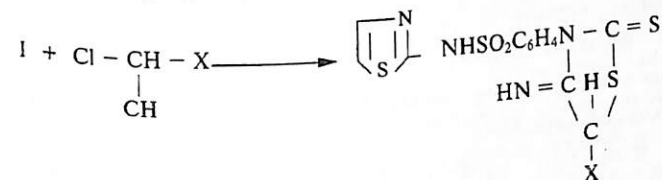
Ф. В. АВЕТИСЯН, Т. З. ПАПОЯН, В. В. ДОВЛЯТЯН

Развивая поиски фунгицидов, содержащих кроме тиазолидинового кольца другие гетероциклические системы, и учитывая биологическую активность 2-сульфаниламидотиазола, интересно было бы сочетать сульфамидную, тиазольную группировки с тиазолидиновым кольцом.

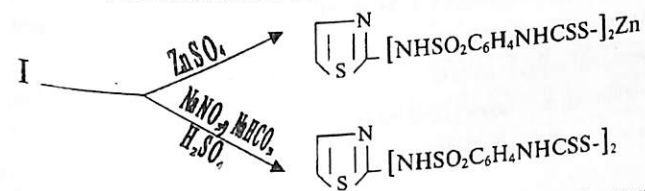
С этой целью 2-сульфаниламидотиазид в водно-щелочном растворе под действием сероуглерода превращен в соответствующий дитиокарбамат:

Взаимодействием полученного дитиокарбамата с различными хлоридпроизводными в среде этилового спирта или воды получены 2-тиосо-3-(п-бензолсульфамидотиазол-2) - 4-имино - 5-замещенные тиазолидины:

Указанный дитиокарбамат 2-сульфаниламидотиазола с галогенопроизводны превращается в S-замещенные производные 2-сульфаниламидотиазола. Из дитиокарбамата 2-сульфаниламидотиазола окислением под действием водно-спиртового раствора иода и иодистого калия получен соответствующий тиурамдисульфид, а при взаимодействии с сульфатом цинка образована соответствующая цинковая соль:

Полученные соединения проявляют ярко выраженную фунгицидную активность.

փոխարեն Հանրապետության տարածքում կստեղծվեն 17 առաջին ատյանի դատարաններ: Այսինքն, յուրաքանչյուր մարզկենտրոնում մի դատարան, և մի քանի դատարաններ՝ Երևան քաղաքում:

Օրինակ, Գեղարքունիքի մարզում կստեղծվի մի դատարան՝ Գավառ քաղաքում, նախագահի և 5 դատավորի կազմով: Մարզային դատարանները կքննեն քաղաքացիական և քրեական գործեր: Դատարանների երկրորդ խումբը՝ վերաքննիչ դատարաններն են: Ըստ վերը նշված օրենքի Երևան քաղաքում գործելու են 3 վերաքննիչ դատարաններ: Դրանք են.

ա) քաղաքացիական գործերի վերաքննիչ դատարան՝ նախագահի և 9 դատավորների կազմով,

բ) տնտեսական գործերի վերաքննիչ դատարան, նախագահի և 6 դատավորի կազմով,

գ) քրեական և զինվորական գործերի վերաքննիչ դատարան՝ նախագահի և 12 դատավորների կազմով:

Նախկին գերագույն դատարանի փոխարեն Երևան քաղաքում գործելու է նաև վճռաբեկ դատարան, որը կազմված է երկու պալատներից.

ա) քաղաքացիական և տնտեսական գործերի պալատ,

բ) քրեական և զինվորական գործերի պալատ: Վճռաբեկ դատարանի ընդհանուր ղեկավարությունը իրականացնում է վճռաբեկ դատարանի նախագահը:

Վճռաբեկ դատարանը չունի նախագահություն և պլենում: Մարզային դատարանների վճիռների և դատավճիռների դեմ բողոք լինելու դեպքում գործերն ուղարկվում են վերաքննիչ դատարանին, որտեղ դրանք առաջին ատյանի կարգով, վերստին, ըստ էության քննվում են: Այսինքն, երբ Գավառի դատարանը քաղաքացիական մի գործ է քննել և կողմերից մեկն ու մեկը վերաքննիչ բողոք է բերել վճռի դեմ, այդ գործն ուղարկվում է Երևան՝ քաղաքացիական գործեր քննող վերաքննիչ դատարան, որտեղ նորից դատական միստ է իրավիճակում, և, անկախ այն բանից, թե Գավառի դատարանը ճիշտ, թե սխալ վիճու է կայացրել, վերաքննիչ դատարանում նորից կողմերը, վկաները և գործով անցնող մյուս անձիք հարցաքննվում են, ուսումնասիրվում են գործով բոլոր ապացույցները և վերաքննիչ դատարանը կրկնակի վճիռ է կայացնում: Այսինքն, այստեղ ոչ թե գործի տվյալներն է ուսումնասիրվում և որոշում կայացվում, ինչպես նախկինում գերագույն դատարանի

դատական կոլեգիաներում, այլ գործը նորից առաջին ատյանի կարգով քննվում է: Վերաքննիչ դատարանի վճիռը վերջնական է, և քաղաքացիները չեն կարող անձամբ բողոքարկել: Եթե նրանք գտնեն, որ վերաքննիչ դատարանի վճիռը սխալ է, պետք է դիմեն Հանրապետության դատախազություն, և եթե Հանրապետության դատախազը կամ նրա տեղակալները գտնեն, որ իրոք վճիռը սխալ է, կարող են բողոք ներկայացնել վճռաբեկ դատարանի համապատասխան պալատ /քաղ. և քրեական/, իսկ վերջինիս կողմից կայացրած որոշումը այլևս բողոքարկման ենթակա չէ: Վճռաբեկ դատարանում գործերը

քննվում են դատական պալատի կազմով: Դատական մեխանիզմի նման կառուցվածքը ունի իր առավելությունը այն իմաստով, որ եթե գործով գանգատ է լինում, վերաքննիչ դատարաններում առաջին ատյանի դատարանների /այսինքն, մարզային դատարանների/ կողմից քննված գործերը նորից, ըստ էության, քննվում են և արդյունքում նոր վճիռ է կայացվում: Սա նշանակում է, որ երկրորդ անգամ գործի քննությունը զգալի չափով կբացառի դատական սխալը: Կա նաև որոշ մտավախություն այն իմաստով, որ դժվարություններ կլինեն հեռավոր մարզերից քաղաքացիների, հատկապես, գործով առանձնապես չափազորված վկաների, ապահովումը վերաքննիչ դատարանի դատական միստերին:

Սյուս մտավախությունը կայանում է նրանում, որ վճռաբեկ դատարանը չունի ոչ նախագահություն, ոչ էլ պլենում: Այսինքն, եթե վերաքննիչ դատարանի կողմից կայացրած վճռի կամ դատավճռի դեմ դատախազության կողմից բողոք բերվի, այն քննության կառնվի վճռաբեկ դատարանի պալատներից մեկում և պալատի կայացրած որոշումը վերջնական է:

Մինչդեռ, նախկինում, եթե գերագույն դատարանի դատական կոլեգիան որոշում կայացներ և դրա դեմ բողոք բերվեր, այն քննության կառնվեր նախագահությունում, իսկ նախագահության որոշման դեմ բերված բողոքը քննության կառնվեր արդեն պլենումում: Այսինքն, վերջնական էր միայն գերագույն դատարանի պլենումի որոշումը:

Ինչևէ, նոր օրենքը դեռևս պրակտիկայում չի ստուգվել: Միայն այն ժամանակ, երբ նոր օրենքը կյանքի կկոչվի, պարզ կդառնա, թե այն ինչքանով է նպաստել դատաիրավական բնագավառի աշխատանքների բարեփոխմանը:

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԶԱԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մ. Ա. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ: Պետական ծառայությունը կոչված է իրականացնել պետության տնտեսական, սոցիալ-մշակութային և վարչա-քաղաքական խնդիրների ղեկավարումը: Որպես վարչաիրավական ինստիտուտ պետական ծառայությունը իրենից ներկայացնում է իրավաբանական նորմերի ամբողջություն, որոնք սահմանում են պետական ծառայողների իրավական դրությունը, պետական ծառայության անցնելու կարգն ու պայմանները, նրանց խրախուսելու և պատասխանատվության ենթարկելու կարգը:

Պետական ծառայողներ են համարվում Հայաստանի այն քաղաքացիները, որոնք օրենսդրությանը սահմանված կարգով կատարում են պետական պաշտոնի իրենց պարտականությունները և դրա համար վարձատրվում են պետական բյուջեից: Պաշտոնը ծառայողի իրավական դրության բնութագրման հիմքն է: Պետական ծառայողները աշխատանքային գործունեության մյուս մասնակիցներից տարբերվում են նրանով, որ, նախ, աշխատելով պետական ապարատում, անմիջապես նյութական բարիքներ չեն ստեղծում, երկրորդ, պետական ծառայողների գործողությունները առաջացնում են իրավաբանական հետևանքներ, երրորդ, պետական ծառայողները պետության անունից և նրա հանձնարարությամբ կատարում են կառավարման բնույթի որոշակի պարտականություններ, որը և պայմանավորում է նրանց մոտ իշխանական լիազորությունների առկայությունը:

Պետական պաշտոնը՝ դա իրավասու մարմնի կողմից հիմնված սկզբնական կառուցվածքային (կազմակերպական) միավոր է, որը արտացոլում է այն զբաղեցնող անձի լիազորությունների բովանդակությունը և ծավալը: Ելնելով դրանից, ցանկացած պետական մարմնի ներքին կառուցվածքը դիտվում է որպես իրենց բնույթով ու մակարդակով տարբեր պաշտոնների որոշակի համակարգ:

Պաշտոնի կարգավիճակի հստակ սահմանումը անհրաժեշտ է առաջին հերթին ծառայողի գործունեության ծավալը որոշելու համար: Դա կարևոր է նաև կառավարչական ապարատի ընդհանուր քանակը իմանալու համար պետական ապարատը կրճատելու և պարզեցնելու նպատակով:

Պետական ծառայության իրավական կարգավորման նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ պետության կողմից լուծվող բոլոր հարցերի մեջ առանցքային է համարվում կադրերի հարցը, առաջին հերթին ղեկավար կազմի: Քանի որ հենց պետական ապարատն է կոչված կյանքում կենսագործել բարեփոխումները, նոր գաղափարները և օրենքները: Պետության բարձրորակ կադրային պոտենցիալի արդյունավետ օգտագործումը համազգային կարևոր խնդիր է: Բոլոր դեպքերում քաղաքական ղեկավարները գալիս ու գնում են, իսկ պետական կառավարման մեքենան պետք է աշխատի անթերի: Սակայն ցավալով պետք է նշել, որ մինչև օրս պետական ծառայության մասին օրենքը չի ընդունված և այն նախատեսվում է ընդունել Ազգային ժողովի այս գումարման 9-րդ նստաշրջանում:

Պետական պաշտոնների ցանկը հաստատվել է հանրապետության նախագահի 1995 թ. հրամանագրով: Ցանկում հանրապետության նախագահի պաշտոնից հետո մշված են իշխանության երեք ծյուղերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների պաշտոնները, ինչպես նաև Գլխավոր դատախազի, Վերահսկիչ պալատի նախագահի, Կենտրոնական բանկի նախագահի, Սահմանադրությամբ ու օրենքներով նախատեսված մյուս ղեկավար պաշտոնները: Պետական ծառայությունը կազմակերպվում և գործում է մի շարք սկզբունքների հիման վրա: Դրանք են՝ օրինականությունը, քաղաքացիների հավասար իրավունքները պետական պաշտոն զբաղեցնելու համար իրենց ընդունակություններին համապատասխան, պետական ծառայողները փոփոխելի են, նրանք բոլոր քաղաքացիների հետ հավասարապես օգտվում են մարդու և քաղաքացու իրավունքներից ու ազատություններից, բացառվում է ծառայողի անեն մի արտոնության հասարակության մյուս անդամների համեմատությամբ և այլն:

Պետական ծառայության իրավական և սոցիալական համալիր ինստիտուտի ստեղծումն ու գործունեությունը կարգավորվում է իրավունքի մի շարք ծյուղերի կողմից (վարչական, աշխատանքային, ֆինանսական, և այլն) և հնարավոր է միայն կազմակերպական, քաղաքական, իրավական, կադրային նախադրյալների ու պայմանների առկայությամբ դեպքում:

Կազմակերպա-իրավական նախադրյալները հանդիսանում են այն, որ մինչև պաշտոնների համալրման և պետական ծառայողի կողմից իր պաշտոնական լիազորությունների հետ կապված հարցերի լուծումը պետք է սահմանված լինեն:

պետական մարմինների և կազմակերպությունների համակարգը և նրանց ներքին կառուցվածքը. որոշվեն յուրաքանչյուր պաշտոնի ֆունկցիաների ու լիազորությունների ծավալը, որակավորման պահանջները, նյութա-կենցաղային ապահովման կարգը, պետական ծառայողների խրախուսումը և պատասխանատվությունը: Ցանկացած պետական ծառայողի պաշտոնական պարտականությունների, իրավունքների և պատասխանատվության ծավալը պայմանավորված է այն պետական մարմնի նպատակների ու ֆունկցիաների բնույթով, որտեղ նա պաշտոն է զբաղեցնում:

Պետա-ծառայական հարաբերությունների իրականացման անհրաժեշտ պայման է համարվում յուրաքանչյուր պետական ծառայողի պաշտոնական դրության սահմանումը: Բացի դրանից անհրաժեշտ է սահմանել նաև պետա-ծառայական հարաբերությունների մյուս մասնակիցների՝ հատկապես կոնկրետ պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց իրավական դրությունը, որոնց իրավունք է վերապահված քաղաքացիներին ընդունել պետական ծառայության, զբաղվել նրանց առաջխաղացմամբ, ինչպես նաև որոշել այդ հարցերի լուծման ձևերն ու մեթոդները:

Անհրաժեշտ են պետական ծառայությունը կառավարող այնպիսի մարմիններ, որոնք ապահովեն պետական ծառայության ձևավորումն ու գործունեությունը որպես Չայաստանի պետականության կարևորագույն դրսևորում:

Չանրապետության Նախագահի աշխատակազմում գործում է պետական ծառայության համապատասխան ստորաբաժանում, որը իրականացնում է պետական ծառայության գծով Նախագահի հրամանագրերը կյանքի կոչելու ֆունկցիաներ: Բացի դրանից այդ ստորաբաժանումը զբաղվում է նաև գործադիր իշխանության բնագավառում կադրային քաղաքականության մշակման և ապահովման հարցերով:

Պետական ծառայության ինստիտուտի գործողության անհրաժեշտ պայմաններից է նաև կադրերի նախապատրաստման, վերապատրաստման և որակավորման բարձրացման կազմակերպումը: Այս հարցերով հաստատված է և գործում է հատուկ կանոնադրություն, ըստ որի եթե ծառայողը ծառայությունից արձակվել է հաստիքների կրճատման կամ պետական մարմնի վերակազմավորման (լիկվիդացիայի) կրճատման կամ պետական մարմնի վերակազմավորման (լիկվիդացիայի) հետևանքով, ապա երեքից վեց ամիս ժամկետով կազմակերպվում է վերապատրաստում կամ նա ստանում է նոր մասնագիտություն և այդ ընթացքում պահպանվում է նրա աշխատավարձը նախկին աշխատանքի վայրից: Իսկ պաշտոն

զբաղեցնող պետական ծառայողների վերապատրաստումն ու որակավորման բարձրացումը իրականացվում է պետական պատվերի հիման վրա պետական բյուջեի միջոցների հաշվին: Սահմանված է այդպիսի պատվերի ձևավորման, տեղադրման և կատարման կարգը: Յուրաքանչյուր հինգ տարին մեկ անգամ մի ծառայող որաշակի ժամկետով պետք է բարձրացնի իր արհեստավարժության մակարդակը:

2. ՊԵՏԱ-ՑԱՌԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Այս հարաբերությունները բաժանվում են ներքինի (ներկազմակերպականի) և արտաքինի: Այսպիսի բաժանումը թույլ է տալիս տարբերել պետաիշխանական լիազորություններ ունեցող պաշտոնատար անձանց այն պետական ծառայողներից, որոնք այդպիսի լիազորություններ չունեն:

Ներկազմակերպական իրավահարաբերությունները ծագում են քաղաքացու կողմից ծառայության անցնելու կապակցությամբ: Այդ իրավահարաբերության մյուս կողմը համարվում է պետությունը հանձնիս համապատասխան պաշտոնին մշանակելու լիազորություն ունեցող պաշտոնատար անձի:

Ներկազմակերպական են նաև այն հարաբերությունները, որոնք ծագում են պետական ծառայողների և իրենց պետերի միջև աշխատանքների կազմակերպման, պարտականությունների բաշխման և այլ առիթներով: Այդ պատճառով էլ պետական ծառայությունը մեկնաբանվում է որպես իրավական նորմերի ամբողջություն, որոնք սահմանում են պետական ծառայության անցնելու, ծառայության մեջ առաջխաղացման, ծառայությունից ազատվելու կարգն ու պայմանները, նյութական և սոցիալ-կենցաղային ապահովման կարգը, պետական ծառայողներին խրախուսելու և պատասխանատվության կարգը, պաշտոնական պարտականությունների և իրավունքների բովանդակությունը:

Արտաքին են համարվում այն պետա-ծառայական հարաբերությունները, որոնք օրենքի հիման վրա առաջանում են պետական ծառայողների և մյուս սուբյեկտների միջև: Այդ իրավահարաբերությունները ծագում են քաղաքացու կողմից պետական պաշտոն զբաղեցնելու պահից: Սակայն պետության ներկայացուցչի դերում կարող է համոզե գալ միայն այն ծառայողը, որը օժտված է պետա-իշխանական լիազորություններով (պաշտոնատար անձը): Այդպիսի լիազորություններ չունեցող պետական ծառայողը կարող է լինել միայն ներքին հարաբերությունների մասնակից:

։Արտաբնակչության ճանաչման և կրթության բարձրացման հարցերը պետք է լինեն իրենց տեղի գոյության և զարգացման հարցերի հետ կապված։

Տեղի բնակչության մեծամասնության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Տեղի բնակչության կողմից կատարվող գործունեությունը պետք է համապատասխանի ընդհանուր պետական քաղաքականությանը։

Եթե նախկինում այդպիսի հանգամանքներ էին համարվում միայն անհրաժեշտ պաշտպանությունն ու ծայրահեղ անհրաժեշտությունը, ապա նոր օրենսդրությամբ՝ նաև հանրության համար վտանգավոր արարք կատարած անձին բռնելիս վնաս պատճառելը, ֆիզիկական կամ հոգեկան հարկադրանքը, հիմնավորված ռիսկը հրաման կամ կարգադրություն կատարելը:

ՀՀ ԶՕ-ի ընդհանուր մասի բաժին 3-ը նվիրված է պատժի ինստիտուտին: Հոդված 45-ում բացահայտվում են պատժի հասկացությունն ու նպատակները.

«1. Պատիժը պետական հարկադրանքի միջոց է, որը դատարանի դատավճռով նշանակվում է հանցագործության մեջ մեղավոր ճանաչված անձի նկատմամբ և արտահայտվում է այդ անձին իրավունքներից ու ազատություններից սույն օրենսգրքով նախատեսված զրկման կամ դրանց սահմանափակման մեջ:

2. Պատիժը կիրառվում է սոցիալական արդարությունը վերականգնելու, դատապարտյալին ուղղելու, ինչպես նաև հանցագործությունները կանխելու նպատակով»:

Եական փոփոխություններ է կրել պատժի համակարգը: Եթե նախկինում այն սկսվում էր ծանր պատժատեսակով և ավարտվում մեղմով, ապա այժմ հակառակը: Վերացվել են բացառիկ պատժամիջոցը՝ մահապատիժը, աքսորը, արտաքսումը, ուղղիչ աշխատանքներն առանց ազատազրկման, հասարակական պարսավանքը, փոխարենը սահմանվել են նոր պատժատեսակներ՝ ազատության սահմանափակում, կալանք, ցմահ ազատազրկում: Ընդլայնվել է պատասխանատվությունը և պատիժը մեղմացնող ու ծանրացնող հանգամանքների ցանկը: ԶՕ-ի 77 և 78 հոդվածները նվիրված են համաներման և ներման ակտերին, որոնց հասկացությունը բացակայում էր նախորդ օրենսգրքում:

Հաջորդ անհրաժեշտ նորույթն այն է, որ անչափափաս հանցագործների քրեական պատասխանատվության և պատժի մասին բոլոր իրավանորմերը միավորվել են մեկ բաժնում: «Անչափափասների քրեական պատասխանատվության և պատժի առանձնահատկությունները» վերտառությամբ 5-րդ բաժինը բովանդակում է 80-ից 93 հոդվածները՝ սահմանելով հանցանք կատարած անչափափասների նկատմամբ պատիժ կամ դատապարակչական բնույթի հարկադրանքի միջոցներ կիրառելու կանոնները: ՀՀ ԶՕ-ի 81 հոդվածին համաձայն անչափափասների նկատմամբ նշանակվող պատժի տեսակներն են.

1. տուգանքը,

2. որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկելը,

3. ազատության սահմանափակումը,

4. կալանքը,

5. որոշակի ժամկետով ազատազրկումը:

Առաջին անգամ ոչ մեծ կամ միջին ժանրության հանցանք կատարած անչափափասը դատարանի կողմից կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, եթե դատարանը գտնի, որ նրա ուղղվելը հնարավոր է դատապարակչական բնույթի հարկադրանքի միջոցների կիրառմամբ: Անչափափաս հանցագործների նկատմամբ կարող են նշանակվել իետևյալ դատապարակչական բնույթի հարկադրանքի միջոցները.

1. նախազգուշացում

2. ծնողների կամ նրանց փոխարինող անձանց կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի հսկողությանը հանձնելը՝ մինչև 6 ամիս ժամկետով

3. պատճառված վնասը հարթելու պարտականություն դնելը՝ դատարանի կողմից սահմանված ժամկետում

4. ժամանցի ազատության սահմանափակումը և վարքագծի նկատմամբ հատուկ պահանջների սահմանումը մինչև 6 ամիս ժամկետով:

ՀՀ ԶՕ-ի ընդհանուր մասը եզրափակում են բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոցների մասին իրավանորմերը / 6-րդ բաժին /: Բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոցները քրեական պատժատեսակներ չհանդիսացող քայք ԶՕ-ում նախատեսված այն միջոցներն են, որոնք դատարանի կողմից կարող են նշանակվել անմեղսունակների, նվազ մեղսունակների, ալկոհոլիզմից կամ բնրամոլությունից բուժման կարիք ունեցող անձանց նկատմամբ: Բժշկական բնույթի հարկադրանքի միջոցներն են.

1. հոգեբուժի մոտ արտահիվանդանոցային հսկողություն և հարկադիր բուժում

2. ընդհանուր տիպի հոգեբուժական հիվանդանոցում հարկադիր բուժում:

3. հատուկ տիպի հոգեբուժական հիվանդանոցում հարկադիր բուժում: Այսպիսով, ՀՀ ԶՕ-ի ընդհանուր մասը հիմք է հանդիսանում հատուկ բնույթի իրավանորմերի կիրառման համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆԱԳՐԻ
ՀԱՏՈՒԿ ՄԱՍԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Ռ.Խ.ՀԱԿՈՔՅԱՆ

Երկրորդ հազարամյակի վերջին ձևավորված սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, իրավական, մասնավորապես՝ քրեաբանական իրողությունները հաշվի առնելով՝ օրենսդիրը նորովի է համակարգել հատուկ բնույթի քրեաիրավական նորմերը, ապաքրեականացրել է բազմաթիվ հանցանքներ, փոխարենը որպես հանցագործություն է որակել նախկինում այդպիսին չհամարվող շատ արարքներ՝ քրեաիրավական ներգործությունը տարածելով բազմաթիվ նոր հասարակական հարաբերությունների վրա:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ նոր ԶՕ-ի հատուկ մասը կառուցված է ըստ հանցագործությունների օբյեկտի: Օբյեկտն այն համասեռ հասարակական հարաբերություններն են, որոնց դեմ ուղղված է հանցագործությունը: Սակայն, եթե նախորդ օրենսգրքի հատուկ մասը բաղկացած էր 12 գլուխներից, ապա նորը բովանդակում է բաժիններ/7-ից 13/ և գլուխներ/16-ից 34/: Բաժինների կառուցման հիմքում ընկած է սեռային օբյեկտը, իսկ ըստ տեսակային կամ անմիջական օբյեկտի հատուկ մասը բաժանված է գլուխների: Փոխվել են նաև առաջնահերթությունները: Եթե նախկինում կարևորվում էր նախ պետական շահերի քրեաիրավական պաշտպանությունը/ ԶՕ-ի հատուկ մասը սկսվում էր առանձնապես վտանգավոր և այլ պետական հանցագործություններով/, այնուհետև հասարակական արժեքների և հետո միայն անձի իրավունքների պաշտպանությունը, ապա այժմ, ինչպես բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում առաջնահերթությունը տրվում է համամարդկային արժեքների, անհատի իրավունքների և ազատությունների, հասարակության նյութական ու հոգևոր նվաճումների, այնուհետև պետական շահերի քրեաիրավական պաշտպանությանը: Հին ԶՕ-ի հատուկ մասի 7-րդ բաժնի գլուխ 16-ը բովանդակում է նախորդ օրենսգրքին անծանոթ հանցագործությունների հանցակազմեր՝ հիմք ընդունելով 1991 թ-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 43-րդ նստաշրջանում առաջին ընթերցմամբ ընդունված խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների մասին օրենսգրքի նախագիծը: Հին ԶՕ-ում նախատեսված են խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հետևյալ հանցագործությունները.

- ագրեսիվ պատերազմ ծրագրելը, նախապատրաստելը, սանձազերծելը կամ վարելը,
- ագրեսիվ պատերազմի կոչերը,
- զանգվածային ոչնչացման զենք արտադրելը կամ տարածելը,
- պատերազմ վարելու արգելված միջոցներ և մեթոդներ կիրառելը,
- գեներալիզացիոն/ցեղասպանությունը/,
- էկոցիդը,
- վարձկանությունը,
- միջազգային պաշտպանությունից օգտվող անձանց կամ հիմնարկի վրա հարձակվելը:

Նշված հանցագործություններն ահարկու սպառնալիք են մարդկային քաղաքակրթությանը, հետևաբար դրանց դեմ քրեաիրավական պայքարի անհրաժեշտությունը վիճահարույց չէ:

- ԶՕ-ի հատուկ մասի 8-րդ բաժինը վերաբերում է մարդու դեմ ուղղված հանցագործություններին և ներառում է հետևյալ գլուխները.
- կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործություններ,
- անձի ազատության, պատվի և արժանապատվության դեմ ուղղված հանցագործություններ,
- սեռական անձեռնմխելիության կամ սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններ,

• մարդու և քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների դեմ ուղղված հանցագործություններ.

• ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ:

Չաջորդ բաժինը վերաբերում է սեփականության և տնտեսական գործունեություն իրականացնելու կարգի դեմ ուղղված հանցագործություններին և բացի դասական հանցագործություններից / գողություն, կողոպուտ, ավազակություն, շողթում/ նախատեսված են նաև նոր հանցակազմեր. օրինական ձեռնարկատիրական կային գործունեություն, կեղծ ձեռնարկատիրություն, ապօրինի ճանապարհով ստացված եկամուտներն օրինականացնելը, կեղծ կամ կանխամտածված սնան-կություն, մենաշնորհական գործողությունները և մրցակցությունը սահմանափակելը, իրապարակային սակարկությունների և աճուրդների անցկացման կարգը չարամտորեն խախտելը, ակնհայտ կեղծ գովազդ, առևտրական կաշառք, աուդիտորի, միջնորդ

դատավորի, նոտարի կամ փաստաբանի կողմից իրավագործությունները չարաշահելը և այլն:

Բաժին 10-ը քրեական պատասխանատվություն ու պատիժ է նախատեսում հասարակական անվտանգության և բնակչության առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար: Բնակչության առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունների շարքում հատկապես կարևորում ենք թմրամիջոցների և հոգեմեդիկամենտի նյութերի ապօրինի շրջանառության հետ կապված հանցագործությունների դեմ լուրջ և համակողմանի պայքարը, քանզի այդ հանցանքները ոչ միայն սպառնում են անձի ֆիզիկական և հոգեկան առողջությանը, այլև մեծ չափեր ստանալու դեպքում՝ ազգային գենոֆոնդին:

Հասարակական անվտանգությունը լայն հասկացություն է, ուստի հասարակական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների բաժինը ներառում է բազմաբնույթ հանցանքներ, օրինակ էկոլոգիական անվտանգության և շրջակա միջավայրի դեմ ուղղված, տրանսպորտի երթևեկության անվտանգության և շահա-գործման դեմ ուղղված, տեղեկատվական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններ: Եթե 20-ում նույնպես նախատեսված էին բնության պահպանության դեմ ուղղված արարքներ / ապօրինի որս, ապօրինի անտառահատում, ջրօգտագործման կանոնների խախտում/, սակայն նոր օրենսգրքում դրանք միավորված են մեկ գլխում, ինչը շահեկան է թե տեսական և թե գործնական առումներով: Օրենսդրի նպատակն է քրեաիրավական միջոցներով ևս նպաստել էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանմանը, բնության խելամիտ օգտագործմանը և վերարտադրության ապահովմանը՝ որպես կենսական կարևորություն ունեցող հիմնախնդրի:

Հասարակության զարգացման ներքին տրամաբանությանը համապատասխանող նորույթ է տեղեկատվական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների նախատեսումը նոր քրեական օրենսդրությամբ: Անհնար է պատկերացնել ժամանակակից հասարակությունը՝ առանց բազմաբնույթ և մեծածավալ տեղեկատվության ամենօրյա օգտագործման և առանց մեր կյանքի իրողություններից մեկը դարձած համակարգչային տեխնիկայի: Համակարգիչները հաստատուն կերպով մուտք են գործել մարդկային կենսագործունեության գրեթե բոլոր ոլորտները՝ միաժամանակ առաջացնելով հանցավոր ոտնձգություններից համակարգչային

համակարգերի, ցանցերի և տեղեկատվության իրավական պաշտպանության անհրաժեշտություն: Զրեուրեն պատժելի են ճանաչվել տեղեկատվական անվտանգության դեմ ուղղված հետևյալ իրավախախտումները՝ առանց թույլտվության համակարգչային տեղեկատվական բազա մուտք գործելը, տեղեկատվությունը վերափոխելը, համակարգչային սաբոտաժը /նեմգադուլ/, համակարգչային տեղեկատվությանը ապօրինի տիրանալը, համակարգչային համակարգ կամ ցանց ապօրինի ներթափանցելու համար հատուկ միջոցներ պատրաստելը կամ իրացնելը, վնասաբեր ծրագրեր մշակելը, օգտագործելը և տարածելը, համակարգչային տեխնիկան շահագործելու կանոնները խախտելը:

Եթե 20-ում բովանդակում էր հասարակական կարգի դեմ ուղղված հանցագործություններ, որոնք ոտնձգում էին նաև հասարակության բարոյական հիմքերի դեմ: Նոր 20-ի բաժին 11-ը վերնագրված է «Հասարակական կարգի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործություններ» և պատիժ է նախատեսում իրավունքին ու բարոյականությանը անհարիր արարքների համար, որպեսզի նաև քրեական մեթոդներով ապահովվի հասարակության բարոյական առողջությունը: 20-ի բաժին 12-ը վերաբերում է պետական իշխանության դեմ ուղղված հանցագործություններին և ներառում է հետևյալ գլուխները՝ սահմանադրական կարգի հիմունքների և պետության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններ, պետական ծառայության դեմ ուղղված հանցագործություններ, կառավարման կարգի դեմ ուղղված հանցագործություններ:

Արդարադատության դեմ ուղղված հանցագործություններ: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ նոր 20-ի հատուկ մասը եզրափակում են գինվորական ծառայության դեմ ուղղված հանցագործությունները: Այսպիսով, նոր քրեական օրենսդրության գերխնդիրը պետք է լինի անհակց իրավունքների և ազատությունների, հասարակության նյութական և հոգևոր նվաճումների, համամարդկային արժեքների լիարժեք քրեաիրավական պաշտպանությունը հանցավոր ոտնձգություններից: Մնում է հուսալ, որ կունենանք խելամիտ և կենսունակ քրեական օրենսգիրք, քանզի ինչպես Ռ. Էմերսոնն է ասել, ոչ խելամիտ օրենսդրությունը մնան է պվագե պարանի: Դրը ցիրուցան է լինում արդեն փաթաթելու փորձ անելիս:

սասայան իրավունքի վերացման ոլորտները շտապել ԱԸ օր. 29-րդ հոդվածի սերտությ
հետևում է որ ալիմենտ ստանալու հիմք համոզիսացող պայմանների բացակայությունը
բերում է ոչ թե պարտավոր ամուսնու ալիմենտ վճարելու պարտավորությունների
ազատելուն, այլ իրավասու անձի համանման իրավունքի վերացման: Օրենքում նշված
պայմանների ի հայտ գալու դեպքում, ամուսնու իրավունքը ճանաչվում է վերացած
առանց հաստատված կանոնից որևէ բացառության, որի հետևանքով էլ դատարանը չի
կարող տվյալ դեպքում այլ որոշում կայացնել: «Իրավունքը վերանուս է»
նախկանությունը խիստ կապված է «իրավունքի դադարում» հասկացության հետ, այն
դեպքում, երբ պարտավորությունից ազատումը, առավել ևս նրա որոշակի ժամկետով
սահմանափակումը, միշտ չէ որ կապված է ալիմենտային պարտավորությունների
դադարման հետ: ԱԸ օր. 29-րդ հոդվածը նկատի ունի այն պարտավորությունների
դադարումը, որոնք արդեն ինքնակամ կամ դատարանի որոշմամբ կատարվում էին:
Պարտավոր անձին ալիմենտի վճարելուց ազատել հնարավոր է այն ժամանակ, երբ
ապրտատի միջոց հատկացնելու պարտավորությունը դեռ չի իրականացել ոչ
ինքնակամ, ոչ էլ ստիպողաբար: Ապրտատի միջոց տալու պարտավորության
վերացումը, մեր կարծիքով, հանդիսանում է ալիմենտային պարտավորությունների
դադարման մասնավոր դեպք:

Կարելի է առանձնացնել ալիմենտային պարտավորությունների դադարման
հետևյալ հիմքերը.

1. ապրտատի միջոց ստանալու համար հիմք ծառայող պայմանների վերանայր,
2. ալիմենտային համաձայնագրով նախատեսված հիմքերի չգործելը կամ այդ
համաձայնագրի գործունեության ժամկետի լրանալը,
3. ամուսնալուծված կարիքավոր ամուսնու նոր ամուսնությունը,
4. ամուսիններից մեկի մահը կամ նրան մահացած ճանաչելը:

Առաջին երկու հիմքերը որպես իրենց հետևանք բերում են ամուսնու ապրտատի
միջոց ստանալու իրավունքի կորստյան: Առաջին հիմքն էլ իր հերթին հետևանք է
հետևյալ պայմանների վերացման.

- ա) նյութական կարիք ունեցող ամուսնու աշխատունակության վերականգնում (այս
պայմանը ԱԸ օրենսգրքի 25-րդ հոդվածի նոր խմբագրության դեպքում գոյություն չի
ունենա),
- բ) կարիքավորության վերացում (օրինակ, ժառանգություն ստանալու, արժեթղթերի
դիվիդենդների բարձրանալը և այլ պատճառներ),
- գ) փոփոխություն ալիմենտ վճարելու պարտավոր ամուսնու նյութական և ընտանեկան
դրության մեջ, որի հետևանքով վերջինս չի կարողանա սպորտատի միջոց հատկացնել:

ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածի համաձայն դատարանը իրավասու է, քայքայ ոչ պարտավոր,
ամուսնու ազատել սպորտատի միջոց տալու պարտավորությունից: Այնինչ ԱԸ օր. 29-
րդ հոդվածի համաձայն դատարանը պարտավոր է օրենքում նշված համաձայնեցրել
ճշտելուց հետո, իրավասու ամուսնու ալիմենտ ստանալու իրավունքը ճանաչել
վերացած:

Պարտավորությունների սահմանափակումը որոշակի ժամկետով իր բնույթով
ավելի մոտ է ալիմենտային պարտավորությունների դադարեցմանը, քանի որ նշված
ժամանակը անցնելուց հետո այն դադարում է գործելուց: Մակայն
պարտավորությունների ժամանակավոր սահմանափակումը ավելի սերտ է կապված
պարտավորություններից ազատելու հետ, քան պարտավորությունների դադարեցման
հետ, քանի որ ժամանակավոր սահմանափակման հարցը ևս կախված է դատարանի
հայեցողությունից: Հետևաբար, մեր կարծիքով, ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածը նախատեսում է
ինչպես ամուսնու ապրտատի միջոց ստանալու իրավունքից զրկելու, այնպես էլ նրա
պարտավորությունը որոշակի ժամկետով սահմանափակելու նույն հիմքերը.

- ամուսինների ամուսնական կարգադրությունը,
- ալիմենտ պահանջող ամուսնու անվայել վարքը:

ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածի կիրառման հետևանքով առաջ են գալիս մի շարք լուծման
կարիք ունեցող մի շարք հարցեր: Մասնավորապես պարզ չէ «ամուսնական

կարգադրություն» ստեղծվել է Դճ ժամանակային կարվածք նկատի ունի օրենսդիրը:
ՌԱՖՍՆ ամուսնա-ընտանեկան օրենսգրքի նախագծի բնագրի մասին ամուսինների 6 ամսից՝ կամ
ստացարկվել է ամուսնական կարգադրության համարել ամուսինների 6 ամսից,
մեկ տարուց՝ ոչ ավել ամուսնություն մեջ գտնվելը:

Որպես կանոն, երբ ամուսնական կարգադրության տևողությունը չի անցնում 6 ամսից,
դատարանները պարտավոր անձին ընդհանրապես ազատում են ալիմենտ վճարելուց,
ինչ «մեկ տարուց ավելի տևողությամբ ամուսնությունների դեպքում ալիմենտ վճարելու
պարտավորությունը դատարանները, որպես կանոն, սահմանափակում են որոշակի
ժամկետով սովորաբար հավասար այն ժամկետին, որի ընթացքում գոյատևել է
ամուսնությունը»: Եվ դա տրամաբանական է, քանի որ չի կարելի տասնյակ
տարիներով կարիքավոր ամուսնուն խնամելու պարտավորությունը դնել այն ամուսնու
կարգադրություններից, որոնք կողմի հետ գտնվել է ամուսնական
վրա, որը ալիմենտ պահանջող կողմի կամ երկու տարի (ամիսների մասին տվյալ
հարաբերություններում ընդամենը մեկ կամ երկու տարի) էր երկարատև ամուսնական
դեպքում ընդհանրապես խոսք լինել չի կարող: Երբ երկարատև ամուսնական
հարաբերության դեպքում դեռևս կարելի է խոսել ամուսինների միջև առաջացած
անձնական կապի մասին, այսպես համատեղ կյանքի այդպիսի կարճատև ընթացքի
դեպքում նույնը պետք է կարելի: Նմանօրինակ իրավիճակում դատարանը պարտավոր
է կամ ալիմենտ քանակաձևով ընդհանրապես մերժել կամ ալիմենտ վճարելու
պարտավորությունը սահմանափակել մի ժամկետով, որը համարժեք է ամուսնության
գոյատևման ժամկետին:

Կարծում ենք, որ որպես ամուսնական կարգադրության կարելի է համարել
ամուսինների ոչ ավել քան հինգ տարիների ամուսնության մեջ գտնվելը, քանի որ հենց
այդ տարիների ընթացքում է տեղի ունենում ընտանիքի ճկարկումը, ձեռք է բերվում
ամուսինների համատեղ սեփականության գալի մասը, հարաբերվում է
բնակությունների անհամապատասխանության քայքայի մասը, Երկու Գալաթի
քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման բաժնի բազմամյա տարիների
վիճակագրությունից, կարող ենք պնդել, որ ամուսնություններից գալի մասը (25-30
տոկոս) տեղի է ունենում հենց ամուսնության առաջին հինգ տարիների ընթացքում:
Մակայն որոշ դեպքերում դատարանը իրավասու է հաշվի չառնել ամուսնական
կարգադրության փաստը, անաշխատունակությունը առաջ է եկել ամուսնության
կարիքավորության հետքում ամուսնության ժամկետի փաստը, հիմքերը ամուսինների
մեջ գտնվելու պատճառով: ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածը ամուսնության
ամուսնական կարգադրության պայմանը կապում է միայն գրանցված ամուսնության
ամուսնական կարգադրության փաստը, որպես ամուսնալուծված չեն, քանի որ
հետ: Այսինքն ամուսինների փաստացի ամուսնության մեջ կարճատև գտնվել
դատարանի համար չի կարող հիմք հանդիսանալ: Բնական է, որ ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածը
կիրառելի չէ այն ամուսինների նկատմամբ, որոնք ամուսնալուծված չեն, քանի որ
նրանք գտնվում են ամուսնական հարաբերությունների մեջ և պարզ չէ թե ինչքան
ժամանակ: Այնուհետև, հարկ է նշել, որ ԱԸ օր. 27-րդ հոդվածում չկա այնպիսի ցուցում,
համակայն որի նրանում ընդգրկված կանոնը շտապելի կոչ հղություն և հրիսայի
ծննդից հետո մեկ տարվա ընթացքում ապրտատի միջոց տալու դեպքի վրա:

1. տես Тадевосян В.С. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье. "Советская юстиция", 1968г. N 17, էջ.5-7;
2. տես Коряев Н. Обязанности супругов по взаимному содержанию. "Советская юстиция", 1969, N 4, էջ.40;
3. Рабеч А.Н., Алиментные обязательства между супругами. Томск, 1974г., стр.45.

Դատարանները այսպիսի փաստի անկայության դեպքում իրավասու են ընդհանրապես
չկիրառել այս նորմը կամ հիի կնոջը ապրտատի միջոց տալու ամուսնու
պարտավորությունը սահմանափակել որոշակի ժամկետով: Այսինքն այդ կնոջ
օգտին ալիմենտ քանակաձևով միայն նրա հղություն և երիսայի ծննդից հետո մեկ

ստացող անպարտաճանաչ կողմը կարող է մուսուլման կերպով շքանցի նոր
ամուսնությունը՝ սպրտատի միջոց ստանալու իրավունքի պահպանման նպատակով:
Այդ իսկ պատճառով այն դեպքերում, երբ փաստացի ամուսնական
հարաբերություններում գտնվող ամուսինը, չի գրանցում ամուսնությունը, որպեսզի
շարունակի ալիմենտ ստանալ նախկին ամուսնուց, դատարանը պետք է կիրառի
օրենքի անպարտաճանաչ մասին ՀՀ Քաղ օր. 9-րդ հոդվածի կանոնները: Ինչ վերաբերում է
այն պայմանների վերանայուն, որոնք հիմք են հանդիսանում սպորտատի միջոց տալու
իրավունքը վերականգնելու համար, սույն պարզ չէ այն հարցը, թե կարո՞ղ է ստորոք
իրավաստ անձը ներկայացնել ալիմենտ բռնագանձելու նոր հայց, եթե նորից այդպիսի
հայց հարուցելու պայմաններ են ստա՞ջացել: Օրինակ, ալիմենտի բռնագանձումը
դադարեցվել է կարիքավորության վերանայու պատճառով կամ պարտավոր անձի
նյութական վիճակը վատացել է այն ստորիճան, որ նա ի վիճակի չէ նյութապես
օժանդակել իրավասու անձին:

Այնուհետև, ենթադրենք ալիմենտի իրավունք ունեցող անձը նորից դառնում է
կարիքավոր (ժառանգություն ստացած կամ շահած գումարները սպառվել են կամ
պարտավոր անձի նյութական վիճակը կրկին բարելավվել է՝ ստուտ բերք է ստացել
հաջողության է հասել ձեռներեցության բնագավառում): Այս իրավիճակը օրենքում
արտացոլված չէ: Կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի հայց կարող է ներկայացվել
իրավասու անձի կողմից: Հետևաբար ալիմենտի բռնագանձումը դադարեցնելու
որոշման մեջ դատարանը պետք է այդպիսի նոր հայց ներկայացնելու հնարավորություն
վերապահի: Վճռի եզրափակիչ մասում հարկավոր է նշել, որ ալիմենտի բռնագանձումը
դադարեցվում է մինչև կողմերի նյութական վիճակի փոփոխությունը: Բայց այս դեպքում
խոսք կարող է գնալ, ոչ թե ալիմենտային պարտավորությունների դադարեցման, այլ
պարտավոր անձին ալիմենտ վճարելուց ազատելու կամ, որ ավելի ճիշտ է ալիմենտի
վճարման, մինչև կողմերի նյութական դրության փոփոխության ընդհատման մասին:
Փաստորեն այս դեպքում պարտավորությունը չի դադարում գործելուց, այլ միայն
ընդհատվում է և կարող է նորից այն վերականգնվել: Այսինքն կողմերի միջև նախկին
իրավահարաբերությունները կվերականգնվեն: Այդ իսկ պատճառով գտնում ենք, որ ԱԸ
օր. 29-րդ հոդվածի ձևակերպումը ենթակա է փոփոխության (նկատի ունենալով նաև
անաշխատունակություն բառի բացատրումը՝ վերևում բերված հիմնավորում)՝
Առաջարկում ենք ՀՀ ընտանեկան նոր օրենսգրքում ունենալ հետևյալ
բովանդակությամբ հոդված.

«Մյուս ամուսնուց սպրտատի միջոց ստանալու իրավունքը, կողմերի միջև
ալիմենտային համաձայնագրի առկայության դեպքում, կորչում է.
- կողմերից մեկի մահվան պատճառով,
- այդ համաձայնագրի գործունեության ժամկետը լրանալու հետևանքով,
- համաձայն այդ համաձայնագրով նախատեսված հիմքերի:
Մյուս ամուսնուց դատական կարգով սպրտատի միջոց ստանալու իրավունքը
կորչում է.

սույն օրենսգրքի 25-րդ հոդվածի համաձայն սպրտատի միջոց ստանալու
համար հիմք ծառայող պայմանների վերանայու դեպքում,
ամուսնավորված կարիքավոր ամուսնու նոր ամուսնության դեպքում,
ալիմենտ ստացող կամ ալիմենտ վճարելու պարտավոր անձի մահվան դեպքում:
Եթե ալիմենտի բռնագանձումը կատարվել է դատարանի վճռով, սույն այն
ամուսինը, որից ալիմենտ է բռնագանձվում, իրավասու է բռնագանձումը դադարեցնելու
հայցով դիմել դատարան:
Մյուս ամուսնուց սպրտատի միջոց ստանալու իրավունքը կարող է
վերականգնվել»:

Եթե ամուսիններից մեկը, որը սպրտատի միջոց է ստանում մյուսից, տեղափոխվում
է ժերմանոց՝ ամբողջովին պետական՝ հովանավորության ներքո, գտնվում է որևէ
հասարակական կամ այլ կազմակերպության, կամ մասնավոր անձի խնամքի ներքո
(օրինակ, եթե կնքվում է բնակարանի օտարման պայուսակիր ցմառ հոգավոր

պայմանով), սույն դա կարող է հիմք հանդիսանալ ալիմենտ վճարողի համար
ալիմենտի վճարումից ազատելու համար: Այս դեպքում, պարզ է, որ վերանում է
ամուսնու կարիքավորության պայմանը: Այսինքն՝ այս դեպքում ևս կարիքավոր
ամուսինը կորցնում է մյուս ամուսնուց սպրտատի միջոց ստանալու իրավունքը, եթե
չկան բացառիկ հանգամանքներ, որոնց պատճառով լրացուցիչ ծախսերի
անհրաժեշտություն է ստա՞ջանում, (առանձնահատուկ խնամք, բուժում, հատուկ սնունդ
և այլն):

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ С.Н. АПИЯН

Обеспечение высокой юридической культуры в гражданском обществе невозможно без системы правового воспитания. Конечно, "правовое воспитание" не следует понимать упрощенно: оно не сводится только к пропаганде, разъяснению законов, а включает еще воздействие на человека всех сторон правовой жизни общества. Одновременно "правовое воспитание" содержит в себе влияние всей системы общественных отношений, которые в своей совокупности формируют высокую юридическую культуру, устойчивые правовые утверждения, необходимые для данного общества.

Основной объект воздействия права при правовом воспитании - правовое сознание, устойчиво положительно ориентированное, развитое и находящееся на должном уровне развития в обществе. В данном случае имеется в виду правовое сознание индивида, коллектива, общества в целом. Как справедливо подчеркивает Н.Л. Гранат, "идеологическое воздействие на общественное правосознание означает соответствующее воздействие на групповое и индивидуальное сознание, правовое воспитание отдельных индивидов и их групп...". Это, по его мнению, в конечном счете, обуславливает формирование и развитие общественного правосознания, так как различные виды правосознания находятся между собой в диалектической взаимосвязи и взаимозависимости. Добавим, что еще и взаимообусловленности. Так будет, на наш взгляд, более правильно.

Главным содержанием правового воспитания является приобщение людей к знаниям о государстве, праве, законности, правопорядке, правах и обязанностях, свободе личности. На основе этого у граждан должна выработаться устойчивая ориентация на законопослушное поведение, стабильная ориентация на идеалы и образы примерного поведения в демократическом обществе.

Необходимо отметить, что, несмотря на свою актуальность, проблема правового воспитания в отечественной юридической литературе почти не исследована, а в зарубежной - она ограничена расширенными определениями

См. Гранат Н.: Правовое воспитание: понятие, формы и методы осуществления. - В кн.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. - Под ред. профессора М.Н. Марченко, - М.: "Зерцало", 1998, с. 396.

его понятия. Так, по мнению Т.В. Синюкова правовое воспитание - это целенаправленная деятельность государства, общественных организаций, отдельных граждан по передаче юридического опыта. Кроме того, сюда входит систематическое воздействие на сознание и поведение человека в целях формирования определенных позитивных представлений, взглядов, ценностных ориентаций, установок, обеспечивающих соблюдение, исполнение и использование юридических норм. Другие российские ученые-юристы Р.К. Русинов и А.П. Семитко считают, что правовое воспитание - это целенаправленная деятельность по трансляции (передаче) правовой культуры, правового опыта, правовых идеалов и механизмов разрешения конфликтов в обществе от одного поколения к другому. В зарубежной юридической науке встречаются и более внятные, говоря иными словами, более упрощенные определения понятия "правовое воспитание". "Под правовым воспитанием, - пишет Н.Л. Гранат, - принято понимать целенаправленную систематическую деятельность государства, его органов и их служащих, общественных объединений и трудовых коллективов по формированию и повышению правового сознания и правовой культуры". Учитывая многоплановый характер понятия "правовое воспитание", некоторые ученые-юристы рассматривают его в широком и узком смысле. Так, по мнению Р.К. Русинова, А.П. Семенко, в широком смысле речь идет, скорее, не о правовом воспитании, "а о правовой специализации человека, когда он "воспитывается" окружающей обстановкой в целом, всей юридической практикой и поведением людей, должностных лиц - представителей государственного аппарата в правовой сфере". Разумеется, при этом у субъектов, осуществляющих правовую деятельность, должна отсутствовать прямая цель оказания

См.: Синюков Т.В. Правовое воспитание: понятие, формы, методы. - В кн.: Теория государства и права. Курс лекций. - Под ред. профессоров Н.И. Матузова, А.В. Малько. - М.: "Юрист". 1997, с. 568.

См.: Русинов Р.К., Семенко А.П. Правовое воспитание и правовое обучение. - В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: "Норма-Инфра-М", 1998, с. 336.

Гранат Н.: Правовое воспитание: понятие, формы и методы осуществления. - В кн.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. - Отв. ред. профессор М.Н. Марченко, - М.: "Зерцало", 1998, с. 395.

См.: Русинов Р.К., Семенко А.П. Правовое воспитание и правовое обучение. - В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: "Норма-Инфра-М", 1998, с. 336.

на других правовоспитательное воздействие. Однако, как показывают проведенные по этой тематике исследования, несмотря на это запрет, такое воздействие на окружающих все-таки оказывается, что обусловлено надстроечным характером воспитательной деятельности.

В узком смысле понятие "правовое воспитание" Р.К. Русиновым и А.П. Семитко толкуется как целенаправленная деятельность, направленная на "повышение правовой культуры человека, группы людей и общества в целом".

Таким образом, понятие "правовое воспитание" в узком смысле отличается от понятия "правовое воспитание" в широком смысле целенаправленностью своего воздействия на соответствующие объекты. Думается, что в этом определении отсутствует слово "непосредственной". Наличие его в определении понятия "правовое воспитание" в узком смысле заметно обогатило бы его содержание и сделало бы последнее более четким и специфичным. А вообще для ясности под понятием "правовое воспитание" в узком смысле, на наш взгляд, следовало бы понимать непосредственную деятельность соответствующих органов, учреждений и заведений государства по привитию к лицам знаний о праве, государстве, правопорядке и законности.

Опыт древнеримских юристов показывает, что воспитание правосознания необходимо начинать как можно раньше. Вспомним, как это делалось в Древнем Риме. Закон XII таблиц выставляли на городской площади. От всякого вступающего в ряды граждан юноши требовалось знание законов наизусть. Считалось, что без этого нельзя выполнять обязанности гражданина, в особенности судебские. На суде уже гражданин не мог "отговариваться незнанием законов".

Такой подход представляется нам более справедливым и гуманным, чем тот, который основан сегодня на следующем постулате: "незнание закона не освобождает от ответственности".

В нашей стране в учебные планы многих школ включено преподавание учебного курса

"Основы государства и права", что естественно, способствует
См.: Русинов Р.К., Семитко А.П. Правовое воспитание и правовое обучение. - В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: "Норма-Инфра-М", 1998, с. 336.

Подробнее об этом см.: Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов. - М.: "Высшая школа", 1983, с. 79-80.

привитию знаний о государстве и праве к детям юношеского возраста. Мы, конечно, далеки от римских традиций, основанных на особой заботе государства о развитии юриспруденции, но уже первые шаги, предпринятые коллективом ученых-юристов юридического факультета Ереванского государственного университета, явившегося инициатором создания названной книги, уже свидетельствуют о правильности избранного пути. Конечно, сейчас в Республике Армения отсутствуют благоприятные условия для формирования более высокого уровня правовой культуры масс, поднятия престижа правовой науки среди широких слоев населения, как это делалось в Древнем Риме.

Однако эти трудности можно преодолеть, здесь "игра стоит свеч". Говоря иными словами, необходимо изыскивать на стороне всевозможные средства (конечно, с использованием института спонсорства) для дальнейшего развития правовой системы нашей страны. В первую очередь требуются новые, более активные усилия по разработке научных основ правового воспитания населения Республики Армения. Большое место необходимо отводить в дальнейшем правовой пропаганде через все имеющиеся в нашей стране средства массовой информации, систему общества

"Знание" и другие каналы воздействия на членов общества. Изучение данной проблемы показывает, что в Республике Армения нужно разработать на научной основе такую систему рационального воздействия на психику, волю, сознание и чувства людей, чтобы способствовать складыванию у них зрелого и четкого позитивного отношения к праву и иным социальным нормам, действующим в армянском демократическом обществе. Действуя подобным образом, мы в конечном счете можем выработать в гражданине социально-активное поведение. Разумеется, достигнутым следует считать только то, что вошло и укрепилось в сознании человека, стало для него хорошей с точки зрения общества привычкой, нормой должного поведения. Не случайно "правовое воспитание" имеет целью развитие правового сознания человека и правовой культуры общества в целом.

Правовое воспитание - сложная и многоаспектная форма деятельности.

См.: Русинов Р.К., Семитко А.П. Правовое воспитание и правовое обучение. - В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: "Норма-Инфра-М", 1998, с. 336.

Оно является составным компонентом идеологической функции любого государства. С его помощью в обществе распространяются воззрения (представления) о праве и правопорядке. При этом используются все имеющиеся в арсенале государства средства: радио, телевидение, печать, искусство, высшие и средние специальные учебные заведения. "По мере развития и совершенствования государственности, - пишет Н.Л. Гранат, - изыскиваются все более искусные способы и формы идеологической обработки сознания масс, все более обособляется и специализируется правовое воспитание как самостоятельный вид деятельности государства, его органов и их служащих, а также органов местного самоуправления и общества в целом".

Поскольку жизнь не стоит на одном месте, а постоянно развивается и совершенствуется, то содержание, объекты, формы и способы воздействия на сознание масс и отдельных граждан также изменяются, приводятся в соответствие с требованиями времени. Но как бы они не изменялись и совершенствовались, в целом их сущность в цивилизованных государствах остается стабильной. Отдельные обновления тактического характера существенно не влияют на эту сущность, а также функции правовоспитательной деятельности.

Неизменным (в любом государстве) остается и следующий постулат: правовое воспитание невозможно без правового обучения. Они органически связаны между собой. Правовое воспитание не может происходить без правового обучения. Последнее так или иначе оказывает и воспитательный эффект, который очень важен для правового становления личности.

История свидетельствует о том, что роль воспитателя могут играть не только отдельные, специально на то уполномоченные организации, учреждения и заведения, но и отдельные личности, признанные в правовом мире авторитетами. Вспомним то внимание, которое уделялось праву, правовому воспитанию, а также почет, воздаваемый имени и мнению выдающихся юристов в Древнем Риме. Среди них особое значение придавалось сочинениям, толкованиям и консультациям пяти корифеев римской юриспруденции: Папиниана, стоящего на первом месте, Павла,

См. Гранат Н.Л. Правовое воспитание: понятие, формы и методы осуществления. - В кн.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. - Под ред. профессора М.Н. Марченко, - М.: "Зеркало", 1998, с. 395.

Ульпиана, Гая (автора дошедшего до нас учебника по праву, который назывался "Инструкцией") и Модестина. О том, какое значение придавалось в Древнем Риме правовому воспитанию свидетельствует следующий факт: законом 426 г. было установлено, что взгляды и указания других римских юристов - Сцеволы, Сабина, Юлиана и других - должны приниматься во внимание, если они не противоречат высказываниям юристов первой пятерки. Важно подчеркнуть, что мнение Папиниана было признано "побеждающим одного, но уступающим двум". Словом, право и научное комментирование права, осуществляемое в воспитательных целях, составляли как бы единое целое в Древнем Риме: на консультацию выдающегося юриста, данную по конкретному делу, можно было ссылаться как на закон. Одно это открывало широкие возможности для развития, усовершенствования и пропаганды права и юриспруденции внутри страны и за ее пределами.

Говоря о славных традициях римской юриспруденции, нельзя не забывать и то, что она воспитывала в юристах высокое чувство ответственности и преданности делу. Отклонив приказ императора Каракала (правил с 211 по 217 гг. н.э.), сочинить оправдание зверского убийства Геты - брата Каракалы, - совершенного в целях устранения соправителя, Папиниан, пренебрегая собственной участью, заявил, что оправдание убийства труднее самого убийства. За эту смелость и честность он был зверски казнен.

Организации и личности, призванные заниматься правовым воспитанием населения, должны бороться за утверждение предусмотренных хартиями идеалов в области защиты прав человека, за установление правильных взаимоотношений между личностью и государством, за исключение правового нигилизма, несущего за собой произвол, анархию, хаос.

В связи с этим главное внимание в деле повышения правовой культуры нашего общества должно обращаться на правовое обучение, информирование населения о существующих юридических нормах, в которых содержатся обязательные для исполнения предписания, о целях принимаемых законов и ознакомление с их содержанием. По нашему мнению, особенно важно ознакомление населения Республики Армения с традициями и опытом

Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов. - М.: "Высшая школа", 1983, с. 79.

правовоспитательной работы тех стран, уровень правовой культуры которых выше, чем у нас. Такой страной, по праву, может стать Россия, чей опыт в этой области всегда был поучителен. Имена таких выдающихся российских юристов-теоретиков, как В.Н. Кудрявцев, С.С. Алексеев, Д.А. Керимов, Ю.А. Тихомиров прямо ассоциируются с высокой правовой культурой, умением глубоко и всесторонне осуществлять правососпитательную деятельность.

В нашей стране очень важно обучать этой деятельности будущих юристов - профессионалов. Надо добиваться того, чтобы, учась в стенах юридических факультетов, они основную цель своей будущей деятельности видели в пропаганде идеалов, связанных с защитой прав и свобод человека и гражданина от всевозможного произвола, даже идущего от общества и государства. Основным неизменным кредо их жизни должна стать защита интересов "слабого от сильного, что является одним из центральных постулатов общемировой, общечеловеческой морали, нравственности и культуры в целом".

Таким образом, изучение проблем, связанных с раскрытием содержания понятия "правовое воспитание" имеет сегодня не только теоретическое (познавательное), но и огромное практическое значение. Оно позволит глубже осознать сущность этой важнейшей деятельности, обогатит наше представление о роли права в нашей жизни, как важнейшего общесоциального регулятора. Но, конечно, главное, которое может быть достигнуто эффективно проводимой правососпитательной работой будет создание законопослушного общества.

См.: Русинов Р.К., Семитко А.П. Правовое воспитание и правовое обучение. - В кн.: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. - М.: "Норма-Инфра-М", 1998, с. 335.

ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ ՀԱՍՎԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ Բ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Տվյալ հիմնախնդիրն իրավաբանական գրականության մեջ քիչ ուսումնասիրվածներից է: Այն պատճառները, որոնցով բացատրվում է իրավաբան գիտնականների՝ դրանով լուրջ զբաղվելու ցանկությունը չունենալը, ավելի քան շատ են, բայց դրանցից զվառվորները, մեր կարծիքով, հետևյալներն են. առաջինը՝ դրա չափազանց բարդությունը, և երկրորդը՝ դրա բովանդակությունը կազմող որոշ դրույթների՝ մեզ հայտնի վերացականությունը:

Ենթադրվում է, որ իրավաբանական պատասխանատվության համակարգի հետազոտումը հարկ է սկսել, նախ և առաջ, իր իսկ՝ իրավաբանական պատասխանատվության իրավունքի տեսության կենտրոնական և կարևորագույն ինստիտուտներից մեկի, բովանդակության բացահայտումից: Ի դեպ, չնայած իր որոշակի ուսումնասիրվածությանը, սույն հիմնախնդիրը մաս կարիք ունի տեսական խոր իմաստավորման, քանի որ դրա վերաբերյալ գրականության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքների տարաբևեռայնությունը դժվարացնում է դրա բովանդակության վերջնական սահմանման համար ուղիների որոնումը: Այլ կերպ ասած, այն մասին, թե ինչպես և ինչ պատճառների ու պայմանների ազդեցությամբ է առաջանում իրավաբանական պատասխանատվությունը և ինչ է այն իրենից ներկայացնում, սույնի գիտական պատկերացումներում չկա միանշանակ լուծում: Սակայն բոլոր հետազոտողների կողմից, որպես կանոն, առանձնացվում է պարտադիր ձևական (ոչ էական) հատկանիշ՝ բազմաձև իրավաբանական պատասխանատվության կարևոր սանուն է անձի, հասարակության և պետության շահերի պաշտպանության կարևոր միջոց¹: Դրա հետ մեկտեղ, մշվում է, որ այն հանդիսանում է իրավունքի համակարգի և իրավական կարգավորման կառուցակարգի անբաժանելի, առաջատար բաղադրամասը:

Իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը բազմատեսակետային է: Հենց այդ բազմատեսակետայնությունն է նպաստում իրավաբանական պատասխանատվության ձևերի ընդհանուր և յուրահատուկ հատկանիշների առավել հստակ բա-

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права (2-е издание, дополненное, исправленное). Под редакцией профессора Стрекозова В.Т.-М.: "ДТД", 1995, с. 334

ցահայտմանը: Իրավունքի տեսությունում վաղուց ի վեր արձատավորվել է այն կարծիքը, ըստ որի իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը որոշվում է տվյալ հասարակության իրավունքի համակարգով²:

Իրավունք կազմող իրավական նորմերը, չնայած իրենցով կարգավորվող հասարակական հարաբերությունների բազմազանությանը, պետք է ունենան ներքին միասնություն և համաձայնեցվածություն, որպեսզի ապահովեն հասարակության մեջ իրավական կարգավորման ընդհանուր սոցիալ-քաղաքական խնդրի լուծումը:

Իրավունքի համակարգը ձևավորվում է պատմականորեն և հանդիսանում է հասարակական ու սուբյեկտիվ կարգի շատ գործոնների գործողության արդյունք: Հատկապես կարևոր է այդ հաշվի առնել այսօր, երբ երկրում ընթանում է պետականության և իրավունքի հին համակարգի ոչնչացման և նորի ստեղծման գործընթաց: Այդ պայմաններում իրավունքի ազգային համակարգը չի լինի լիարժեք և արդյունավետ, եթե իր ներսում չձշակի պաշտպանիչ կառուցակարգեր, որոնք կապահովեն իր բնականոն գործելը: Իրավական պաշտպանիչ կառուցակարգերից մեկն է հանդիսանում իրավաբանական պատասխանատվությունը:

Իրավունքի առաջացումը և զարգացումը սերտորեն կապված են իրավաբանական պատասխանատվություն հասկացության, դրա ձևի, հիմունքների ու իրավունքի սուբյեկտների իրավաբանական պատասխանատվության չափի հատուկ սահմանման և իրավաբանական պատասխանատվության համակարգի ստեղծման հետ, որը կընդգրկի իրավունքի բոլոր ճյուղերը և կառուցված կլինի միասնական սկզբունքների, նպատակների և խնդիրների հիման վրա՝ պայմանավորված ազգային-պետական շինարարության պրակտիկայով:

Օտարերկրյա իրավական համակարգերի համեմատական և պատմական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իրավաբանական պատասխանատվության ցանկացած համակարգ ոչ այլ ինչ է, քան իրավունքի ոլորտում տվյալ հասարակության արժեքների համակարգի որոշակիացում:

Մեր երկրում իրավաբանական պատասխանատվության տեսության և պրակտիկայի հետագա զարգացումը «տեղապտույտի մեջ է» դրա համակարգի անբավարար ձշակման պատճառով: Ներկայումս իրավաբանական պատասխանատվության գոյու-

² Общая теория государства и права. -Л.: издат. Ленинградского университета, 1974, с.394-395

թյուն ունեցող դասակարգումը կարիք ունի ճշգրտման և լրացման: Նույնիսկ, ինչպես թվում է, այնպիսի ոչ բարդ հարցի վերաբերյալ, ինչպիսին իրավաբանական պատասխանատվության տեսակների քանակն է, իրավաբանական գրականության մեջ կան տարբեր տեսակետներ: Այսպես, «Պետության և իրավունքի տեսություն» գրքում, որի հեղինակն է Վ.Ն. Խրոպանյուկը, նշվում է, որ, կախված կատարված քաղաքացիական, վարչական կամ քրեական իրավախախտման բնույթից, տարանջատվում են քաղաքացիական, վարչական և քրեական պատասխանատվությունները¹: Պետության և իրավունքի տեսության դասագրքերից մեկում խոսքը գնում է իրավաբանական պատասխանատվության չորս, ընդ որում հիմնական ձևերի մասին. քրեաիրավական, քաղաքացիական պատասխանատվության հիմն, մյուսները՝ վեց ձև:

Իրավաբանական պատասխանատվությունն սկսվում է իրավական նորմերի կանխադրույթների խախտումով և դրսևորվում է իրավախախտողի նկատմամբ պետական հարկադրանքի միջոցների կիրառման ձևով: Վ. Մ. Լազարևի կարծիքով, իրավաբանական պատասխանատվությունն իրավախախտողի վրա դրվող պատիժն է: Այն պարտադրում է իրավախախտում թույլ տված մեղավոր անձին ենթարկել ինչ-որ բարիքներից զրկման՝ ազատությունից, գույքի տնօրինման իրավունքից և այլն: Հեղի-մասնակցում է, որ կախված այն բանից, թե որ իրավունքի ճյուղի նորմերով է նախատեսվում իրավախախտողի իրավաբանական պատասխանատվությունը, այն կարող է լինել՝ քրեական, վարչական, քաղաքացիական, կարգապահական²: Ինչպես հայտնի է, կարգապահական պատասխանատվությունը նախատեսվում է ոչ միայն աշխատանքային, այլ նաև վարչական իրավունքում: Հարկ է հիշեցնել և այն համգամանքը, որ կա կարգապահական պատասխանատվություն, իսկ կարգապահական իրավունք չկա:

Ենթադրվում է, որ իրավաբանական պատասխանատվության և դրա առանձին տեսակների ուսումնասիրման ժամանակ անպայման անհրաժեշտ է որոշել այն առաջանցող տարրերի միասնությունը և փոխադարձ կապը:

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права (2-е издание, дополненное, исправленное). Под редакцией профессора Стрехозова В.Т.-М.: "ДТД", 1995, с.335.
² Теория государства и права. Под редакцией А. М. Васильева.-М., 1983, с. 367
² Лазарев В.М. Основы государства и права Российской Федерации. - Волгоград, 1993, с. 29

ելնելով դրանից, կարելի է տալ իրավաբանական պատասխանատվության սահմանումը: Մեր կարծիքով, իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը դա նորմերի, ինստիտուտների և դրա առանձին տեսակների միագումարը և փոխգործողությունն է, որոնց պահպանումն ապահովում է իրավակարգը, իսկ իրավախախտում կատարելիս՝ որոնց կիրառումը վերականգնում է իրավակարգը:

Իրավաբանական պատասխանատվության համակարգային միասնությունն ապահովվում է իրավական կարգավորման առարկայով ու մեթոդով և պատասխանատվության միասնական սկզբունքներով:

Իրավաբանական պատասխանատվության տեսակետից որպես իրավական կարգավորման առարկա ընկալվում են հասարակական հարաբերությունները, որոնք կրում են իրավաբանական պատասխանատվության նորմերի ազդեցությունը: Իրավաբանական պատասխանատվության նորմերի իրավական կարգավորման առարկա են հանդիսանում հատուկ օգտակար, պատասխանատու գործողությունները կամ անգործությունը, իսկ իրավախախտում կատարելիս՝ հակաիրավական գործողությունները կամ անգործությունը:

Ինչպես հայտնի է, իրավական կարգավորման մեթոդն առաջացնում է հասարակական հարաբերությունների վրա իրավական ներգործության տարբեր միջոցներ և, պետության կողմից օգտագործվող՝ իրավահարաբերությունների սուբյեկտների միջև իրավական կապերի հաստատման գործելաձևեր:

Իրավախախտման համար իրավաբանական պատասխանատվության հարաբերությունների իրավական կարգավորման մեթոդի կարևոր առանձնահատկությունը հանդիսանում է իրավաբանական փաստերի բնույթը, որոնց հետ իրավունքի նորմը կապում է պատասխանատվության իրավահարաբերությունների ծագումը, փոփոխումը կամ դադարումը: Որպես այդպիսի իրավաբանական փաստ հանդես է գալիս իրավախախտողի վարքագիծը, որը կազմավորում է իրավախախտման կազմը: Եթե սուբյեկտի վարքագիծը չի համընկնում իրավախախտման հատկանիշին, ապա տվյալ անձը ենթակա չէ իրավաբանական պատասխանատվության¹:

Ասվածը վկայում է այն մասին, որ տեսության և իրավական իրողության զարգացման պահանջը պայմանավորված է իրավունքի բոլոր ճյուղերում իրավաբանական

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права (2-е издание, дополненное, исправленное). 1995, с.3:

պատասխանատվության էության հետազոտման անհրաժեշտությամբ: Պատահական չէ, որ իրավաբանական գրականության մեջ արդեն փորձեր են արվել մշակել պատասխանատվության տեսությունը՝ աշխատանքային իրավունքում², քրեադատավարական իրավունքում³, պետական իրավունքում⁴ և իրավունքի որոշ այլ ճյուղերում:

Սկսած 70-ական թվականներից, փորձեր են արվում բացահայտել քրեադատավարական պատասխանատվության բովանդակությունը՝ դրական (պոզիտիվ) ձևով: Այսպես, Ջ.Ֆ. Կովրիգի կարծիքով, այդ պատասխանատվության բովանդակությունը ներառում է.

ա) պահանջներ, որոնք ներկայացվում են քրեական դատավարության մասնակիցներին՝ նրանց կողմից իրենց դատավարական իրավունքների օգտագործման և պարտականությունների կատարման առնչությամբ.

բ) նրանց կողմից իրավունքների ակտիվորեն օգտագործման և պարտականությունների բարեխղճորեն կատարման անհրաժեշտության գիտակցումը.

գ) այն միջոցների համակարգը, որոնցով ապահովվում են իրավունքների օգտագործումը և պարտականությունների կատարումը.

դ) պարտականությունների կատարման և իրավունքների օգտագործման ժամանակ բարեխղճության գնահատականը¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ պոզիտիվ քրեադատավարական պատասխանատվությունն իրենից ներկայացնում է դատավարության մասնակցի և պետության միջև ընդհանուր երաշխավորող (ընդհանուր իրավահարաբերություն) կապ, որը ենթադրում է պետության իրավունքը՝ պահանջել դատավարության սուբյեկտներից կատարելու իրենց դատավարական պարտականությունները: Դատավարական պարտականությունների չկատարումը հանգեցնում է բացասական (նեգատիվ) պատասխանատվության առաջացման և պատժամիջոցների կիրառման: Քրեադատավարական պատասխանատվությունը Ջ. Ֆ. Կովրիգը սահմանում է որպես ի շահ արդարադատություն գործելու անհրաժեշտություն՝ իրավունքի օգտագործմամբ և պարտականությունների

² Մանրամասը տես Сыроватская А. А. Ответственность по советскому трудовому праву.-М., 1974.
³ Մանրամասը տես Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве.-Л., 1976.
⁴ Մանրամասը տես Боброва Н. А., Зржевская Т. Д. Ответственность в системе гражданско-конституционных норм.- Воронеж, 1985.
¹ Ковриг З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. - Воронеж, 1984, с. 33-59

կատարմամբ, ինչպես նաև իրավական ներգործության միջոցների կրճատման պարտականություններ՝ ոչ բարեխիղճ վարքագծի դեպքում:

Չետաքրքիր մտքեր են արտահայտել իրավաբան գիտնականները պետական իրավունքի ուղղությամբ պատասխանատվության առնչությամբ: Օրինակ, Ն. Ա. Բոբրովան և Տ. Դ. Ջրժևսկայան պետական իրավունքի ուղղությամբ պատասխանատվությունը դիտում են որպես իրավաբանական պատասխանատվության տեսակ, իսկ սահմանադրական պատասխանատվությունը համարում են ոչ միայն իրավական, այլ նաև սոցիալական պատասխանատվության բարձրագույն ձև: Որպես սահմանադրական պատասխանատվություն՝ այդ հեղինակները հասկանում են իշխանության պատասխանատվություն՝ պետական ապարատի և դրա ներկայացուցիչների իրավաստեղծ և իրավակիրառական գործունեության մեջ օրինականության վիճակի համար²:

Խորհելով այդ գաղափարների մասին, ուզում ենք ասել հետևյալը. առաջինը՝ իրավական պատասխանատվությունն ինքնին հանդիսանում է սոցիալական պատասխանատվության տեսակ, երկրորդը՝ դժվար է պատկերացնել պետական իշխանության իրավաբանական պատասխանատվությունն իրավաստեղծ գործունեության մեջ օրինականության վիճակի համար:

Դրա հետ մեկտեղ, հարկ է համաձայնել Ն. Ա. Բոբրովայի և Տ. Դ. Ջրժևսկայայի հետ՝ պատասխանատվության երկու հայտնի տեսակետների հարաբերակցության առումով նրանց եզրահանգումներին: Իսկապես, չի կարելի խոսել բացառիկորեն հետադարձ պատասխանատվությանը (օրինակ, քրեական իրավունքը) հենվող իրավունքի ճյուղերի և առավելապես պոզիտիվ պատասխանատվությամբ (օրինակ, պետական իրավունքը) ճյուղերի գոյության մասին: Քրեական պատասխանատվությունը՝ իր պատժամիջոցներով, ինչպես որ պատասխանատվության ճյուղ տեսակները, ամենից առաջ նպատակ ունի ոչ թե պատժել, այլ զերծ պահել իրավախախտում կատարելուց:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերջին ժամանակների տեսական հետազոտություններում ոչ լիարժեքորեն է հաշվի առնվում նյութական իրավունքի և իրավաբանական պատասխանատվության իրավահարաբերություններում գործընթացի միջև կապերի և հարաբերակցության հիմնախնդիրը, որոնց առկայությամբ դատավարական ձևից

² Боброва Н.А., Зржевская Т. Д. Ответственность в системе гражданских конституционных норм. Воронеж, 1985, с. 77

դուրս պատասխանատվության ենթարկելն անհնարին է: Նեգատիվ պատասխանատվությունը սահմանվում և իրականացվում է նյութական-իրավական նորմերի հիման վրա, սակայն դրա դիմադիկան սահմանվում է դատավարական նորմերով:

Կարծում ենք, որ իրավական գրականության մեջ կարևոր տեսական հարցերի շարքը պետք է դասել հետադարձ պատասխանատվության տեսակների դասակարգումը՝ ըստ իրավախախտումների տեսակների և պատժամիջոցների բնույթի (քրեական, վարչական, գույքային, կարգապահական): Սույն դասակարգումը բույլ է տալիս պարզել իրավաբանական պատասխանատվության այս կամ այն տեսակի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները՝ անկախ ճյուղային պարտականությունից: Դրա հետ մեկտեղ, դասակարգումը, կախված ճյուղային պատկանելությունից, առավել կարևոր նշանակություն ունի օրենսդրության և իրավակիրառական գործունեության կատարելագործման համար¹: Բացի դրանից, ինչպես մեզ թվում է, որ ըստ ճյուղային պատկանելության պատասխանատվության հիման վրա, որ ըստ ճյուղային պատկանելության համար և ազդեցություն է դասակարգումն առավել մատչելի է քաղաքացիների համար և ազդեցություն է գործում նրանց իրավագիտակցության ու իրավական կուլտուրայի վրա:

Արդի փուլում, իրավունքի բոլոր ճյուղերում իրավաբանական պատասխանատվության հայեցակարգն առաջադրում է մի շարք այլ փոխկապակցված տեսական հիմնախնդիրներ: Այսպես, մեր կարծիքով, առավել համակողմանի հետազոտման կարիք ունի իրավահարաբերությունների և իրավախախտումների համակարգը, ինչպես նաև իրավական պատասխանատվության և իրավական պարտականության հարաբերակցության հարցը:

Չայտնի է, որ իրավունքի բոլոր ճյուղերում իրավահարաբերությունները գործում են և՛ կարգավորիչ, և՛ պաշտպանիչ ուղղությամբ: Իրավաբանական պատասխանատվության հիմնական կապն իրավահարաբերության հետ կայանում է նրանում, որ չի կարող լինել իրավաբանական պատասխանատվություն ուղեկցում է բոլոր իրավաբանական գործունեություններին, և իրավունքի յուրաքանչյուր ճյուղում իրավահարաբերությունների յուրաքանչյուր տեսակին ուղեկցում է իրավաբանական

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права (2-е издание, дополненное, исправленное). Под редакцией профессора Стрекозова В.Т.-М.: "ДТД", 1995, с. 259-262.

պատասխանատվության որոշակի տեսակ: Իրավական կարգավորման գործընթացում սկզբում ներառվում է պոզիտիվ պատասխանատվության կառուցակարգը¹: Իսկ իրավախախտում կատարելու դեպքում ներառվում է հետադարձ (ճեզատիվ) իրավաբանական պատասխանատվության կառուցակարգը և կիրառվում են պետական հարկադրանքի համապատասխան միջոցներ, դրա համար էլ իրավունքի մեկ ճյուղի շրջանակներում պատասխանատվության նորմերի միջև գոյություն ունի սերտ կապ:

Չնայած որոշակի մշակվածությանը, իրավաբանական պատասխանատվության հայեցակարգն այսօր իրավունքի բոլոր ճյուղերում կարիք ունի ավելի խոր ուսումնասիրման: Մեր կարծիքով, այն կնպաստի օրենսդրության համակարգի իրավական կարգավորման կառուցակարգի հետագա կատարելագործմանը, քանզի օրենսդրի առջև կդնի իրավունքների և պարտականությունների, ինչպես նաև իրավունքի սուբյեկտների պատասխանատվության ավելի հստակ սահմանման սկզբունքային խնդիր:

Կարևոր է նշել, որ իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը չի կարող լինել իր իսկ մեջ պարփակված, այն սերտորեն կապված է արտաքին միջավայրի հետ, կրում է դրա ազդեցությունը և ցուցաբերում է հակազդեցություն դրա վրա:

Գիտականորեն ապացուցված է, որ իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը՝ որպես ենթահամակարգի տարր, մտնում է համասոցիալական պատասխանատվության համակարգի մեջ²: Զաղաքական վարչակարգի և տնտեսության վիճակը, որքան էլ որ այն ժխտեն, էապես անդրադառնում է համասոցիալական պատասխանատվության վրա, իսկ վերջինս՝ իրավականի:

Ինչպես հայտնի է, 80-ական թվականներին մեր հանրապետությունում, ինչպես և ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում, նկատելիորեն տնկացվեց սոցիալական պատասխանատվությունը, բազմապատկվեցին բացասական-իրավական երևույթները: Իրավաբանական պատասխանատվության կիրառման հարցերը հաճախ լուծվում էին կուսակցական մարմինների կողմից: Իհարկե, վճռորոշ դեր կատարեցին իշխանության

¹ Մանրանալ տեղա Theoria государства и права. Курс лекций. Под редак. профессора Марченко Н. (2-е издание, переработанное, дополненное).-М.: "Зерцало-Темис", 1996, с. 465.
² Մանրանալ տեղա Спиридонов Л. И. Теория государства и права. Учебник.-М.: "Проспект", 1996, 278-285

միջանցքների պաշտոնատար անձինք, ազգակցական, բարեկամական կապերը և հարաբերությունները Դա «հեռախոսային իրավունքի» պետության ժամանակն էր:

Ներկայումս իրավաբանական պատասխանատվության համակարգը պետք է գործի տնտեսական համակարգի, կրթության և դատախազության, աշխատանքային հարաբերությունների համակարգերի և կանխարգելիչ բնույթի մյուս համակարգերի հետ համաձայնեցված: Երկիրն ապրում է ծանր անցումային ժամանակաշրջան, և դրա առանձնահատկությունները հաշվի առնելը հարկավոր է հասարակական հարաբերությունների իրական վիճակն ըմբռնելու և իրավաբանական պատասխանատվության գործառույթները սահմանելու համար:

Նկատի ունենալով բեմայի բարդությունը, անհրաժեշտություն և հնարավորություն չկա այստեղ բնության առնել իրավական պատասխանատվության մյուս փոխադարձ կապերը և շփումները սոցիալական պատասխանատվության մյուս համակարգերի հետ: Կարող ենք միայն արձանագրել իրավաբանական պատասխանատվության մասին օրենսդրության հետ մնալը կենսապահանջներից և մեր երկրի պատմության ժամանակակից փուլում իրավաբանական պատասխանատվության ինքնին նվազ արդյունավետությունը:

Գաղտնիք չէ, որ իրավական պատասխանատվության արդյունավետություն հասկացության հիմնախնդիրները, իրավաբանական գրականության մեջ գիտական վերլուծության են ենթարկվել ռախկինում ևս: Դրա վերաբերյալ արտահայտվել են նաև հետաքրքիր դատողություններ և արվել են իրավագետի միտքն արթնացնող եզրահանգումներ: Ընդհանրացնելով դրանք, կարելի է անել մի շարք առաջարկություններ՝ ուղղված իրավական պատասխանատվության արդյունավետության բարձրացմանը: Մեր կարծիքով, իրավական պատասխանատվության վիճակը համապատասխանելու կախված է երեք հիմնական գործոններից: Առաջինը՝ համապատասխան իրավական նորմեր գրելու իրավաբանական տեխնիկայի մակարդակից: Երկրորդը՝ իրավակիրառող մարմինների պաշտոնատար անձանց պրոֆեսիոնալ պատրաստվածության և գործունեության մակարդակից: Երրորդը՝ երկրում իրավաբանական պատասխանատվության արդյունավետության վրա ազդող նաև այլ գործոններ, բայց նշենք միայն նրանք, որոնք հանդիսանում են իրավական պատասխանատվության հիմնական գործոնները:

Շոշափելով այդ հիմնախնդիրը, ուզում ենք նշել որոշ թերություններ, որոնք ևս ներգործում են իրավաբանական պատասխանատվության արդյունավետության մեջ: Այդ թերություններն անհրաժեշտ է ամենից առաջ փնտրել օրենսդրության մեջ: Օրինակ, կարելի է առանձնացնել քրեական օրենքի իրավակիրառման արդյունավետության վրա ազդող հետևյալ հանգամանքները.

ա) քրեական իրավունքում գնահատիչ հասկացությունների հիմնախնդիրը.
բ) քրեական օրենքի օրենսդրական սահմանումների և տերմինոլոգիայի միասնականության հարցը.

գ) քրեաիրավական նորմերի արհեստական մրցակցության գիտակցաբար «ստեղծումը» և այլն:

Ավելացնենք, որ նման հիմնախնդիրներ հանդիպում են նաև իրավունքի մյուս ճյուղերում, հատկապես՝ վարչականում: Սակայն դրանց ուսումնասիրությունը հատուկ հիմնախնդիր է, որը պահանջում է համալիր մոտեցում և հաշվի առնել առանձին վերջրած իրավունքի յուրաքանչյուր ճյուղի առանձնահատկությունը.

Ամփոփելով ասվածը, կարելի է արձանագրել, որ իրավաբանական պատասխանատվության համակարգ հասկացության բացահայտումը հսկայական նշանակություն ունի դրա արդյունավետության բարձրացման վրա ազդող գործոնների մշակման համար: Վերջիններս կարող են կատարել նաև յուրաքանչյուր երկրում ժամանակի պահանջներին համապատասխան իրավաբանական պատասխանատվության համակարգի բարելավմանը նպաստող չափանիշների դեր:

ԻՐԱՎԱՆԱԽՏՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՆԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՂՁԱՐԱՐՄԱՆ ՈՐԴԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒ Մ.ԹՈՎՄԱՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում ընթացող պետական և հասարակական ունեցվածքի սեփականաշնորհումը հիմք է դրել արձատական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային նոր վերափոխումների: Դրանք տանում են դեպի իրավական պետության նյութա-տեխնիկական բազայի ստեղծում, շուկայական նոր հարաբերությունների զարգացում, նոր քաղաքացու ձևաորում, որի աշխարհահայացքի հիմքը կազմում է բարու և չարի համամարդկային արժեքների մասին հստակ պատկերացումը: Այդ ամենը նախադրյալներ է ստեղծում մեր երկրում իրավախախտումների աստիճանական կրճատման համար: Վերջին տարիներին նկատելի է ոչ միայն պրոֆեսիոնալ հանցագործությունների կրճատումը, այլև վտանգավոր ոտնձգությունների նվազումը: Այս մասին, մասնավորապես, առաջին անգամ նշվեց 1996թ. դեկտեմբերի 6-ին կայացած Հայաստանի Հանրապետության ԵԳ և ԱԱ նախարարության կոլեգիայի նիստում:¹

Զննարկվեցին հանրապետության ներքին գործերի մարմինների օպերատիվ ծառայությունների գործունեության արդյունքները 11 ամիսների ընթացքում: Չնայած ջննարկման ընթացքում նշվեցին առանձին թերություններ, սակայն այս ուղղությամբ կատարած աշխատանքները գնահատվեցին դրական:²

Սակայն լիովին հանցավոր դոսևորումներից մենք չենք ազատվել: Բավական է նշել, որ 1997թ-ին (10 ամիսների ընթացքում) հանրապետությունում գրանցվել է 10290 հանցագործություն, ինչը 3,8 % ավել է, քան 1993-ին՝ 9903: Սակայն 2478 հանցագործություն կատարված է եղել անցած տարիներին: Ծանր հանցագործությունների քանակը աճել է 9,5 %-ով (2306-2547), իսկ 5,9 %-ով է կրճատվել է դիտավորյալ սպանությունների (համապատասխանաբար՝ 118 և 129), ինչպես նաև բռնարարությունների, բնակարանների և ավտոմեքենաների գողությունների քանակը:

¹ Դիտելով հանցագործությունների գրանցման և հաշվառման ոլորտում օրինականության ասպարեզման, նախարարության հասարակայնության հետ կապերի վարչության դերը, բացահայտելու հարցերը, կոլեգիան մշակել է մի շարք արդյունավետ միջոցառումներ, ուղղված երկրի տարածքում օրինախախտումների դեմ ներքին գործերի մարմինների հետագա կայացրի ուժեղացմանը:
² Տես «Կոլեգիայի նիստում», «02» թերթ, 1998, 12 դեկտեմբերի:

Ընդհանուր առմամբ, չնայած որոշ քանակական աճի, հանցագործության տեմպերը 1997թ. նվազելու միտում ունեին: Այսպես, բարձրագույն զՅ ԵԳՆ արտադրության մեջ գտնվող հանցագործությունների բացառությամբ տոկոսը:

Քրեական հետաքննության կարծիքով այն կազմել է 75,1% (անցյալում 71,6%), այդ թվում ծանր հանցագործությունների գծով 61% (անցյալում 54%):¹

Նշված շրջանում կատարված հանցագործությունները կարելի է բաժանել 50 տեսակների և տարատեսակների, որից 41 տեսակի բացահայտվելությունը աճել է: Դա լուրջ նվաճում էր: Ըստ ներքին գործերի և ազգային անվտանգության նախարարի կարծիքի, իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում ընդհանուր առմամբ մնում էր «բարդ, սակայն ոչ տագնապալի»:²

1997-ին բացահայտվել է քննիչների, դատախազների և դատավորների կաշառակերության 28 դեպք: Բացահայտված են հետախուզության մեջ գտնվող 1667 հանցագործ, որոնցից 1000-ը՝ զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար: Հարկ է նշել, որ նրանցից 207-ը վերադարձվել են ԱՊՀ-ի երկրներից, որի համար էլ ծախսվել է շուրջ 200 հազար ԱՄՆ դոլար:

Նշված ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության օրինապահ մարմինների աշխատակիցներից ոմանք էլ չեն գտնվել իրենց բարձրության վրա: Այդ են վկայում արձանագրված փաստերը՝ նրանք կարողացել են քաջցնել 55 հանցագործություն, որից 18-ը՝ կենտրոնական ծառայությունների, 37-ը՝ ներքին գործերի տարածաշրջանային մարմինների կողմից: Այս առնչությամբ կարգապահական պատասխանատվության են ենթարկվել 63 աշխատակիցներ, այդ թվում ղեկավար աշխատողներից 16-ը:

Դեռ չեն վերացել ոչ միայն շարքային արարքների դեպքերը, այլ օրինապահ մարմինների աշխատակիցների կողմից կատարված հանցագործությունները: 1997-ի 10 ամիսների ընթացքում տարբեր արարքների համար պատժվել են համակարգի 1764 աշխատակիցներ, 63-ի նկատմամբ հարուցվել են քրեական գործեր, իսկ 805-ը ազատվել են զբաղեցրած պաշտոններից: Հիմնականում նրանք մեղադրվել են կաշառակերության, ծառայողական դիրքը չարաչափելու համար: Նշված շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում գրանցվել են 87 դիտավորյալ սպանության և 31 սպանության փորձ, որոնց մեծ մասը երևանում:³

¹ Տես «Հանցագործության հիմնահարցը հարկ է լուծել համալիր» «Գոլոս Արմենի», 1997թ., 13 նոյեմբերի:
² Տես «Կոլեգիայի նիստում», «02» թերթ, 1998, 12 դեկտեմբերի:
³ Տես նույն տեղում:

Հարկ է նշել, որ 22 սպանություն կատարվել է հրազենի, իսկ 20-ը սառը զենքի գործադրմամբ: Հնցագործությունների զգալի մասը կատարվել է տուժողների ազգականների կողմից, կենցաղային հողի վրա ծագած վեճերից՝ շահադիտական նպատակով: 1997թ-ին կանխամտածած սպանությունները անցած տարվա 56,6%-ից աճել է 67,4-ի, բացահայտվել է նախկինում կատարված 9 հանցագործություն:¹

Այդ նույն տարում գրանցվել է 494 տնտեսական հանցագործություն (1996-ի համեմատությամբ՝ 36,8%-ով ավելի, ընդ որում անձնական գույքի խոշոր չափերի հափշտակումների քանակը աճել է 2 անգամ): Հանցագործությունների ոլորտում տնտեսական հանցագործությունները կազմում է 4,8%, բացահայտվելությունը՝ 88,6%: Պետությանը հասցված վնասից վերականգնվել է զրեթե 1 միլիարդ 200 միլիոն դրամ: Նկատելի աճ է արձանագրվում պետական ոլորտում հանցագործ տարրերի ներթափանցման և սովորային տնտեսության կազմակերպիչների հետ դրանց սերտաճի գործում:

Դիտարկվող ժամանակաընթացքում հասարակայնության ամենալայն արձագանքին արժանացան այն հայտնի գործերը, որոնց առանձնացվում էին կապված (2,8 մլն ԱՄՆ դոլ. չափով) չինական վարկի, «Հայքատնտեսություն» պետական ձեռնարկության կողմից համաշխարհային բանկից 10,5 մլն ԱՄՆ դոլարի պետական ձեռնարկության կողմից համաշխարհային բանկից 47 մլն. հնդկական ռուպի վարկի հետ, աղետի գոտու համար նախատեսված 47 մլն. հնդկական ռուպի, յուրացնելու հետ, կեղծ փաստաթղթերով որոշ շենքերի, շինությունների, տրանսպորտային միջոցների սեփականաշնորհումը Հայկոռպի վարչության կողմից և այլն: Երևանի «Լույս» արտադրական միավորման գլխավոր լաճպերի գործարանում կատարված ստուգումները բացահայտեցին հափշտակության մի շարք փաստեր և արդյունքը՝ «տարօրինակ տնտեսվարության» հետևանքով 5 մլրդ. դրամ կուտակված պարտքը:²

1997-ի 11 ամիսների ընթացքում գրանցվել է 11052 հանցագործության դեպք՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 10857-ի դիմաց և աճը՝ 195 դեպք է կան 1,8%, ընդ որում, 1998-ին գրանցված հանցագործությունների ընդհանուր զանգվածի մեջ 2565 հանցագործություն կատարվել են նախորդ տարիներից: Հարկ է նշել, որ 1998թ. 1-ին եռամսյակի, կիսամյակի, 9 ամիսների վերլուծությունները (նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածների հետ համեմատած) ցույց են տալիս, որ

¹ Տես «Կոլեգիայի նիստում», «02» թերթ, 1998, 12 դեկտեմբերի:
² Տես նույն տեղում:

կայուն ձևով նվազում են բոլոր գծերով արձանագրված հանցագործությունների դեպքերը, և սա, ինքնին, դրական երևույթ է:¹

Ջրեական հետախուզության գծով արձանագրված 6355 հանցագործություններից (1997թ. նույն ժամանակահատվածում 5711) 2761-ը ծանր հանցագործություններ են նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 2573-ի դիմաց, այսինքն՝ ծանր հանցագործություններն աճել են շուրջ 9%-ով, որին զուգընթաց հարկ է փաստել, որ ընթացիկ տարվա 3, 6, 9 ամիսների համեմատական վերլուծությամբ առկա է աճի տեմպերի նվազման միտում: Ավելացնենք նաև, որ քրեական հետախուզության գծով գրանցված հանցագործություններից 1029-ը կատարվել են նախորդ տարիներին:

Չնայելով հանցագործությունների՝ որակ չկազմող ընդհանուր աճին, որոշ կատեգորիայի հանցագործությունների թիվը ջնհարկվող ժամանակահատվածում նվազել է: Այսպես, դիտավորյալ սպանության դեպքերը նվազել են 10-ով (104-94), սպանության փորձերը՝ 7-ով (38-31), բռնաբարությանը և բռնաբարության փորձերը՝ 9 դեպքով, անձնական գույքի խոշոր և ասանձնապես խոշոր չափերի գողությունները՝ 65 դեպքով: 15 դեպքով էլ նվազել են նաև մահվան ելքով մահապարհատրանսպորտային պատահարները:

Գնահատման է արժանի հանցավորության աճի տեմպերի վերլուծությունը: Հաշվետու ժամանակաշրջանում արձանագրված հանցագործությունների որոշ թվական աճով հանդերձ, տեմպերն ընդհանրապես նվազման միտում ունեն, և կարելի է կանխատեսել, որ առաջիկայում այդ զարգացումները կպահպանվեն: Սեփականության դեմ ուղղված հանցագործությունների կազմում անձնական ունեցվածքի դեմ ուղղված հանցավոր ոտնձգությունների թիվը կազմել է 1978՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 1759-ի դիմաց, աճը կազմել է 219 դեպք կամ 12,4 %, որը մեծամասամբ պայմանավորված է խարդախության միջոցով անձնական ունեցվածքի հափշտակումների դեպքերի աճով, որոնցով արձանագրվել են 60,2 %-ով ավելի հանցադեպեր, քան նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածում (284-454), ընդ որում, այստեսակ հանցագործությունների տեսակարար կշիռն ընթացիկ ժամանակամիջոցում անձնական ունեցվածքի գողության կազմում 23 % է 1997-ի նույն ժամանակահատվածի 16 %-ի դիմաց:²

¹ Տես «Հանցավորություն 97» (11 ամիս), թվեր, փաստեր, վերլուծություն.- «02» թերթ, 1997թ. 11 դեկտեմբ.

² Տես նույն տեղում:

Թվային տվյալների այս համադրումը պատահականորեն չի արվում. դեռևս կան բազմաթիվ «քաղաքացիներ» (թվերի աճը հենց դրա մասին է խոսում), ովքեր «բացառիկ» վստահություն են ձեռք բերում և իրենց խարդախանքների տարրոտայնը զցում մարդկանց, որի պատճառով նրանց զգալի մասը կորցնում է իր ապրուստի վերջին ունեցվածքը, հանգամանք, որի վրա էլ բեվեռում ենք մեր հայրենակիցների ուշադրությունը և զգոնությունը: Վստահորեն պետք է արձանագրել, որ խարդախության 454 դեպքը դեռևս շատ հեռու են մեր իրականությունում կատարվող այդպիսի իրողությունների թվական տվյալներից:

Որոշակի ակտիվացում է նկատվում բնրամոլության, բնրամիջոցների ապօրինի շրջանառության դեմ տարվող պայքարի ոլորտում. արձանագրվել է 514 այդպիսի հանցագործություն, որը 16 %-ով ավելի է, քան 1997-ի նույն ժամանակամիջոցում: Սա, իհարկե, այդ ոլորտի պայքարը կազմակերպող և համակարգող նորաստեղծ վարչության և նրա տարածքային օղակների ակտիվ, հաստատական աշխատանքի արդյունքի ասիմանը է:

Միաժամանակ պետք է փաստել, որ այս բնագավառում պայքարի արդյունավետության ցուցանիշների լրիվությունը կարելի է երաշխավորել միայն հանրապետությունում բնրամոլների քանակը գոնե մոտավոր ճշտելու պայմանով (ըստ բնրամիջոցների ապօրինի շրջանառության դեմ պայքարի վարչության տվյալների՝ այս պահին հաշվառման մեջ է գտնվում 620 անձ):

Նկատելիորեն ակտիվացել է տնտեսության ոլորտում կատարված հանցագործությունների հայտնաբերման և բացահայտման գործընթացը: Հայտնաբերվել և բացահայտվել են 541 հանցադեպեր՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 337-ի դիմաց, աճը կազմել է 204 դեպք, կամ 60,5%: Հաշվի առնելով տնտեսության ոլորտում կատարվող հանցատեսակների ջողարկվածությունը, հանցավորության դեմ պայքարի այս ոլորտում պետք է էլ ավելի նպատակամղված և նպատակալաց աշխատանքներ կազմակերպել, գործընթացը դարձնել էլ ավելի դյուրընթաց:¹

Հասարակությանը լրջորեն անհանգստացնում է տնտեսության ոլորտում կատարվող չարաչափումների դեպքերը, և մենք ակնկալում ենք, որ յուրաքանչյուր անձի քաղաքացիական պարտքը պետք է լինի, օժանդակելու և անձնակարևորը՝ մերկացնելու և վնասագերծելու հանցագործներին ու հանցավոր խմբերին:

¹ Տես նույն տեղում:

Օպերատիվ-ժառայական գործունեության մեկ բնագավառի վերլուծության մասին և, 11 ամիսների ընթացքում արձանագրվել է 1837 դեպք, որը պատժելի են 33 ջրեական օրենսգրքի 75 հոդվածով (իսկական զինվորական ծառայության հերթական զորակոչից խուսափելը): 1996թ. անցած 11 ամիսներին գրանցվել են այդպիսի 2657 դեպք, այսինքն՝ 820 դեպքով կամ 30 %-ով նվազել են ջրեական պատասխանատվության ենթարկված անձինք: Սա անկասկած, ուրախացնող և հուսադրող հանգամանք է. 820 երիտասարդներ, նրանց ծնողներ և հարազատներ այս տարի ավելի, քան նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածում, գիտակցել են իրենց 3այրենիքի առջև քաղաքացիական, հայրենասիրական, արդիական պարտականությունը կատարելու անհրաժեշտությունը: Կարծում ենք, մոտ ապագայում նման երևույթները կհիշվեն որպես անցյալի տխուր իրողություններ:

Նկատելիորեն բարելավվել է վերը նշված և այլ ուղղություններով ու հանցատեսակներով բացահայտման գործում տարվող աշխատանքների արդյունավետությունը, 1998-ի 11 ամիսների ընթացքում ջրեական հետախուզության զօնվ արձանագրված հանցագործությունների բացահայտման տոկոսը վարույթով կազմում է 75,4%՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի 71,6%-ի դիմաց, այդ թվում ծանր հանցագործություններով հանապատասխանաբար՝ 62,4 և 54,7 %:

1997-ի նույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ 1998-ին բարելավվել են նաև բացահայտման ցուցանիշները սպանություններով (+12,4%), մարմնական վնասվածքներով (+10,4%), այդ թվում ծանր մարմնական (+17,5%), բռնաբարություններով և բռնաբարության փորձերով (+7,2%), պետական ունեցվածքի գողություններով (+4,8%), անձնական ունեցվածքի գողությունները կողոպտուով (+12,2%), ավազակային հարձակմամբ (+4,5%), խարդախությամբ (+13,4%) և այլն:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ 1997 թվականին բացահայտվել է նախորդ տարիներին կատարված սպանությունների 8 դեպք:¹

Ամփոփելով ջրեական իրադրության հակիրճ քննադիրը (որը շտկումների կենթարկվի նախարարության գործունեության տարեկան արդյունքների ամփոփումով) պետք է փաստել, որ նախարարության կողմից ձեռնարկված կազմակերպչական և գործնական համալիր միջոցառումների շնորհիվ հաջողվել է վերահսկել հանրապետության օպերատիվ իրավիճակը և, ամբողջությամբ վերջրած, ապահովել իրավակարգը ողջ հանրապետության մասշտաբով:

¹ Տես նույն տեղում:

1998թ. երկրում նկատելիորեն բարելավվում է ջրեական իրավիճակը: Այսպես, այդ տարվա երեք ամիսների ընթացքում ընդհանուր առմամբ հանրապետությունում կատարվել է 1300 հանցագործություն (1997թ. նույն ժամանակահատվածում 1724), որից 313 ծանր հանցագործություններ (1997թ.՝ 726), դիտավորյալ սպանություններ 10 (1997թ.՝ 25), քաղաքացիների անձնական գույքի ոստնգություն՝ 614 (1997թ.՝ 818) և 130 բնակարանային գողություն (1997թ.՝ 191):²

3այաստանի 3անրապետությունում իրավակարգի հետագա ամրապնդումը մնում է հրատապ խնդիր: «3անցագործության դեմ պայքարելու հիմնահարցը պետք է լուծել համալիր ծրագրով». այս կարծիքին է ներքին գործերի և ազգային անտանգության նախարար Ս.Սարգսյանը: Նրա կարծիքով միայն իրավապահ պայքարը չի կարող արդյունավետ լինել, եթե դրանով զբաղվեն միայն իրավապահ մարմինները: Շատ կարևոր են նաև քաղաքացիների հասարակական-իրավական մթնոլորտը, գիտակցությունը, երկրում տիրող բարոյա-հոգեբանական վիճակը: Այնուամենայնիվ նախարար Ս.Սարգսյանը համարում է, որ չի կարելի թուլացնել իրավապահական մարմինների գործունեությունը բերելով սոցիալական պատճառները:²

Ինչո՞ւ են պայմանավորված հանցավոր դրսևորումները 3այաստանի 3անրապետությունում: 3արցի միշտ պատասխանը գործնական նշանակություն ունի իրավախախտումների կրճատմանը և վերացմանը՝ նախատող միջոցներ մշակելու համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հանցագործության պատճառների ուսումնասիրությունը կապված է չափազանց բարդ պրոբլեմների հետազոտման հետ: Այստեղ չի կարող լինել միանշանակ լուծում: Խոսքը շատ գործոնների փոխգործության մասին է, որոնք կրում են օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթ: Ընդ որում, հարկ է տարբերել հանցավորության պատճառները, որպես հասարակական երևույթ և կոնկրետ հանցագործության պատճառները:

3այտնի է, որ իրավախախտումների հիմնական պատճառների հիմքում ընկած են հասարակական կյանքի անոմալիաները և հենց մարդու անկատարելությունը: 3այաստանի 3անրապետությունում իրավախախտումներ ծնող պատճառների շարքում հարկ է նշել նախ և առաջ տնտեսական, սոցիալական և բարոյական պատճառները: Դրանք սնուցող միջավայր են հանդիսանում տարբեր չարաչափումների, հափշտակումների, կաշառակերության, մարդկային կյանքի և

¹ Ս.Սարգսյանը երեք ամիսների արդյունքների մասին «Գոլոս Արմենի», 1997թ. 23 ապրիլի:
² Տես նույն տեղում:

առողջության դեմ ունեցած վնասների համար: Կյանքը ցույց է տալիս, որ հանցավորության վիճակի և հասարակությունում իրավազանց վարկի որոշակի ազդեցություն ունի իրավադաշտի հոգեֆիզիոլոգիական և կենսաբանական առանձնահատկությունները:

Բացի այդ, մեր հասարակությունում գոյություն ունեն հանցագործություններ ծնող ուրիշ պատճառներ և: Դրանք աճում են վերը նշված պատճառների հիման վրա, բայց ունեն ավելի հստակ դրսևորում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ մեր գրականության մեջ մինչև Չայաստանի Չանրապետության հռչակելը, ելնելով քաղաքական մղումներից այդ պատճառները չէին նշում, ինչը, քնական է, քարոզացնում էր հանցավորության դեմ պայքարը:

Չանցավորության ամենատարածված պատճառների թվին են դասվում՝ քնակության ծանր նյութական, անկայուն տնտեսական վիճակը, անգործությունը, կյանքի գորշությունը, հարեցողությունը, որոշ անձանց ծագումը օրենքին հակառակ տնտեսական ոլորտում մեքենայությունների շնորհիվ «արագ» հարստանալ, վրեժը:¹ Չայաստանի Չանրապետությունում հանցավորության պատճառների մեկ այլ խումբ են կազմում դպրոցում և ընտանիքում երեխաների դաստիարակության հետ կապված թերությունները, վերջիններիս հրապուրանքը թմրանյութերով, որոշ, այդ թվում իրավապահ մարմիններում աշխատող անձանց իրավական գիտակցության և կուլտուրայի ցածր մակարդակով պայմանավորված պատճառները:²

Իրավախախտումներին նպաստող օբյեկտիվ պայմանների և հանգամանքների թվին են պատկանում վարչա տնտեսական գործունեության թերություններն ու սխալները: Եվ դրանց հիմքն են հաճախ հանդիսանում պետական համալսարանների հանգեցնող նյութական արժեքների պահպանման և հաշվառման գործում առկա ոչ հստակ գործընթացը:³

¹ Տես «Չանուն բարձր կարգապահության», «02» շաբաթաթերթ, 1992թ. 8 ապրիլի: «Գրականային գործություններ», «02» շաբաթաթերթ, 1992թ. 8 մայիսի: «Եվս մեկ հանցագործ խնդրվորում», «02» շաբաթաթերթ, 1992թ. 11 սեպտեմբերի: «Չախ լուրի պատճառով», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 23 ապրիլի: «Վրեժը վաղեմիության ժամանակ էր», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 30 ապրիլի: «Ով է սպանում կնոջ հայրերին», «02» շաբաթաթերթ, 1995թ. 25 փետրվարի: «Ոնկնետ», «02» շաբաթաթերթ, 1996թ. 25 հունիսի: «Կրակոցներ մշուշում», «02» շաբաթաթերթ, 1996թ. 25 մայիսի: «Նրանք ամենուրեք են և դա հուզում է ինտելեկտին», «02» շաբաթաթերթ, 1998թ. 2 մայիսի և այլն:
² «Բարոյականության փլուզումների տակ», «02» շաբաթաթերթ, 1993թ. 22 մայիսի: «Չախի շտապել են միջոցները», «02» շաբաթաթերթ, 1993թ. 19 հունիսի: «Զգուշացե՛ք թմրանյութերից», «02» շաբաթաթերթ, 1996թ. 20 ապրիլի: «Միամիտ գողություն», «02» շաբաթաթերթ, 1996թ. 25 մայիսի: «Զեռին եկավ մեր բակը», «02» շաբաթաթերթ, 1996թ. 2 մայիսի և այլն:
³ Տես «Չայակարի փախցնել», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 30 հունիսի: «Չախի շտապելներ», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 1 հոկտեմբերի:

Չանցագործությունների զգալի մասը կատարվում են քաղաքացիների կենցաղային պայմանների, ազատ ժամանցի ոչ ճիշտ և հաճախ ոչ բավարար կազմակերպված լինելու պատճառով: Չայտնի են տարբեր դրդապատճառներով անձի հաճախ գրանցվում են հանրակացարաններում, կատարված խուլիգանության դեմ ուղղված հանցագործությունների ոչ եզակի դեպքեր: Դրանց մի զգալի մասը հաճախ գրանցվում են հանրակացարաններում, չի կազմակերպվում հիաստեղծ ուր չեն պահպանվում ներքին կարգուկանոնը, չի կատարվում հասկողությունը և ամենակարևորը քացակայում է դաստիարակական կարգի խախտումները, վարդույնը՝ սկսվող հարկեցողությունն է, հասարակական կարգի խախտումները, որոնք էլ վերաճում են հանցավոր դրսևորումների: Դրանցից կառանձնացնելի մեկ հանցատեսակ՝ ավտոմեքենայի առանցումները: Օրինակ՝ 1992թ. ներքին գործերի մարմինների աշխատակիցների կողմից հայտնաբերված էր ոչ սթափ վիճակում գտնվող ավտոմեքենաներ առանց գողների մեծ խմբավորում:¹

Ի դեպ, մեր հանրապետությունում իրավախախտումներին նպաստող պայմանների շարքում հատուկ տեղ է զբաղեցնում հարեցողությունը: Չենց հարեցողության հողի վրա էլ կատարվում են հանցագործությունները մեր մեծամասնությունը, զխավորապես՝ ծանր: Չարեցողության տարածումը մեր հանրապետությունում հաճախ կախված է հասարակական այն պատճառների հետ, որոնք նպաստում են հանցավորությանը, այսինքն՝ գիտակցության ցածր մակարդակի, հակահասարակական սովորությունների, անձի ոչ բավարար զարգացածության հետ: Առանձնակի պատճառների շարքում, որոնք պայմանավորում են հարեցողության աճը հայ հասարակությունում՝ անգործությունն է, տնտեսական վիճակի անկայունությունը, քնակաբանային ճգնաժամի սրացումը, սոցիալիստիկ պահանջմունքների, այդ թվում սպիրտային ճգնաժամի պահանջմունքների հետ կապված, ժամանցի, արդյունաբերության զարգացումը, դրանց խրախուսումը և շահագործումը:

Իհարկե, նշված պատճառները ինքնին առայժմ կոնկրետ հանցավոր գործողություններ չեն ծնում: Նրանք միայն նպաստում են մեր հասարակությունում մեծաշնորհային հոգեբանության, հակահասարակական սովորությունների պահպանմանը: Չայտնի է, որ շատ քաղաքացիներ միևնույն իրավիճակում իրենց կարող են դրսևորել տարբեր կերպ: Դժանք տրվում են հասարակական նպատակներին, ձգտում են լավ աշխատել, համարելով սեփական քայլերը և

¹ Տես «Ես երևանի փողոցներում», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 20 օգոստոսի: «Սպանություններ», «02» շաբաթաթերթ, 1998թ. 19 հունվարի: «Երեք տարի անց», «02» շաբաթաթերթ, 1998թ. 2 մայիսի: «Կազմակերպված հանցավորության հետ պայքարի մասին», «02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 12 մարտի:

հասարակության, և այնպես էլ՝ անձնական շահերի հետ: Ոմանք էլ հանդես են գալիս մեծաշնորհի դերում, դրանք եսանդներն են, անազնիվ, իրավապարզին անտարբեր մարդիկ: Հակահասարակական վարքի իրականություն դառնալու հնարավորությունը մեծ չափով նպաստում է նաև այլ գործոններ՝ մասնավորապես, անձի բարոյական նկարագրի պայմանները, նրա հոգեբանական առանձնահատկությունները: Դրանք կապված են հստակ և նպատակամետ աշխատանքի կազմակերպման, ազգային եկամտի բաշխման, կոմունալ-կենցաղային սպասարկման ոլորտում պետական և հասարակական մարմինների վարչա-տնտեսական գործունեության թերությունների հետ:¹

Դրանց մյուս մասն էլ պայմանավորված է դաստիարակչական և գաղափարախոսական աշխատանքների ոլորտում տեղ գտած քաղաքականության հետ:

Կարծում ենք, որ հանցավորության դեմ պայքարը, հարկ է սկսել անձի ձևավորման Գիշտ դավաջեցի: Անձի ձևավորումը, որի ընթացքում մշակվում է բարոյական, հասարակական դիրքորոշում, կախված է շատ նախապայմաններից: Լախ և առաջ պետք է կարևորել ընտանեկան դաստիարակությունը:

Առաջին, չափազանց պատասխանատու փուլում, ընտանիքը մարդու կյանքում վճարող դեր է կատարում հասարակության լիարժեք անդամ դաստիարակելու գործում: Պատահական չէ, որ ժողովուրդն ասում է, որ նայած, թե ինչպես է անցել մանկությունը, ով է տարել երեխային ձեռքից բռնած, ինչ է մտել նրա գիտակցության և սրտի մեջ շրջապատող աշխարհից, դրանից էլ որոշակի չափով կախված է անցել մարդ կրթանա նա: Արդյոք ընտանիքից դուրս կօգ առաջագրեմ հայացքներով ակտիվ քաղաքացի, թե մենք կատանանք խեղձած գիտակցությանը բարոյագուրկ պոտենցիալ իրավախախտ՝ ահա այսպիսին է ընտանեկան դաստիարակության խաղաղարտը: Այսպիսով, ընտանեկան դաստիարակությունը կրում է ոչ թե մասնավոր բնույթ, այլ՝ հանդիսանում է հասարակական կարևոր փուլ: Որքանով կյանքը քարելավված է, որքանով կենցաղային բնույթի արժեքներ են տրամադրվում երիտասարդ սերնդին, այնքանով դժվար է դաստիարակել և այնքանով էլ աճում է դաստիարակությանը առնչվողների պատասխանատվությունը:

Իրավական պետությունը մշտապես իրականացնում է ընտանեկան դաստիարակությանը նպաստող պայմանների բարելավման միջոցներ: Այսպես, Հայաստանի Հանրապետությունում անընդհատ նյութական օգնություն է ցուցաբերվում անապահով ընտանիքներին, սույն թվականից էլ գործում է

¹ Տես, «Հայաստանի փախցնել».-«02» շաբաթաթերթ, 1994թ. 30 հունիսի:

«սոցիալական նպաստը», և ամրապնդման ու կայունացման առողջ միտումներ են նկատվում նախադարձական հիմնարկների ցանցում:

Այսպես երեխան ստանում է ոչ միայն դրական դասեր: Առայժմ մեր երկրում քիչ չեն այն օբյեկտիվ հանգամանքները, որոնք խաչնդրտում են անձի դաստիարակությանը, խեղաթյուրում են աճող սերնդի պատկերացումները: Որոշ չափով դրանք առավելապես կապված են երկրի հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում դաստիարակչական աշխատանքների բուլացման և ոչ Գիշտ կազմակերպման հետ:¹

Երեխայի դաստիարակության վերաբերյալ թյուր մեթոդների և նպատակների պատճառով հաճախ ժողովները կուրորեն պաշտպանում են երեխաներին տարրական ժանրաբերվածությունից, ձգտում են ամեն կերպ հեշտացնել կյանքը, բավարարել ցանկությունները, որի հետևանքով էլ դաստիարակում են բոթև կյանքին ձգող, աշխատանքային հմտություններից զուրկ, աշխատել չցանկացող ինքնահավանի:

Ոչ ոլորին դաստիարակությունը, մանկության տարիներից ամրակալված հակահասարակական հայացքները կարող են հանգեցնել հանցագործության: Դաստիարակության գործընթացում նման սուրբկտիվ հեղումները հաճախ ավելի վտանգավոր են, քան որոշ առկա դժվարությունները: Գլխավոր պատճառը քաղցրված է ծնողների սխալ դիրքորոշումների մեջ:

Ընտանիքի սոցիալական դաստիարակչական դերի վրա, ամենատեսական ազդեցություն ունեն ծնողների փոխարարքությունները:

Ընտանեկան խաթարումները, իսկ վատթարագույնը՝ նրա փլուզումը, լուրջ հոգեբանական վնաս են հասցնում երեխաներին, թուլացնում են ծնողական իսկողությունը, դեռ չկազմավորված անձի վրա վնասակար սովորությունների ազդեցության համար պայմաններ են ստեղծում, ինչը դեռահասի մոտ խեղձած պատկերացումներ է ծնում մարդկային փոխարարքությունների և բարոյական արժեքների մասին:

Լավ հայտնի է ծնողների անձնական օրինակը երեխաների բարոյական հիմքերը դաստիարակելու գործում: Աճող մարդը համեմատում է իր վարքը նրանց հետ: Եվ եթե առօրյա կյանքում նրան մատուցում են հասարակական կյանքը արիամարելու, ընչաքաղցության, երեսպաշտության և հարբեցողության դասերը, ապա քուրդ այդ ոչ տեսանելի դրակները իրենց կնիքն են դնում երեխայի

¹ «Դպրոցը օգնության կարիք ունի»- «Ռեսպուբլիկա Արմենիա» 1998թ. 7 մայիսի:

գիտակցության և սովորությունների վրա, հետագա վարքում դրանք վերարտադրելու սպառնալիք կատեղծեն: Ընտանեկան ոչ կանոնավոր իրավիճակը, դաստիարակության գործում առկա թերությունները՝ հակահասարակական հայացքների հնարավոր աղքատությանը են: Հանցավոր վարքով հղի մեծատեսի դիդեորոշումները հաղթահարելու հետ կապված խնդիրը կայանում է ընտանեկան դաստիարակության մակարդակը բարձրացնելու, երեխաների վարքի համար ծնողների պատասխանատվությունը բարձրացնելու մեջ:

Անձի ձևավորման գլխավոր լծակներից մեկը, եթե ոչ կարևորը, դպրոցն է: Աշակերտներին ժամանակակից գիտելիքներով զինելու, համապատասխան գիտական մակարդակ ապահովելու հետ պետք է զուգահեռաբար դպրոցը վաղ տարիքից երեխաներին ներարկի մարդասիրության, կենցաղային նորմերի համակեցության հմտություններ՝ ապահովելով ուսուցման, կրթության ու աշխարհայացքի, բարոյական կերպարի միասնություն: Վերջին տարիներին իրականացվում են դրական փոփոխություններ աճող սերնդի ուսուցման գործում: Եվ այնուամենայնիվ, այդ գործընթացում ժամանակ առ ժամանակ ի հայտ են գալիս թերություններ ու բացթողումներ, որոնք ինքնին չեն հանգեցնում իրավախախտումների, տակայն որոշակի պայմաններում կարող են դրսևորել իրենց նեգատիվ դերը:

Շատ հաճախ դա աշակերտներին ինքնուրույն գործունեությամբ պատրաստելու թերազնահատումն ու խնամքն է, որոնք ծնում են կյանքին խնամառու մոտեցում, ընտանիքի հետ թույլ կապն է, դպրոցական և ընտանեկան դաստիարակության միասնության անբավարար լինելը:¹ Առօրյա կյանքը ցույց է տալիս, որ մանկավարժները միշտ չէ, որ կարողանում են ներթափանցել երեխաների հոգևոր աշխարհը, ինչը ոչ միայն թուլացնում է նրանց դաստիարակչական ազդեցությունը, այլև երբեմն տանում է դեպի դեռահասների հարմարվողականությունը: Կենսական անհրաժեշտություն է ծագում վերացնել դպրոցական դաստիարակության համակարգից այն ամենը, ինչը թելուզ որոշ չափով կարող է բերել երիտասարդության խեղված հայացքների ձևավորմանը:

Իրավական պետության ներդաշնակ անձ ձևավորող դպրոցից և ընտանիքից բացի, մարդուն բարոյական դաստիարակության մեջ մեծ դեր է հատկացվում այնպիսի գործունի, ինչպիսին է կենցաղային շրջապատը, որի հետ մարդիկ անընդհատ շփվում են առօրյա կյանքում:

¹ Տես, «Հանցավորության դեմ միասնական ճակատ», «02» շաբաթաթերթ, 1993թ., 15 մայիսի:

Հարցերի ողջ համալիրից կարևոր է ուշադրություն դարձնել տարբեր հակահասարակական տարրերի, կրկնահանցագործների, հարբեցողների վնասակար ազդեցության վրա, իրենցից մեծատիրական հայացքների, ժողովրդավարական հասարակությունում բարոյական արժեքների և փոխարարությունների մասին ալլասերված պատկերացումների աղբյուր ներկայացնող: Նման անձանց ազդեցության տակ ամենից հաճախ ընկնում է երիտասարդությունը, որին նրանք փորձում են ներարկել հակահասարակական վերաբերմունք կյանքի նկատմամբ, հասարակության օրենքների արհամարհում, ինչը հաճախ կործանում է դեռահասներին, տանում նրանց դեպի հանցավոր ուղի: Այսօր մեծատիրական դիդեորոշումների նման օջախի դեմ պայքար կազմակերպելու թույլ կողմերից մեկն էլ հանդիսանում է գործող արտադրական կուլեկտիվների և հասարակական կազմակերպությունների կողմից իրենց անդամների կյանքի պայմաններից կտրվածությունը, նրանց «անձնական կյանքին» չմիջամտելը, որը էապես նեղացնում է դաստիարակչական աշխատանքի շրջանակները և բերում նրան, որ կուլեկտիվները հաճախ հայտնվում են իրենց աշխատակցի հանցավոր վարքի փաստի առաջ, ընտանիքում սխալ վարք, բարոյական անկումը չպետք է անտարբեր թողնեն կուլեկտիվին և նրանց պարտավոր են ապահովել անձի միջամտությունը, որպեսզի կանխեն նրա վերջնական կործանումը:

Հակահասարակական հայացքների ծագման էական գործոններից մեկն էլ կապված է անձի կրթամշակութային մակարդակից: Նրա հայացքների նկատմամբ նրբանկատությունը այնքան բարձր է, որքանով ցածր է անձի մշակութային զարգացումն ու նրա կրթությունը: Պարզեցված հետաքրքրասիրությունների և պահանջմունքների բազայի վրա ավելի հեշտ են զարգանում մեծատիրական հավակնությունները, որոնք հանգեցնում են անձի նկատմամբ տարբեր ուղեծրությունների և այլ իրավախախտումների:

Մշակույթի և կրթության հարցերը իրավական պետությունում այսպիսով լուրջ նշանակություն են ստանում հանցավոր դրսևորումների ակտիվության բարձրացման, գործում: Խոսքը կրթամշակութային հիմնարկների ակտիվության բացառելու, ուսումը օրինախախտումների վերացման, դպրոցը թողնելու դեպքերը բացառելու, ուսումը ընդհատելու մասին է: Այդ ամենը ոչ միայն կապահովի բնակչության մշակութային մակարդակը, այլև կվերացնի մեր երկրում իրավախախտումների հնարավոր աղբյուրը:

Անձի գիտակցության մակարդակը, կարող են հանցավոր վարք ծնել ոչ թե մասին արդեն խոսվել է վերևում, կարող են հանցավոր վարք ծնել ոչ թե

ինքնըստինքյան, այլ որոշակի իրավիճակից կախված, ստույգ իրադրության մեջ, ուր իրենց զգացնել են տալիս հակահասարակական հայացքները: Իրավախախտումներ կատարելուն նպաստող նման իրավիճակ ստեղծվում է տարբեր պատճառներով:

Նշված դրությունը գործնական կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ մատնացույց է անում իրավախախտումների դեմ պայքարի երկու ուղղությունների դեպի հակասական հայացքների վերացումը տանող քաղաքացիների դաստիարակությունը և հանցագործություն կատարելու համար բարենպաստ պայմանների և իրավիճակների հետամուտ վերացումը:

Հանցավորության դեմ պայքարի կարևոր ուղղությունն է հանդիսանում վճռական պայքարը հարրեցողության դեմ: Այստեղ անհրաժեշտ է լայնորեն կիրառել համալիր միջոցառումներ, սկսած բացատրական աշխատանքից ընդհուպ մինչև հարրեցողների նկատմամբ պետական հարկադրման խիստ միջոցների, ներառյալ դատարանի որոշմամբ դրանց բուժաշխատանքային պրոֆիլակտիկում տեղավորելը և հարրեցողության դեմ հարկադիր բուժում կիրառելը:

Չի բացառվում այս չարիքի դեմ հետևողական պայքարում Հայաստանի Հանրապետությունում հասնել սահմանափակ դրական արդյունքների: Այսպես, մեր կարծիքով, դրական արդյունք կտար ակոհության խմբի արտադրության և վաճառքի սահմանափակումը, խրոնիկ հարրեցողությամբ տառապող մարդկանց սոցիալական օգնություն ցույց տալը, հարրեցողության վաղ կանխարգելման ժամանակակից կենտրոնների ստեղծումը:

Հարրեցողությունը Հայաստանի Հանրապետությունում խթանող մի շարք օբյեկտիվ պատճառների հետ մեկ տեղ, գոյություն ունի գործոնների շարան, որոնք հակադրվում են նրա տարածմանը: Այսպես, մեր երկրի գիտական հասարակայնության կողմից անհերքելիորեն ապացուցված է այն մեծ վնասը, որը հասցնում է հարրեցողության, ինչը ներթափանցող է քնակության զգալի շերտերի գիտակցության մեջ և հաշվի է առնվում որոշ կուսակցությունների կողմից: Նրանց ծրագրերի համապատասխան պահանջները կարող են պետական ծրագրի մասը դառնալ:

Միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր վերջ տալ մեր երկրում հարրեցողության տարածմանը նպաստող իրավիճակին և ստեղծել պայմաններ նախնինում ակոհության խմբի քանակը չարաշահող մարդկանց համար կանոնավոր աշխատանքային կյանքով ապրելու նպատակով:

Եզրափակելով, անհրաժեշտ է նշել, որ հանցավորության դեմ պայքարելու ուղղությամբ և այն ծնող պատճառները վերացնելու իրավապահական մարմինների

գործունեությունը իրականացվում է մեր երկրում հանցագործությունների վերացմանը ուղղված լայնածավալ փոխապակցված միջոցառումների շրջանակում:

Հանցավորության հաղթահարելու խնդրի հաջող իրականացումը ենթադրում է նպատակաուղղվածություն, պետական հիմնարկների և արտադրությունների, արհմիությունների և այլ հասարակական կազմակերպությունների, քնակության լայն շերտերի համակարգված գործողությունների միասնություն:

մեծ ինքնուշ Բուլխալ

Становление органов управления культурой в Армении развитие законодательства о ней (1920-1970гг.)

К. Д. Акопян

Одной из важнейших задач, вставших перед народом Армении после установления в ней Советской власти, было развертывание социально-культурного строительства и организация органов управления этой областью.

Приказом Ревкома Армении от 12 декабря 1920 г. был создан Народный комиссариат просвещения, которому, наряду с осуществлением других задач, поручалось руководство социально-культурным строительством¹. Одним из главных задач этого наркомата являлась ликвидация старой системы управления культурой в стране. Задача эта была решена на основании приказа Наркомата просвещения от 17 декабря 1920 г. "О реорганизации культурно-воспитательного дела"². Вскоре вместо ликвидированных земских и городских просветительных отделов на местах были образованы отделы народного образования ревкомов.

В целях расширения масштабов культурно-просветительской работы декретом Ревкома от 17 декабря 1920 г. были национализированы музеи, библиотеки, хранилища древних рукописей, типографии, издательства и другие учреждения и предприятия, занимавшиеся культурной деятельностью.

Важное значение для развития культуры в Армении имело создание 7 июня 1921 г. Государственного издательства³.

¹ См.: История государства и права Советской Армении. Книга первая. Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1974, с. 70.

² "Собрание декретов и приказов ССРА", вып. 1.-Эчмиадзин, 1921, с. 23.-На арм. яз.

³ "Собрание декретов и приказов ССРА", вып. П. -Эчмиадзин, 1922, с. 55

На базе национализированных культурно-просветительских учреждений Эчмиадзина (книгохранилища, музея, типографии) по декрету Ревкома от 5 февраля 1921 г. был создан Эчмиадзинский культурно-исторический институт, переименованный в том же году в Эчмиадзинский научный институт, сыгравший важную роль в становлении научной интеллигенции в Армении¹.

Большую роль в развитии театрального искусства сыграло открытие в августе 1921 г. Армянского государственного театра, а в 1922 г.

- передвижного армянского театра².

Первоначально Народный комиссариат просвещения не имел Положения которое регламентировало бы деятельность этого органа в соответствии с задачами, поставленными перед ним. Это, естественно, отрицательно сказывалось на осуществлении возложенной на него миссии. Вопросы, связанные с организацией и компетенцией Народного комиссариата и его местных органов, в этот период определялись решениями съездов Советов, ЦИК и СНК Армении, а также отдельными актами, издаваемыми по культуре³.

Только в 1924 г. СНК ССР Армении утвердил Положение о Наркомате Просвещения, возложив на него ряд важных обязанностей, в числе которых было и руководство культурно-просветительской работой⁴. Изменения структуры этого органа в течение 1920-1923 гг. несколько не отразились на его компетенции в области управления культурой.

¹ См.: Худавердян К. С. Культурная революция в Советской Армении (1920-1940 гг.). -Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1966, с. 146.

² См.: История государства и права Советской Армении. Книга первая, с. 75.

³ Подробнее об этом см.: Худавердян К. С. Культурная революция в Советской Армении (1920-1940гг.), с. 22-37, 49-57, 101-135.

⁴ См.: История государства и права Советской Армении. Книга первая с. 71.

Сознавая культурно-воспитательное воздействие искусства на массы, правительство Армении на всех этапах государственного строительства, наряду с расширением и совершенствованием всех видов культуры принимало меры к развитию и пропаганде армянского национального искусства. Республика располагала специально созданными культурными учреждениями, руководство которыми осуществляло Управление по делам искусств при Совете Министров Армянской ССР. Управление имело несколько отделов: театров, музыкальных учреждений, учреждений изобразительных искусств, по контролю за зрелищами и репертуаром, художественной самодеятельностью и др.

Для использования творческого опыта мастеров искусств при начальнике Управления действовал художественный совет, созываемый не реже трех раз в год. Состав его утверждался Советом Министров Армянской ССР по представлению начальника Управления по делам искусств¹.

Местными органами Управления по делам искусств были отделы культурно-просветительной работы исполкомов районных и городских Советов. Одним из важнейших учреждений, действовавших в рассматриваемый период под руководством Управления по делам искусств при Совете Министров республики и способствовавшим широкому распространению армянского национального искусства как в нашей стране, так и за её пределами, был Дом культуры Армянской ССР в Москве².

Указом Президиума Верховного Совета Армянской ССР от 17 апреля 1953 г. в нашей стране впервые было образовано Министерство культуры, которому были переданы все функции Управления по делам искусств республики³.

1. См.: История государства и права Советской Армении. Книга вторая. - Ереван: изд-во Академии Наук Армянской ССР, 1978, с.70.
2. См.: Там же, с.71.
3. "Ведомости Верховного Совета Армянской ССР", 1953, №1, с.10.

Расширение прав союзных республик в середине 50-х годов коснулось и сферы социально-культурного строительства. Это потребовало разработки и принятия новых правовых актов, призванных регулировать отношения, возникавшие в области науки, культуры и искусства.

30 декабря 1956 г. Совет Министров Армянской ССР принял постановление "Об утверждении Положения о Министерстве культуры Армянской ССР"¹.

По этому Положению Министерство культуры Армянской ССР осуществляло руководство учреждениями кинематографии, искусства, культурно-просветительными учреждениями, издательским делом, книжной торговлей, полиграфической промышленностью, высшими и средними специальными учебными заведениями, детскими музыкальными и художественными школами.

В области кинематографии Министерство культуры Армянской ССР руководило делом развития киносети республики, производством научно-популярных, хроникально-документальных и видовых кинофильмов;

утверждало литературные и режиссерские сценарии, календарно-постановочные планы и сметы. Министерство разрешало производство кинофильмов и выпуск их на экраны Армянской ССР; контролировало соблюдение утвержденных Министерством культуры ССР технических норм и правил эксплуатации киноустановок государственной киносети, а также киносети всех ведомств и организации на территории Армянской ССР; разрабатывало и осуществляло мероприятия, обеспечивавшие высокое качество показа кинофильмов и правильное ведение билетного хозяйства. На Министерство было возложено осуществление контроля за техническим состоянием киносети Армянской ССР, за соблюдением

1. Положение о Министерстве культуры Армянской ССР утверждено постановлением Совета Министров Армянской ССР от 30 декабря 1956г., № П-439.

хозяйства. На Министерство было возложено осуществление контроля за техническим состоянием киносети Армянской ССР, за соблюдением установленных Министерством культуры СССР правил выдачи разрешений на открытие и эксплуатацию кинотеатров и их киноустановок на территории Армянской ССР, независимо от их ведомственной подчиненности, а также условий и порядка прекращения и приостановления их деятельности в случае нарушения правил и норм эксплуатации. Министерство культуры Армянской ССР осуществляло на основе указаний Министерства культуры СССР государственный контроль за кинорепертуаром и демонстрацией кинофильмов, а также за всеми видами рекламы на кинокартины, проводило на территории Армянской ССР кинофестивали и т.п.

Оно управляло также художественно-зрелищными предприятиями и учреждениями республиканского подчинения и через отделы культуры исполкомов местных Советов руководило художественно-зрелищными предприятиями и учреждениями местного подчинения; утверждало репертуар

театров и концертных учреждений республиканского подчинения; направляло и контролировало репертуар художественно-зрелищных предприятий местного подчинения; приобретало художественные произведения для пополнения фонда государственных музеев и галерей республиканского подчинения; обеспечивало охрану памятников истории и искусства на территории Армянской ССР.

Министерство направляло и контролировало деятельность Армянского театрального общества, а также направляло деятельность Союза писателей Армении, Союза композиторов Армении и Союза художников Армении в деле создания произведений для театрально-зрелищных учреждений¹.

По Положению на Министерство культуры Армянской ССР возлагалось руководство культурно-просветительными учреждениями, государст-

¹ См.: Там же, с.2

венными массовыми и научными библиотеками, музеями, клубными учреждениями, лекционными бюро, парками культуры и отдыха и осуществление контроля за их работой. Министерство координировало и направляло деятельность ведомств Армянской ССР, колхозов и других организаций в развитии и построении сети культурно-просветительских учреждений; организовывало книгоснабжение и комплектование библиотек Армянской ССР, распределяло и использовало книжные и музейные фонды Армянской ССР; координировало дело подготовки и переподготовки кадров клубных, библиотечных, музейных работников; осуществляло руководство развитием художественной самодеятельности в государственной и колхозной сети культурно-просветительских учреждений; оказывало методическую помощь профсоюзным и другим общественным организациям в деле развития художественной самодеятельности.

В задачи Министерства культуры Армянской ССР входило составление сводных годовых и перспективных тематических планов издания литературы республиканскими книжно-журнальными издательствами, представление этих планов на утверждение Совета Министров Армянской ССР и Министерство культуры Армянской ССР утверждало непосредственно планы выпуска политической, художественной, научно-популярной, детской, учебной и другой литературы; руководило выпуском литературы и осуществляло контроль за идейным содержанием и оформлением изданий; осуществляло контроль за организацией книгоиздательского дела и книжной торговли в Армянской ССР. Оно разрабатывало предложения об упорядочении работы издательств, установлении тиражей выпуска книг; рассматривало и представляло на утверждение в Совет Министров Армянской ССР и Министерство культуры СССР планы развития сети книжной торговли в Армянской ССР¹.

¹ См.: Там же, с.3

Из Положения видно, что Министерство культуры Армянской ССР руководило подведомственными полиграфическими предприятиями в деле выпуска книжно-журнальных изданий и изобразительной продукции; контролировало деятельность полиграфических предприятий на территории Армянской ССР независимо от их ведомственной подчиненности и представляло соответствующим органам заключения по вопросам, связанным с открытием и закрытием типографий и издательств Армянской ССР.

Аппарат Министерства культуры Армянской ССР был построен по производственно-отраслевому принципу (Главное управление по производству фильмов, Главное управление по делам искусств, Главное управление культурно-просветительных учреждений, Главное управление кинофикации и кинопроката, Главное управление учебных заведений и кадров, Армянское объединение книжной торговли и др.).

Местными органами Министерства культуры являлись отделы культуры в городах и районах, осуществлявшие руководство местным культурным строительством. Их компетенция была столь же многообразна, как и компетенция Министерства культуры, но она распространялась на территорию данной административно-территориальной единицы. Отделы культуры являлись органами исполкома соответствующих Советов депутатов трудящихся и находились в "двойном" подчинении. По горизонтали они подчинялись данному исполкому, по вертикали - управлению культуры Министерства культуры республики.

Переход к "общенародному" государству и связанные с этим изменения в области социально-культурного строительства вызвали в начале 70-х годов необходимость обновления правовой базы деятельности органов управления культурой республики.

17 апреля 1970 г. Совет Министров Армянской ССР утвердил новое Положение о Министерстве культуры Армянской ССР¹.

В соответствии со ст.53 Конституции Армянской ССР Министерство культуры Армянской ССР являлось союзно-республиканским министерством, которое в своей деятельности подчинялось как Совету Министров Армянской ССР, так и Министерству культуры СССР.

Из ст. 1 Положения явствовало, что Министерство культуры Армянской ССР было призвано осуществлять руководство развитием театрального, музыкального, хореографического, изобразительного, декоративно-прикладного, эстрадного искусства и культурно-просветительной работой в республике. Одновременно оно несло ответственность за состояние и дальнейшее повышение идейно-художественного уровня этих видов искусства, а также за совершенствование культурно-просветительной работы "в целях коммунистического воспитания советских людей, наиболее полного удовлетворения их культурных и эстетических запросов"².

Согласно ст.2 Положения главными задачами Министерства культуры Армянской ССР являлись:

- дальнейшее развитие советского искусства как искусства социалистического реализма, основанного на ленинских принципах партийности и народности;
- всемерное содействие взаимному обогащению и сближению культур братских народов на основе идей интернационализма;
- организация работы по созданию высокохудожественных произ-

¹ Положение о Министерстве культуры Армянской ССР утверждено постановлением Совета Министров Армянской ССР от 17 апреля 1970г., N 201

² Там же, с.1.

- ведений искусства, раскрывающих величие ленинских идей и показывающих деятельность Коммунистической партии и Советского государства, достижения народов СССР, армянского народа, богатство и многообразие социалистической действительности;
- повышение роли культурно-просветительных учреждений в идейно-политическом воспитании и культурном росте населения;
- укрепление и развитие материальной базы учреждений культуры и искусства, выполнение заданий государственного плана и обеспечение строгого соблюдения государственной дисциплины;
- проведение единой технической политики, внедрение новейших достижений науки и техники и передового опыта, обеспечение высоких технико-экономических показателей производства на предприятиях системы Министерства;
- внедрение научной организации труда и управления, обеспечение учреждений, организаций и предприятий системы Министерства квалифицированными кадрами, создание условий для наилучшего использования знаний и опыта работников, выдвижение на руководящую работу молодых, хорошо зарекомендовавших себя специалистов;
- осуществление капитального строительства на подведомственных организациях и предприятиях, рациональное использование капитальных вложений и повышение их эффективности, снижение стоимости и сокращение сроков строительства, своевременный ввод в действие строящихся объектов;
- финансирование в установленном порядке подведомственных предприятий и организаций, руководство их финансовой деятельностью, осуществление контроля за использованием финансовых ресурсов и организация в системе Министерства контрольно-ревизионной работы;

- улучшение жилищных и культурно-бытовых условий работников учреждений, организаций и предприятий системы Министерства, создание для них безопасных условий труда¹.

Министерство культуры Армянской ССР в соответствии с возложенными на него задачами:

- изучало основные тенденции развития советского искусства и осуществляло государственные заказы на создание произведений искусства, проводило конкурсы и другие мероприятия, обеспечивающие создание высококачественных и высокохудожественных произведений драматического, музыкального, хореографического, изобразительного, декоративно-прикладного, эстрадного искусства; организовывало работу по переводу с других языков лучших драматических произведений и текстов для музыкальных произведений в целях публичного исполнения;
- проводило работу, направленную на повышение идейного и художественного уровня репертуара театров, концертных организаций, художественных коллективов, определяет порядок формирования репертуара и осуществляет контроль за его идейно-художественным уровнем;
- организовывало проведение концертной деятельности и гастролей, проводит фестивали и декады профессионального и самодеятельного искусства, конкурсы художественных коллективов и исполнителей, художественные выставки, смотры культурно-просветительных учреждений и другие мероприятия, связанные с показом достижений культуры и искусства армянского народа и народов СССР;
- организовывало работы по переводу для публичного исполнения лучших драматических произведений и текстов для музыкальных произведений, формированию репертуара театрово-зрелищных предприятий и проведение в республике концертной деятельности и

1. Там же, с. 2

Гастролей предусмотренных в подпунктах "а", "б" и "в") осуществлялись Министерством культуры Армянской ССР в соответствии с установленным порядком;

- организовывало проектирование памятников, монументов и бюстов, идущих общегосударственного значения, и осуществляет контроль за идейным уровнем и художественным качеством сооружаемых памятников, монументов и бюстов;

- осуществляло контроль за постановкой дела охраны, использования, ремонта и реставрации исторических памятников, контроль за содержанием в сохранности и реставрацией памятников живописи и скульптуры (не связанных с памятниками архитектуры), произведений графики и предметов декоративного искусства, литературных памятников а также учета, охраны музейного имущества;

- приобретало для пополнения фондов музеев. Государственной картинной галереи и выставок произведения изобразительного, декоратив-

но-прикладного искусства и другие экспонаты;

- содействовало развитию художественных промыслов в республике и повышению качества массовой художественной продукции;

- организовывало работу подведомственных культурно-просветительных учреждений по идейно-политическому воспитанию и повышению культурного уровня населения, развитию массового художественного творчества; оказывает методическую помощь культурно-просветительным учреждениям системы других министерств и ведомств, осуществляет контроль за их деятельностью; координирует в установленном порядке работу библиотек, независимо от их ведомственной подчиненности¹.

¹ Там же, с. 3

Кроме того, оно: координировало работы по материально-техническому оснащению парков культуры и отдыха, садов, зеленых зон, штовых площадок; принимает меры по развитию форм культурного обслуживания населения в местах массового отдыха;

- разрабатывало в установленном порядке проекты перспективных и текущих планов развития сети государственных театрально-зрелищных предприятий и культурно-просветительных учреждений, рассматривает и утверждает годовые, квартальные и месячные планы подчиненных ему предприятий, организаций и обеспечивает выполнение этих планов;

- принимало меры к оснащению учреждений культуры культуринвентарем, музыкальными инструментами и техническими средствами в соответствии утвержденными в установленном порядке нормативами;

- организовывало подготовку специалистов со средним специальным образованием в области культуры и искусства в учебных заведениях системы Министерства; организует повышение квалификации работников культуры и искусства; в установленном порядке утверждает программы и разрешает выпуск учебников и учебных пособий по специальным дисциплинам для учебных заведений искусства, а также утверждает учебные планы для музыкальных и художественных школ; направляет в Министерство культуры СССР соответствующих работников культуры и искусства на повышение их квалификации;

- рекомендовало к записи на грамофонные пластинки произведения армянского искусства и литературы;

- в установленном порядке награждало передовых работников культуры и искусства грамотами, дипломами и применяет иные виды поощрения;

- организовывало выполнение планов культурных связей с зарубежными странами; вносило в Совет Министров Армянской ССР и Министерство культуры СССР предложения по вопросам культурных связей;

- осуществляло мероприятия по охране социалистической собственности на предприятиях и в организациях системы Министерства;

- организовывало и контролирует постановку бухгалтерского учета и отчетности, рассматривает и утверждает сводные отчеты и балансы управлений, предприятий, учреждений, организаций, находящихся в подчинении Министерства; составляет периодические и годовые отчеты по всем видам творческой, производственной и хозяйственной деятельности Министерства, осуществляет финансовый контроль и производит документальные ревизии в учреждениях и предприятиях системы Министерства¹.

В силу ст.3 Положения Министерство культуры Армянской ССР осуществляло руководство развитием искусства и культурно-просветительной работой, как правило, через театрально-зрелищные предприятия, отделы культуры исполкомов районных и городских Советов депутатов трудящихся, управляло подведомственными учреждениями, организациями и предприятиями.

Министерство культуры Армянской ССР, отделы культуры исполкомов районных и городских Советов депутатов трудящихся, подведомственные театры, концертные организации, художественные коллективы, библиотеки, музеи, клубы и другие театрально-зрелищные предприятия и культурно-просветительные учреждения, музыкальные и художественные школы и другие подведомственные учреждения, организации и предприятия составляли единую систему Министерства культуры Армянской ССР. По Положению Министерство культуры Армянской ССР и органы управления культурой на местах осуществляли практическую деятельность в тесном сотрудничестве с Союзом советских писателей Арме-

¹Там же, с.4

нии, Союзом композиторов Армении, Союзом художников Армении. Союзом архитекторов Армении, Армянским театральным обществом и Хоровым обществом Армении, Обществом по охране исторических памятников, а также с профсоюзными, комсомольскими и другими общественными организациями (ст.4).

Министерство культуры Армянской ССР в своей деятельности руководствовалось Законами СССР и Армянской ССР, указами Президиума Верховного Совета СССР и Президиума Верховного Совета Армянской ССР, постановлениями и распоряжениями Правительства СССР и Правительства Армянской ССР, приказами Министерства культуры СССР, а также другими нормативными актами и настоящим Положением и обеспечивает правильное применение действующего законодательства в учреждениях, организациях и на предприятиях системы Министерства¹.

Из ст.5 Положения видно, что Министерство культуры Армянской ССР обобщало практику применения законодательства по вопросам, отнесенным к его компетенции, разрабатывало предложения по его совершенствованию и вносило их в установленном порядке на рассмотрение

Совета Министров Армянской ССР. Министерство культуры Армянской ССР возглавлял министр, назначаемый в соответствии с Конституцией Армянской ССР Верховным Советом Армянской ССР, а в период между сессиями - Президиумом Верховного Совета Армянской ССР с последующим внесением на утверждение Верховного Совета Армянской ССР. Он имел заместителей, назначаемых Советом Министров Армянской ССР. Распределение обязанностей между заместителями министра производилось министром культуры Армянской ССР.

1. Там же, с.5

В соответствии со ст.8 Положения в Министерстве культуры Армянской ССР образовывалась коллегия в составе министра (председатель) и заместителей министра по должности, а также других руководящих работников министерства и отдельных деятелей культуры и искусства.

Часы коллегии министерства утверждались Советом Министров Армянской ССР.

Коллегия Министерства культуры Армянской ССР на своих регулярно проводимых заседаниях рассматривала основные вопросы развития искусства, культурно-просветительной работы и другие вопросы деятельности Министерства, обсуждала вопросы практического руководства учреждениями, организациями и предприятиями, проверки исполнения, подбора и использования кадров, проекты важнейших приказов и инструкций, заслушивала доклады и отчеты управлений, отделов, других подразделений Министерства, учреждений, организаций и предприятий системы Министерства, а также отделов культуры исполкомов районных и городских Советов депутатов трудящихся¹.

Решения коллегии проводились в жизнь, как правило, приказами министра. В случае разногласий между министром и коллегией министр проводит в жизнь свое решение, докладывая о возникших разногласиях Совету Министров Армянской ССР, а члены коллегии, в свою очередь, могли сообщать свое мнение в Совет Министров Армянской ССР (ст.11 Положения).

Министр культуры Армянской ССР, как видно из ст.9 Положения, несет персональную ответственность за выполнение возложенных на министерство задач и обязанностей, устанавливал степень ответственности заместителей министра, начальников управлений, отделов и других подразделений министерства за руководство отдельными областями деятель-

1. См. : Там же, с.6

ности министерства, а также за работу учреждений, организаций и предприятий системы министерства.

Положение определяло основные формы деятельности министра культуры Армянской ССР. Так, согласно ст.10 этого правового документа в пределах компетенции министерства он издавал на основании и во исполнение действующих законов, постановлений и распоряжений Совета Министров СССР и Совета Министров Армянской ССР, а также приказов и инструкций Министерства культуры СССР приказы и инструкции, обязательные для исполнения местными органами культуры, учреждениями, организациями и предприятиями системы Министерства, и проверял их исполнение¹.

Приказы, инструкции, а также указания министра культуры Армянской ССР по входящим в его компетенцию вопросам искусства и культурно-просветительной работы являлись обязательными для министерств, ведомств и организаций Армянской ССР и подчиненных им культурно-просветительных учреждений.

Министр культуры Армянской ССР в необходимых случаях издавал с руководителями других министерств и ведомств Армянской ССР совместные приказы и инструкции.

По Положению (ст.12) для рассмотрения основных вопросов развития искусства, культурно-просветительной работы и массового художественного творчества в Министерстве культуры Армянской ССР создавались художественные, научно-методические и экспертные советы из высококвалифицированных специалистов, творческих работников, представителей творческих союзов и других организаций.

Состав указанных советов и положения о них утверждались министром культуры Армянской ССР.

В силу ст. 13 Положения структура и численность работников аппарата Министерства культуры Армянской ССР утверждались Советом

¹ Там же, с.7

Министров Армянской ССР по согласованию с Министерством культуры СССР, что свидетельствовало об ущемлении суверенитета нашей республики¹.

Штатное расписание центрального аппарата Министерства, а также положения об управлениях, отделах и других подразделениях Министерства утверждались министром культуры Армянской ССР.

Министр культуры Армянской ССР в установленном порядке организовывал предприятия и учреждения, создавал организации и изменял внеочередных случаях их подчиненность управлениям, отделам и другим организациям Министерства.

Министерство культуры Армянской ССР имело печать с изображением Государственного герба Армянской ССР и со своим наименованием, что свидетельствовало о том, что министерство являлось юридическим лицом.

Одним из существенных пробелов Положения следует считать отсутствие в нем указания на основные методы работы Министерства культуры Армянской ССР. Не были отражены в Положении и ведущие принципы организации и деятельности этого министерства, за исключением коллективности. Однако и последний не был представлен в сочетании с единоначалием, что свидетельствовало о его полном несостоянии.

Основные направления работы Министерства культуры Армянской ССР были даны очень расплывчато. По нашему мнению, для их лучшего восприятия следовало бы их обобщить и несколько конкретизировать, а потом в специальную главу Положения, могущую иметь такое название: "Ведущие направления деятельности Министерства культуры Армянской ССР". Конечно, главным недостатком Положения, по нашему мнению, являлось его чрезмерно идеализированное содержание, что накладывало свой негативный отпечаток на него.

¹ Там же, с. 8

Новое Положение о Министерстве культуры по делам молодежи и спорта Республики Армения: достоинства и упущения

К. Д. Акопян

Провозгласив независимость Республики Армения, армянский народ приступил к обновлению старой правовой системы. В Декларации о независимости Республики Армения от 23 августа 1990 г., положившей начало становлению национальной государственности нашего народа, говорилось, что прежние законы и иные нормативные акты сохраняют свою юридическую силу, если они не противоречат идеалам бархатной революции и не мешают утверждению принципов народовластия, в числе этих правовых актов оказалось и Положение о Министерстве культуры Армянской ССР от 17 апреля 1970 г. Данным правовым документом Министерство культуры Республики Армения руководствовалось вплоть до середины июня 1996 г. Однако кардинальные изменения, произошедшие в экономической, политической и общественной жизни Республики Армения, потребовали реорганизации структуры Министерства культуры Республики Армения. В новых исторических условиях это Министерство должно было объединить под своей эгидой культуру, спорт и дела молодежи, т.е. оно было призвано курировать три очень важные сферы общественной жизни.

Соответственно возникла необходимость в разработке и принятии правового акта, могущего регулировать отношения, возникающие в сфере культуры, спорта и удовлетворения потребностей молодежи. Вскоре он был принят. Им стало Положение о Министерстве культуры, по делам молодежи и спорта, утвержденное 15 июня 1996 г. решением премьер-министра Республики Армения.

В ст. I Положения говорится, что Министерство культуры, по делам молодежи и спорта - республиканский орган исполнительной власти,

который осуществляет руководство данной системой, подчиняясь в своей деятельности правительству Республики Армения.

Положение четко определяло задачи министерства. Согласно ст.4 этого правового документа на него возлагалось:

- а) осуществление единой государственной политики РА в области сохранения культуры и культурных ценностей, искусства, спорта и молодежи и контроль за внедрением её в жизнь;
- б) разработка и обеспечение осуществления ежегодных, перспективных и целевых планов социально-экономического развития областей системы;
- в) разработка мер улучшающих деятельность областей армянского музыкального, театрального и изобразительного искусства;
- г) создание условий, содействующих воплощению полных художественных ценностей в театре, музыке, драматургии и других областях искусства и распространение их наилучших завоеваний;
- д) обеспечение благоприятных условий и возможностей для /граждан/ жителей Республики Армения в целях приобщения последних к достижениям мирового и национального культурного богатства и спортивной жизни;
- е) участие в разработке проектов законодательных актов, относящихся к компетенции министерства;
- ё) обеспечение информативными, методическими и инструктивными материалами для деятельности предприятий, учреждений и организаций системы;
- ж) обеспечение целевого и результативного использования выделенных бюджетных средств;
- з) участие в разработке государственных заказов по линии культуры;

- и) сотрудничество в области сохранения культурных ценностей и памятников, по вопросам искусства, спорта и молодежи с органами государственного управления РА, негосударственными организациями, а также с соответствующими органами зарубежных стран и международными организациями;
- к) разработка (планов) программ подготовки качественных специалистов, перспективных и кратковременных программ улучшения квалификации.

В соответствии с этими задачами определялась и компетенция Министерства культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения. Из ст.5 Положения видно, что оно осуществляет следующую многогранную деятельность:

- а) создает и закрепляет гарантии свободного развития всех областей /всех/ культуры и искусства, творческой и организационно-экономической самостоятельности;
- б) организовывает историко-художественные выставки, фестивали и другие культурные мероприятия;
- в) обеспечивает государственную поддержку в целях участия армянского искусства в зарубежных фестивалях и кинорынках;
- г) разрабатывает научно-методические принципы и программы по государственному учету, скреплению, сохранению, восстановлению, использованию историко-культурных недвижимых памятников, выполняет эти работы, создает полную научно-информационную сокровищницу историко-культурных памятников;
- д) составляет и в установленном порядке представляет к утверждению государственные списки историко-культурных памятников и проекты сохранения зон этих памятников;
- е) даёт своё согласие проектами восстановления, укрепления,

- реконструкции и строительства сооружений, комплексов, жилых массивов, имеющих культурно-историческую ценность, археологических местных исследований и контролирует их выполнение;
- е) в установленном порядке приостанавливает те строительные, сельскохозяйственные, археологические и другие работы, которые (угрожают) представляют угрозу целостности памятника до осуществления соответствующих охранных мероприятий;
- ж) организывает и контролирует охрану, восстановление и использование историко-культурных движимых ценностей;
- з) контролирует ввоз и вывоз культурных ценностей в целях предотвращения незаконного ввоза и вывоза культурных ценностей, а также незаконной передачи права собственности на них;
- и) осуществляет руководство государственными музеями и библиотеками, обобщает информацию о них; организывает восстановление музейных ценностей, создает, реорганизовывает, ликвидирует музеи и библиотеки;
- к) формирует и расширяет фонды музеев, галерей и библиотек, содействует их результативному использованию;
- л) разрабатывает и внедряет на практике научно-обоснованную систему физического воспитания жителей и подготовки спортсменов;
- м) в республике организывает спортивные первенства и международные соревнования;

- н) обеспечивает участие Национальных сборных Армении в мировых, международных и первенствах Европы;
- о) осуществляет сопричисление деятельности спортивных школ республики, оказывает им методическую помощь;
- п) совместно с другими ведомствами разрабатывает учебные планы физического воспитания в учебных заведениях;
- р) в установленном порядке присваивает спортивные звания в области физкультуры и спорта;
- с) изучает социально-экономические проблемы армянской молодежи, задачи духовного и физического воспитания;
- т) в установленном порядке представляет правительству Республики Армения соответствующие проекты законодательных актов, относящихся к социально-экономическому положению молодежи;
- у) создаст и расширит связи с зарубежными, в том числе армянскими колониями, молодежными организациями.

Одним из главных достоинств Положения является четкое определение в нем структуры и организации деятельности министерства. Согласно ст. 6 этого документа система министерства включает в себя всю совокупность находящихся в его подчинении предприятий, учреждений и организаций, а также предприятия, организации и учреждения республиканского органа государственного управления.

Важная норма закреплена в ст. 7 Положения, где, в частности, сказано: "Министерство все вопросы, относящиеся к области, решает в пределах своей компетенции, не нарушая предусмотренную действующим законодательством Республики Армения самостоятельность подчиненных органов государственного управления, других органов, предприятий, учреждений и организаций".

Не менее важно и положение, нашедшее отражение в части второй ст. 7 Положения. Смысл его состоит в том, что Министерство культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения осуществляет широкие "де-

ловые связи и сотрудничество с другими министерствами по вопросам работы и решения межотраслевых задач".

В силу ст. 8 Положения министерство по поручению правительства Республики Армения осуществляет операции по использованию и владению государственным имуществом области. Одновременно оно обеспечивает сохранность государственной собственности в другом республиканском органе государственного управления, на предприятиях, в учреждениях и организациях.

Практическую деятельность Министерства культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения раскрывает ст.9 Положения. В соответствии с этой статьей оно:

- а) руководит согласно действующему законодательству и настоящему Положению, на основании и во исполнение их подведомственной отрасли, в пределах своей компетенции издаст приказы, инструкции, даёт указания, выполнение которых является обязательным для другого республиканского органа государственного управления, предприятий, организаций, учреждений и граждан.
- б) в случае необходимости совместно с другими министерствами издаёт приказы и инструкции;
- в) обобщает практику применения законодательных актов в области, разрабатывает предложения по усовершенствованию законодательства и представляет их на рассмотрение правительства РА или премьер-министра Республики Армения;
- г) в установленном порядке участвует в разработке и обсуждении проектов международных договоров по вопросам, относящимся к компетенции министерства;
- д) в пределах своей компетенции приостанавливает, ликвидирует и признает потерявшими силу приказы и инструкции, принятые другим республиканским органом государственного управления системы министерства, предприятий, учреждений, организаций;

е) осуществляет предусмотренные законодательством Республики Армения другие полномочия;

Заслуживает внимания новелла, содержащаяся в ст.10 Положения, которая, в частности, гласит: "Министерство обсуждение и решение всех вопросов управления областью организует на основе сочетания коллегиального и единоличного руководства, с точным определением ответственности должностных лиц за исполнение определенных заданий и положение дел на порученном участке работы". Как видим, Положение закрепляет норму, согласно которой обсуждение вопросов коллегиальное, ответственность за принятие решения - единоличная, что очень важно для жизнедеятельности системы управления.

В соответствии со ст. 11 Положения Министерство культуры, по делам молодежи и спорта возглавляет министр, которого согласно Конституции Республики Армения на должность назначает Президент Республики Армения по предложению премьер-министра Республики Армения. В том же порядке осуществляется его освобождение от занимаемой должности. Министр имеет заместителей, которых назначает на должность и освобождает от неё премьер-министр Республики Армения, предварительно посоветовавшись об этом с министром.

В Положении строго определены пределы полномочий министра культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения. В соответствии со ст.12 этого правового документа он

- а) несёт ответственность за выполнение поставленных перед министерством задач и операций;
- б) определяет степень ответственности заместителей министра, начальников управлений и отделов и руководителей других структурных подразделений министерства за деятельность другого республиканского органа государственного управления системы, предприятий, учреждений, организаций;

- в) осуществляет деление обязанностей между заместителями министра;
- г) представляет на утверждение Премьер-министра Республики Армения структуру центрального аппарата министерства и перечень служащих;
- д) одобряет проект положения другого республиканского органа государственного управления системы;
- е) утверждает положения управлений, отделов министерства, а также предприятий, учреждений, организаций системы министерства;
- ё) предлагает перечень членов коллегии министерства и представляет на утверждение премьер-министра Республики Армения состав коллегии;
- ж) организывает и руководит заседания коллегии министерства;
- з) на контрактной основе заключает договора с руководителями предприятий, учреждений и организаций системы министерства.

В Положении дан правовой статус коллегии Министерства культуры по делам молодёжи и спорта Республики Армения, установлены основные принципы, формы и методы работы. Так, в ст.14 этого правового документа сказано, что в министерстве создается коллегия, в состав которой входит министр, являющийся председателем, его заместители по должности, другие руководящие работники министерства.

В соответствии со ст.15 Положения коллегия министерства на своих регулярно проводимых заседаниях обсуждает основные вопросы развития области, и другие вопросы деятельности министерства, обсуждает важнейшие вопросы практического руководства, проверки исполнения, выбора и использования руководящих кадров системы, другого республиканского органа государственного управления, предприятий, организаций и учреждений, проекты важнейших приказов и инструкций, слушает отчёты уп-

равлений и отделов министерства, другого республиканского органа государственного управления системы министерства, а также предприятий, учреждений, организаций.

Решения коллегии, как правило, исполняются, претворяются в жизнь по приказу министра.

В случае возникновения разногласий между министром и членами коллегии, министр исполняет своё решение, представляя отчёт об этих разногласиях Премьер-министру или Правительству Республики Армения, а члены коллегии в свою очередь могут об этих разногласиях сообщить Правительству Республики Армения или Премьер-министру Республики Армения.

Из Положения видно (ст.16), что Министерство культуры, по делам молодёжи и спорта проводит разностороннюю научно-исследовательскую деятельность координируя её не только в масштабе своей страны. "Министерство, - говорится в этой статье, - организывает в области проведение научных исследований, сбор, разработку и распространение информации, координирует сотрудничество с другими странами".

Для обсуждения предложенных относительно основных направлений развития науки и техники, для осуществления в области научно-обоснованной целевой технической политики, для разработки поручений по укоренению рыночных хозяйственных форм в министерстве создается научно-технический совет, состоящий из специалистов, зарубежных научных экспертов, а также из представителей научно-технических товариществ и других организаций.

Состав научно-технического совета и его положение утверждает министр.

Положение свидетельствует об огромной организационно-правовой деятельности Министерства культуры, по делам молодёжи и спорта Рес-

публики Армении. К примеру, согласно ст.18 этого правового документа министерство участвует в разработке и установлении системы требований, необходимых для определения квалификации и профессиональной пригодности работников отрасли. Одновременно оно координирует работы по выбору, распределению, к улучшению квалификации руководящих кадров системы.

Кроме того, Министерство культуры, по делам молодежи и спорта, согласно порядку, установленному законодательством Республики Армения, и с согласия Министерства юстиции, Министерства финансов, Министерства экономики Республики Армения создает, реконструирует и ликвидирует предприятия, учреждения и организации системы.

Ряд важных полномочий закреплен за Министерством культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения статьями 20,21,22 Положения.

Так, ст.20 Положения предоставляет министерству право разрешать предприятиям системы основать являющиеся государственной собственностью дочерние предприятия и присоединяться к хозяйственным объединениям предприятий.

Статья 21 Положения гласит, что министерство дает согласие на размещение предприятий, учреждений, организаций, отделений, отраслей и представительств. Где и каким образом это делается - Положение не указывает.

В силу ст.22 Положения министерство разрешает предприятиям, учреждениям, организациям системы внедрять находящиеся в их распоряжении государственные финансовые средства за пределами Республики Армения.

В силу ст.23 Положения министерство в установленном законодательством Республики Армения порядке контролирует использование государственного имущества, переданного в распоряжение другого республиканского органа государственного управления системы, предприятий, ор-

ганизаций и учреждений, а также даёт согласие на отчуждение и сдачу его в аренду.

Согласно ст.24 Положения министерство осуществляет контроль за законностью деятельности другого республиканского органа государственного управления системы, предприятий, учреждений и организаций, включая их учредительные документы и заключенные ими договора.

Финансирование министерства осуществляется только за счёт средств государственного бюджета (ст.25 Положения).

По Положению (ст.26) министерство организывает рассмотрение писем граждан (заявлений и жалоб) в установленное время, достигая правильного решения вопросов, поднятых в них, а также принимает меры по ликвидации недостатков в работе предприятий, организаций, и учреждений системы, нашедших отражение в письмах граждан.

В соответствии со ст.2 Положения Министерство культуры, по делам молодежи и спорта несет ответственность за положение в области, за дальнейшее ее развитие, научно-техническую и структурную политику, а также за создание необходимых предпосылок в целях распространения рыночных отношений в ее системе.

Особенно велика его ответственность в деле обеспечения гармоничной деятельности разных форм собственности в управляемой им области.

Министерство культуры, по делам молодежи и спорта, как видно из ст. 3 Положения, - юридическое лицо, имеет печать с изображением государственного герба Республики Армения.

Как видим. Положение в целом отразило изменения, которые произошли в деятельности Министерства в период с 1990-1996гг., четко определив основные направления этого органа в новых исторических условиях и его ответственность перед государством и народом за осуществляемую им деятельность. Это дает основание считать, что законодатель создал в основном совершенный правовой акт, ставший

основной правовой базой организации и деятельности министерства, призванного руководить культурой, делами молодежи и спортом.

Вместе с тем в Положении встречаются определенные упущения, могущие в дальнейшем отрицательно сказаться на деятельности Министерства культуры, по делам молодежи и спорта Республики Армения. Так, в нем ничего не говорится о формах и методах работы как министерства, так и подчиненных ему органов.

К числу других упущений Положения можно отнести и отсутствие в нем системы основных принципов организации и деятельности таких, например, как народность, демократизм, гласность, законность, участие граждан и их объединений в управлении культурой.

В Положении раскрыто фактически содержание лишь одного из многих принципов организации и деятельности органов управления культурой, делами молодежи и спортом - коллегиальности, да и то очень поверхностно.

По нашему мнению, Положение должно было содержать преамбулу, в которой раскрывались бы содержание таких понятий, как "культура", "дела молодежи", "спорт".

В Положении нашли место повторы, которые, несомненно, затрудняют его восприятие, а иногда не способствуют правильному толкованию его той или иной нормы. К примеру, повторяются положения, содержащиеся в статьях 5 и 9 настоящего правового документа. Это в основном положения, связанные с констатацией ведущих направлений деятельности Министерства культуры, по делам молодежи и спорта.

Однако отмеченные недостатки в общем не влияют на положительный характер работы, проведенной над созданием этого важного правового документа, которые Министерство культуры, по делам молодежи и спорта руководствуется и будет руководствоваться в своей дальнейшей деятельности на благо нашего народа.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КУЛЬТУРОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И ЕЕ ПРИНЦИПЫ (1990-1995ГГ.) К. А. Акопян

"Культура" - категория, наиболее широко употребляемая в обыденной жизни.

Что следует понимать под культурой?
Культура - многозначный феномен. В наиболее распространенном понимании она предстает как социальная категория, относящаяся к духовной жизни людей. Именно в подобном смысле она используется действующем законодательстве Республики Армения. Важнейшая задача отечественной культуры - приобщение граждан нашей страны к достижениям мировой цивилизации. Процесс этот, конечно, сопряжен со многими трудностями. Основная из них состоит в том, что культурное развитие - не просто внешнее усвоение духовного богатства общества, но и "превращение его в фактическое состояние человека, проявляющееся в его социальной активности".

Современный этап государственного строительства в Республике Армения предполагает создание всех необходимых идеологических и культурных условий для создания правового государства. В документах, принятых Национальным Собранием и Правительством Республики Армения в последние годы, сформулированы главные задачи в области всестороннего развития культурной жизни армянского общества, повышения воспитательной роли литературы и искусства развития его международных культурных связей. Вместе с тем они предусматривают укрепление материально-технической базы культуры,

Г. Васильева М.В., Савельев И.В. Памятники истории и культуры как объекты гражданско-правовой охраны. "Советское государство и право", 1985, № 10, с. 105.

дальнейшее развитие печати, телевидения, радио, литературы и искусства. Особое внимание обращается на совершенствование системы культурного обслуживания населения, поставлена задача создания культурных очагов в виде Домов культуры во всех областях и культурно-просветительных учреждений в общинах, обеспечения их квалифицированными кадрами. Эти меры имеют своей целью повысить роль учреждений культуры в общественно-политической жизни и организации досуга населения нашей страны.

Важное значение для культурного строительства имеет Закон Республики Армения от 8 июля 1994 года "О вывозе и ввозе культурных ценностей"¹. Задача настоящего Закона - способствовать сохранению культурного наследия Республики Армения, предотвращению незаконного вывоза, ввоза культурных ценностей и незаконной передачи права собственности в отношении этих ценностей.

Закон призван содействовать международному культурному сотрудничеству, взаимному культурному общению народов Республики Армения и других государств.

Установленный Законом порядок вывоза и ввоза культурных ценностей распространяется, на все культурные ценности - независимо от формы собственности на них².

Важное положение было закреплено в ст. 9-ой Закона "О вывозе и ввозе культурных ценностей". В ней, в частности, было сказано: "Культурные ценности, незаконно вывезенные с территории Республики Армения или незаконно ввезенные на её территорию, подлежат возвращению соответствию с международными договорами и законодательством Республики Армения"³.

¹ "Ведомости Верховного Совета Республики Армения" N 13 (1065), 15 июля 1994 года, ст. 247.

² См.: Там же.

³ Там же.

Граждане Республики Армения, иностранные граждане или лица без гражданства, внесшие большой вклад в дело возвращения культурных ценностей в Республику Армения, награждались, согласно ст. 9-ой Закона, установленным законодательством Республики Армения наградами.

Примечательно, что по желанию лиц, принесших в дар или возвративших Республике Армения культурные ценности, они регистрировались под именем дарителя или возвратившего их.

В Законе четко определялся круг государственных органов, регулирующих и контролирующих вывоз и ввоз культурных ценностей. К их числу, в частности, относились: Министерство культуры Республики Армения, Министерство финансов Республики Армения, Таможенное Управление Республики Армения, Управление по архивному делу Республики Армения, Управление по охране памятников при Правительстве Республики Армения, Институт древних рукописей имени Маштоца при Правительстве Республики Армения - Матенадаран, институты искусства, археологии и этнографии Национальной Академии наук Республики Армения в соответствии с законодательством Республики Армения в пределах своих полномочий осуществляют контроль в отношении культурных ценностей.

В целях предотвращения незаконного вывоза, ввоза культурных ценностей и незаконной передачи права собственности на них, а также возвращения своим собственникам незаконно вывезенных или ввезенных культурных ценностей государственные органы, регулирующие и контролирующие вывоз или ввоз культурных ценностей, сотрудничают с соответствующими органами, службами, государственными и негосударственными организациями других государств¹.

¹ См.: Там же.

Несмотря на определенные успехи, достигнутые в системе управления культурой, положение здесь остается крайне удручающим. И это по той причине, что до сих пор многие вопросы, связанные с организацией и проведением культурной деятельности в нашей стране, остаются не урегулированными правом. Жизнь настоятельно требует принятия специального правового акта, охватившего своим регулированием всех вопросов культуры. Таким актом, по нашему мнению, мог бы стать Закон Республики Армения "О культуре". В центре внимания данного закона должна находиться культурная деятельность, предполагающая:

а) сохранение, создание, распространение и освоение культурных ценностей; б) обеспечение и защиту конституционного права граждан Республики Армения на эту деятельность; в) правовое её обеспечение; г) принципы государственной культурной политики.

Соответственно правовое регулирование следует распространить на художественную литературу, кинематографию, сценическое, музыкальное искусство, художественные народные промыслы и ремесла, самодеятельное художественное творчество, музейное дело, книгоиздание и библиотечное дело, телевидение, радио.

Республика Армения, осуществляя руководство культурным строительством, обеспечивает идейно-политическое и эстетическое воспитание армянского народа и его культурное развитие. Одновременно она гарантирует высокую идейность создаваемых произведений искусства.

Республика Армения организует учреждения культуры и руководит ими, направляя их работу в области подготовки произведений культурно-воспитательного характера, распространения этих произведений среди широких масс населения.

В нашей стране учреждения культуры объединяются в следующие её отрасли: искусство и культурно-просветительная работа; кинематография, печать, радио и телевидение. Государственное управление этими отраслями

осуществляется через специально созданные организационные системы. Неспециализированные в этой области государственные органы, а также общественные организации управляют подведомственными им учреждениями культуры.

Политика Армянского государства в области культурного развития реализуется практически в деятельности соответствующих субъектов исполнительной власти. При этом к ведению Республик Армении в лице её органов относится установление основ республиканской политики и программ в области культурного развития, а местных органов самоуправления - общие вопросы культуры. Иными словами, управленческая деятельность в сфере культуры практически осуществляется системой республиканских и иных органов исполнительной власти, каждый из которых реализует свою компетенцию на определенных участках культурного строительства: собственно культура, печать, кинематография, телевидение и радиовещание.

Улучшение культурной деятельности органов Республики Армения, в исследуемый период, рост культурного уровня её граждан являлись одним из средств укрепления общественного порядка, снижения преступности и иных правонарушений.

Верховный Совет и Правительство Республики Армения в ряде постановлений, принятым по вопросам охраны культурных ценностей в период с 1990-1995 гг., особо подчеркивали необходимость комплексного решения проблемы защиты их, развития широкой профилактической работы по предупреждению хищений произведений культуры и искусства.

В предупредительной деятельности учреждений внутренних дел воспитательная работа среди населения по этим вопросам, к сожалению, не всегда велась на требуемом уровне и достаточно квалифицированно. Это объяснялось слабой надзорной деятельностью прокуратуры,

Практика свидетельствовала о том, что в учреждениях внутренних дел, где уделялось серьезное внимание проведению бесед, докладов перед работниками культурных учреждений, имелись значительные успехи в снижении количества нарушений правовой охраны культурных ценностей.

Управление культурным строительством в Республике Армения является частью государственного управления, принципы которого, так же как и в других отраслях, определяют организацию и деятельность органов управления в области культурного строительства в Республике Армения.

Однако, раскрывая содержание управления культурным строительством, необходимо рассмотреть основные начала, которые конкретизируют проявление основных принципов в этой области.

К основным началам культурного строительства относятся:

- а) последовательное осуществление положений предусмотренных решениями Верховного Совета и Правительства Республики Армения по вопросам культурного строительства;
- б) развитие в Республике культуры, приобщенной к достижениям мировой цивилизации и верной идеям реализма;
- в) равноправие граждан в области пользования достижениями культуры; г) государственный характер мероприятий в области культурного строительства;
- д) участие общественности и их творческих организаций в правлении культурой.

В области искусства было обеспечена общедоступность для всех граждан сокровищниц искусства. Ставилась задача всемерной пропаганды в мире достижения армянской культуры, достигнутых ею в прошлом и настоящем. Одновременно требовалось делать всё для приобщения армянской культуры к достижениям мировой цивилизации.

Эти важнейшие положения были и остаются в настоящее время основой деятельности всех государственных органов Республики Армения в области культурного строительства.

Равноправие граждан, закрепленное в Конституции Республики Армения, находит своё выражение в предоставлении всем гражданам независимо от их национальности равных прав в области культурной жизни. Республика Армения гарантирует каждому гражданину нашей страны право на пользование достижениями отечественной и мировой культуры.

Республика Армения, осуществляя функцию культурно-воспитательной работы, через систему своих органов организует и осуществляет все мероприятия в области культурного строительства. Финансирование этих мероприятий осуществляется в основном по линии государственного бюджета Республики Армения. Органами государственного управления культурой, осуществляется также руководство социально-культурными учреждениями, подчиненными кооперативным и общественным организациям.

Органы управления культурой Республики Армения осуществляли свою деятельность в тесном сотрудничестве с различными творческими союзами писателей, композиторов, художников, архитекторов, кинематографистов, журналистов), театральными и хоровыми обществами, обществами по охране памятников культуры. Союзы и общества содействовали повышению идейно-художественного уровня произведений литературы и искусства, вели большую работу культурно-воспитательного характера среди населения.

В исследуемый период в системе управления отраслями культуры Республики Армения действовали советы, коллегии. Так, в Министерстве культуры Республики Армения имелась репертуарно-редакционная, художественно-экспертная коллегия, в Государственном Комитете по кинематографии - сценарно-художественный и технический советы, в Государственном Комитете по делам издательства, полиграфии и книжной торговли - научно-издательский и научно-технический советы.

При отделе культуры Исполкома районного (городского) Совета народных депутатов организовался общественный совет из работников культурно-просветительных организаций и учреждений и представителей общественности, который принимал участие в обсуждении важнейших вопросов культурно-просветительской работы.

В театральном-зрелищных учреждениях ответственные задачи выполняли их художественные советы. При библиотеках, кинотеатрах, клубах действовали общественные советы, помогавшие этим учреждениям выполнять возложенные на них задачи.

Республиканское общество "Знание" проводило значительную культурно-воспитательную и просветительскую работу среди населения путём организации лекций, лекториев, выставок, издания научно-популярной литературы.

Определённой сферой культурно-просветительских учреждений в рассматриваемый период по-прежнему управляли профсоюзы. Они же руководили художественной самодеятельностью - одной из эффективных форм привлечения масс к развитию искусства и приобщения их к культуре.

В осуществлении международных культурных связей активное участие принимала армянская общественность через добровольные общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Важнейшей задачей этих обществ являлось ознакомление армянского народа с жизнью, трудом, бытом, экономикой, культурой, историей и языками зарубежных народов, распространение за границей всесторонних сведений о жизни армянского народа, развитие и укрепление дружбы, взаимопонимания, доверия и культурного сотрудничества армянского народа с народами зарубежных стран.

Характеристика зарубежных моделей систем налоговых органов

Хачатрян А.Г.

Почти во всех странах мира налоговые органы с развитием национального налогового законодательства претерпели серьёзные реформированию, особенно во второй половине XX века. На современном этапе, когда в числе прочих серьёзные экономические и правовые преобразования происходят в Республике Армения, а также в системе правоохранительных органов, чрезвычайно актуальным является изучение опыта организации и деятельности налоговых органов стран ближнего и дальнего зарубежья.

В мировой практике к настоящему времени сложились различные модели организации и функционирования налоговых органов, неодинаковы функциональные задачи и назначения, по-разному строятся их структура и место в системе государственного аппарата власти. Разумеется, многие из этих особенностей отражают конкретные условия той или иной страны, её национальные традиции и уровень экономического и политического развития. Вместе с тем можно установить какие-то общие положения, определить закономерности, свидетельствующие о положительных и отрицательных сторонах той или иной модели.

В основу выделенных моделей, как нам представляется, заложены разные признаки, по которым они могут быть классифицированы. Так, например, по характеру содержания функциональных задач и назначений налоговых органов, наиболее различаются фискально-карательная и американо-японская модели. По характеру организации и построения в системе государственного аппарата можно выделить российскую, континентальную и "аполитичную" модели организации налоговых органов. Руководствуясь целями нашего исследования, мы охарактеризуем их кратко, подчинив дальнейшее изложение разъяснению особенностей деятельности

налоговых органов отдельных стран. Такой подход не исключает того, что можно установить какие-то общие положения, определить закономерности, свидетельствующие о плюсах или минусах той или иной модели, хотя не следует забывать, что при изменении политических и социально-экономических условий, а также с учетом особенностей в государственной жизни конкретной страны, плюсы могут обратиться в минусы и наоборот.

Фискально-карательная модель сложилась, практически, во всех странах мира (европейские страны, постсоветские государства и другие). Она действует также и в России, и Армении. Для этой модели характерно отсутствие практики изучения состояния платежеспособности налогоплательщика и игнорирование того обстоятельства, что хозяйственная активность каждого субъекта-плательщика представляет собой основу функционирования эффективной налоговой системы государства. При этой модели сущности функциональных задач и назначений заключается в обеспечении государства необходимым объемом налоговых поступлений путем сбора на основе принуждения и контрольно-надзорной деятельности. То-есть, деятельность налоговых органов опирается на результаты контрольной их деятельности в целях обеспечения сбора наибольшего объема налогов.

В странах с фискально-карательной моделью утвердился принцип "субъективного регулирования" деятельности налоговых органов, согласно которому они совершают действия одностороннего назначения – обеспечение выполнения доходной части бюджета на основе сбора налогов и контроля за их уплатой. Для участников налоговых отношений эти действия носят субъективный характер.

В некоторых странах (США, Япония и др.) функционирует американско-японская модель, которая основывается на сочетании сбора налогов и контрольной деятельности налоговых служб с реализацией государственных задач правового воспитания налогоплательщика по добровольному и сознательному выполнению налогового законодательства. Решая

специфические задачи, вытекающие из этой модели, налоговые органы, прежде всего, создают систему пропаганды налогового законодательства и консультирования плательщика, делают доступной для каждого гражданина необходимую информацию и, в конце концов, вырабатывают механизм контрольной деятельности и сбора налогов.

В странах с американско-японской моделью утвердился принцип "объективного регулирования" в деятельности налоговых органов, в соответствии с которым они вправе применять контрольно-карательные меры, так как налогоплательщики были своевременно проинформированы о законах в области налогообложения.

Важнейшей моделью по организации и построению налоговых органов, сложившихся на современном этапе, является российская. Она действует в Российской Федерации и Таджикистане. Для этой модели характерна независимость двух органов исполнительной власти – Министерства Российской Федерации по налогам и сборам и Федеральной службы налоговой полиции Российской Федерации по горизонтальному признаку – между собой; по вертикальному признаку – в отношении Министерства финансов Российской Федерации. Как нам представляется, данная модель основывается на принципе "прямого государственного управления" деятельностью налоговых органов.

В большинстве стран Европы, Америки, Австралии, Азии получила распространение континентальная модель организации и функционирования налоговых органов. Она действует также в Армении и некоторых других странах – членах СНГ. Характерными чертами проявления этой модели являются традиционная подчиненность налоговых органов Министерству финансов, следовательно, их участие в осуществлении и разработке государственной налоговой политики.

Континентальная модель характеризуется также положениями о функциональной задаче – сбор налогов, заложенных в основу организации

налоговых органов. В странах с континентальной моделью утвердился принцип "косвенного государственного управления" деятельностью налоговых органов, согласно которому правительство решает задачи управления налогообложением, в том числе по вопросам сбора налогов, контроля за деятельностью налоговых органов и т.д., посредством Министерства финансов. Несмотря на отсутствие прямого подчинения налоговых органов Правительству, тем не менее, в некоторых странах (например, в США, Франции, Болгарии), придерживающихся данной модели, руководитель этого органа назначается Главой государства.

В качестве программного документа Организацией Объединенных Наций (ООН) – Основы мирового налогового кодекса, разработчиками которого являются Уорд М.Хасси и Дональд С.Дюбике, выдвинута "аполитичная" модель организации налоговых органов. Она рекомендована к внедрению в национальную систему управления государствами, находящимися на переходном периоде экономики¹. В соответствии с этой моделью организация налоговых органов не зависит от Министерства финансов. Они должны функционировать вне проведения налоговой политики государства. Эта модель пока еще не внедрена, однако ее суть сводится к тому, что налоговый орган должен быть самостоятельным государственным органом исполнительной власти; что Глава государства назначает руководителя этого органа в ранге министра; и что единственная функция этого органа в администрировании налогового законодательства страны, то есть контроля за соблюдением законов о налогах.

Эта модель, как нам представляется, утверждает принцип "независимого и централизованного государственного управления" деятельностью налоговых органов, согласно которому руководитель этого органа единолично осуществляет организацию работы ведомства в отрыве от

¹ См. : Word M. Husce, Donald C. Lubex. The bases of the world tax law-book. – N.-Y, 1994. – P.159–161.

финансовой политики государства, участвуя в разработке этой политики в порядке помощи.

Реализуя на практике эту модель, ее создатели указывают на те характерные черты, которые содержатся в организации налоговых органов. По их мнению, это централизация информации о деятельности налогоплательщика; создание системы правового образования налоговых служащих и плательщиков; повышение доверия общества к налоговой службе на основе обеспечения совершенствования ее работы.

После распада СССР во всех входивших в его состав союзных республиках начали зарождаться и развиваться рыночные отношения в экономике. Одновременно разрушилась единая налоговая и правовая система, что вызвало неопределенность и правовой хаос почти во всех сферах общественных отношений, в том числе, и в системе государственного управления налогообложением. Возникла необходимость быстро сориентироваться и искать альтернативные методы построения собственной налоговой системы, основанной на новом законодательстве с единой системой налогового контроля.

Важнейшие события общественно-политической и социально-экономической жизни в бывших республик СССР, ставших суверенными государствами, произошли в 1991 – 1992 годах, когда были приняты национальные налоговые системы, которые явившиеся одними из основных подтверждений образования новой государственности.

В отдельных странах – членах СНГ появились законы, касающиеся основ налоговой системы и налоговых органов, регулирующие задачи и полномочия в области обеспечения доходной части бюджетов и осуществления контроля за соблюдением налогоплательщиками налогового законодательства. Речь, в частности, идет о Российской Федерации, Республике Армения, Украине, Белоруссии, Казахстане, которые раньше других

приняли законы о налоговой службе.

Во всех странах – членах СНГ, нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность налоговых органов, имеют ряд сходных и общих черт.

Некоторые из них касаются организации и деятельности этих органов:

а) прежде всего, во всех законодательных и нормативных актах дано определение национального налогового органа как системы контроля правильности, полноты и своевременности уплаты в бюджет, а также контроля соблюдения налогоплательщиками налогового законодательства;

б) деятельность налоговых органов преследует цель в обеспечении соблюдения доходной части бюджетов всех уровней государственной власти;

в) в нормативно-правовых актах частично или полностью зафиксированы главные принципы организации и деятельности налоговых органов: обеспечения законности; централизованности; единоличного руководства налоговыми органами и другие;

г) система построения налоговых органов, практически, во всех странах – членах СНГ, за исключением Российской Федерации, Таджикистана и Молдовы, представляет собой вид одного из структурных подразделений Министерства финансов страны, имеющего вертикальную структуру подчинения и назначения на руководящие должности. В Российской Федерации Министерство Российской Федерации по налогам и сборам функционирует как самостоятельная для органов исполнительной власти. В Таджикистане Налоговый комитет функционирует при Правительстве Республики, а в Молдове налоговые органы включены в единую ревизионную службу – Департамент финансового контроля;

д) в организации деятельности налоговых органов функционируют специализированные органы, занимающиеся расследованием преступлений, в связи с чем они являются субъектами уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности. В Таджикистане - Главное управление

Ստորագրված է տպագրության 19. 11. 1999:
Ձորմատը 84x60 1/16:
Թուղթ, տպագրություն օֆսեթ, 49 պալմ. մամ.
49 հրատ. մամ, տպաքանակը 110. պատ. 11:
Գինը պալմանագրային:

Գավառի «Պոլիգրաֆիա» ՓԲԸ քաղ. Գավառ
Գրիգոր Լուսավորչի 31:
Հեռ. կոդ 0-264 2-10-38